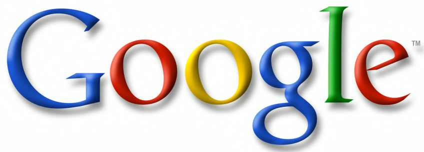
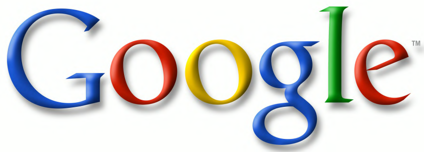
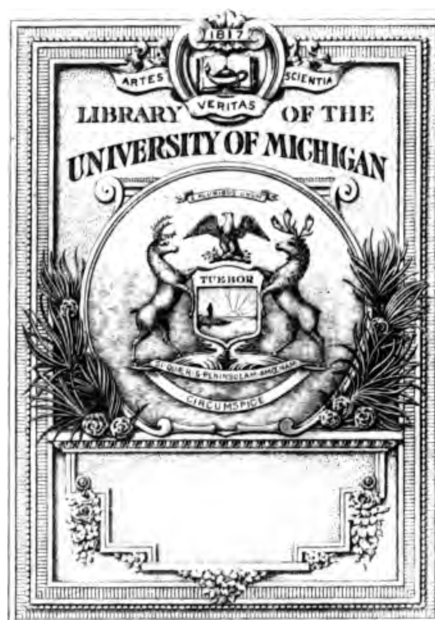
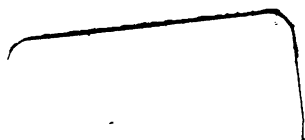

Google

Google

1817
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
SI QUAERIS PENINSULAM AMOENAM
CIRCUMSPICE

HANDBOEK

DER

IDDEL-NEDERLANDSCHE GEOGRAPHIE

NAAR DE BRONNEN BEWERKT

DOOR

MR. L. PH. C. VAN DEN BERGH 1805-1887.

TWEEDE VERBETERDE DRUK

'S GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1872

Gedrukt bij GEBR. GIUNTA D'ALBANI.

HANDBOEK

DER

MIDDEL-NEDERLANDSCHE GEOGRAPHIE

NAAR DE BRONNEN BEWERKT

DOOR

Mr. L. PH. C. VAN DEN BERGH

TWEEDE VERBETERDE DRUK

's GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1872

VOORREDE VOOR DEN EERSTEN DRUK.

Het werk dat hierbij aan het publiek aangeboden wordt, tracht in eene lang gevoelde behoefte te voorzien. De meeningen over den vroegeren toestand des lands zijn zeer uiteenloopend en berusten veelal op gissingen die soms al vrij ongerijmd zijn. Hier integendeel wordt die vroegere toestand als het ware door de tijdgenooten zelven geschetst, want bijna elke opgave berust op hetgeen in echte stukken der middeleeuwen vermeld wordt, en daarom zijn die getuigenissen, althans waar die eenig belang hadden, woordelijk medegedeeld, overigens aangewezen, opdat elk ze zelf zou kunnen toetsen. Uit die bescheiden blijkt, dat 's lands oude staat veelszins verschilde van de algemeene voorstelling en minder van den tegenwoordigen toestand afweek dan men waant. Met dat al zal een werk dat de bestaande gevoelens op vele punten zoo zeer tegenspreekt, niet dadelijk allen overtuigen; het is ook mogelijk dat hier of daar iets

verkeerd begrepen of verkeerd toegepast is, en er zal ook wel ergens eenige verbetering of aanvulling kunnen geschieden, vooral bij de aanduiding van nog onbekende plaatsen in oude oorkonden genoemd, waar dikwijls bedorven teksten den zin geheel verduisteren, gelijk ook enkele bijzonderheden van deze of gene plaats opgespoord zullen kunnen worden, die hier kortheidshalve ter zijde gelaten of verzuimd zijn te melden, zooals het bestaan van kerken, kloosters, molens en dergelijke, wier melding soms eenig nut kan hebben, en van de producten van natuur en nijverheid, voor de geschiedenis der maatschappelijke ontwikkeling niet geheel onverschillig.

Het voornaamste deel dezes werks betreft het Frankische tijdvak van de zevende tot de twaalfde eeuw, en hierbij is naar volledigheid gestreefd. Het tweede gedeelte der middeleeuwen, de tijden van het leenregt zijn korter en anders behandeld. De opgave der plaatsen, die eerst in de twaalfde eeuw of later voorkomen, is nog gebrekkig en voor vele aanvulling en verbetering vatbaar, vooral uit onuitgegevene stukken, maar die mededeeling kwam mij nogtans zoo nuttig voor, dat ik ze ondanks dat onvolledige meende niet te moeten terughouden. Aanvankelijk had ik verzuimd telkens de bron daarbij aan te teekenen, later op het nut daarvan opmerkzaam gemaakt, heb ik dit in acht genomen en daarvoor nog eens de charterboeken doorbladerd; enkele opgaven heb ik toen niet terug kunnen vinden, en dus de opgave der bron moeten weglaten; elke melding is echter uit charters geput en voor de naauwkeurigheid durf ik

instaan. Men zal zien dat in de eene provincie de berigten veel ouder en rijker zijn dan in de andere, het armste van allen in oude oorkonden is Friesland, dat voor het einde der veertiende eeuw slechts betrekkelijk weinig oorkonden oplevert.

Ik geloof evenwel niet dat al dat andere vernield is, eerder dat het nog in donkere hoeken schuilt. Het charterboek dier provincie, schoon in reuzengedaante opgetreden is hoogst onvolledig en mist meer dan de helft der bestaande oorkonden, om van de slordige uitgaaf der teksten nog niet eens te spreken. Ik kan bij deze gelegenheid den wensch niet onderdrukken, dat het Friesch Genootschap zich die zaak aantrekke en eene nieuwe uitgave van het eerste deel van dat werk onderneme, de middeleeuwsche brieven bevattend, op gelijken voet, als bij voorbeeld in de *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland* geschied is. In veel kleinere ruimte zou men dan den inhoud gemakkelijk kunnen verdubbelen, en het Friesch Genootschap zou zich eene duurzame eerzuil stichten en der wetenschap eenen gewigtigen dienst bewijzen, door de kritische behandeling der geschiedenis van Friesland mogelijk te maken. Men vergeve mij dezen uitstap waartoe het belang der zaak mij noopte.

Bij dit werk is op veler verlangen eene kaart gevoegd, die 's lands toestand in het Frankische tijdvak, volgens de gegevens van het werk zelve, voorstelt. Er is daarop aangeteekend de oude en tegenwoordige strekking der kusten en wateren, de verdeeling des lands in gouwen of graafschappen met de hoofdplaats van elk dezer en de jaartallen, wanneer deze plaatsen

het eerst in oorkonden vermeld worden, benevens enkele andere plaatsen, die hetzij wegens hooge oudheid of om andere redenen bijzondere melding verdienden. De grenzen zijn niet altijd juist op te geven, maar hetgeen alleen waarschijnlijk is, wordt door een vraagteeken kenbaar gemaakt. Het zal nu weinig moeite kosten op die wijze een geheelen atlas van ons land te vervaardigen, op stellige gegevens gevestigd.

VOORREDE VOOR DEN TWEEDEN DRUK.

Sedert de eerste uitgave van dit werk in 1852, zijn er zooveel onbekende oorkonden aan het licht gebragt en zoovele duistere punten rakende 's lands vroegeren toestand opgehelderd, dat eene verbeterde uitgave wenschelijk werd. Hierbij kwam, dat ik door mijne betrekking tot het Rijksarchief gelegenheid vond nog vele onuitgegevene gedenkstukken der middeleeuwen te raadplegen en onderling te vergelijken, die meer dan eens tot belangrijke ophelderingen leidden. De bedenkingen door sommige geleerden tegen eenige voorstellingen ingebragt en andere mij mondeling en schriftelijk medegedeelde aanmerkingen, zijn naauwkeurig getoetst en hebben meer dan eens tot wijziging of verduidelijking van den tekst aanleiding gegeven. Ook op andere punten is het gebrekkige zooveel mogelijk verbeterd; zoo is thans aan de kerkelijke geographie meer zorg gewijd en zijn de grenzen der bisdommen onderzocht. De oude loop der Maas en Striene is thans door

onderlinge vergelijking van verschillende oorkonden duidelijker uiteengezet. Bovendien zijn de opgaven van plaatsen, die eerst na de elfde eeuw optreden, aanzienlijk vermeerderd en verbeterd. Daarentegen zijn in dezen druk de in den vorigen bijgevoegde gedenkstukken weggelaten, daar zij sedert meer dan eens uitgegeven en algemeen toegankelijk gemaakt zijn.

De kaart is onveranderd gebleven, daar mij die over het algemeen juist voorkwam. Bij groote afmetingen zou men er nog verscheidene meeren en plassen op kunnen plaatsen en den loop van kleine riviertjes duidelijker kunnen voorstellen, maar altijd zou nog veel onzeker blijven, daar de berigten uit het Frankische tijdvak vooral voor Holland en Zeeland zoo schraal zijn en juist deze gewesten de meeste verandering ondergaan hebben.

INLEIDING.

HISTORISCH OVERZIGT VAN HETGEEN OVER DIT ONDERWERP GESCHREVEN IS.

Bij de herleving der historische kritiek in de 16e eeuw gevoelde men alras de noodzakelijkheid om tot opheldering van 's lands vroegere geschiedenis zich ook op de oude geographie toe te leggen en de berigten die vroegere schrijvers van 's lands voormaligen toestand geboekt hadden en van de veranderingen die de bodem ondergaan had, kritisch nategaan en te verklaren. Het was echter het oudste of Romeinsche tijdvak, dat bij voorkeur de aandacht der geleerden tot zich trok, deels wegens de geestdrift waarmede men zich toen op de Romeinsche letterkunde toeleide, deels ook omdat de Romeinsche schrijvers de eerste en vreemdste berigten omtrent Nederland gegeven hadden, die noodzakelijk nieuw onderzoek en nadere toelichting vorderden. Maar daar dit onderzoek ten naauwste met de kennis van den lateren toestand zamenhing, was men wel verpligt de geographie der middeleeuwen eenigermate nategaan, in zoover dit tot toelichting der oude schrijvers dienen kon. Eerst veel later werd dat tijdvak der middeleeuwen afzonderlijk onderzocht en toen nog zoo gebrekkig, dat men het zelfs heden een schier onbearbeid veld mag noemen, welks ontginning voor onzen leeftijd bewaard bleef.

Het is echter niet onbelangrijk die pogingen van vroegere geleerden historisch na te gaan en te zien wat hunne navorschingen hebben opgeleverd, maar dat hierbij alleen diegenen ter spraak kunnen komen, die iets ter bevordering der wetenschap hebben bijgedragen, spreekt van zelf.

Reeds in den aanvang der 16e eeuw begon men zich met de

oude geographie van ons land bezig te houden. Zekere CORNELIUS AURELIUS uit Gouda schreef een werk ten betoog dat het eiland der Batavieren niet anders dan een groot gedeelte van het tegenwoordige Holland bevatte en bestreed daarin de meening van GERARDUS GELDENHAURIUS die dit ontkend had. Hoofdzakelijk betreft dit betoog den oudsten toestand des lands, maar ter opheldering daarvan is ook hier en daar van latere berigten gebruik gemaakt [1], en hier vindt men voor het eerst van den loop des Rijns door Noordholland in de middeleeuwen gesproken, voor de middeleeuwsche geographie levert het evenwel weinig belangrijke resultaten.

Iets meer treft men in de bekende Batavia van HADR. JUNIUS aan, die in 1588 voor het eerst het licht zag. Het Romeinsche tijdvak blijft echter ook daar de hoofdzaak, de middeleeuwsche geographie is er slechts hier en daar aangeroerd en zonder veel oordeel behandeld. Zoo vindt men ook eenige opmerkingen desaangaande in de schriften van BOXHORN, DOUSA en SCRIVERIUS, maar deze allen worden ver overtroffen door ARNOLD VAN BUCHEL, die in zijne aanteekeningen op de kronyken van BECA en HEDA, in de 16e eeuw opgesteld, maar eerst in 1643 uitgegeven, een aantal belangrijke ophelderingen mededeelt en daarbij eene kaart van 's lands toestand in de middeleeuwen gevoegd heeft, die eene der beste is die wij tot nog toe bezitten; ook zijne verklaringen van duistere plaatsnamen bij die kaart gevoegd, zijn dikwijls juist, vooral waar het de omstreken van Utrecht betreft.

Van CLUVERIUS, die meestal slechts de oude geographie tot onderwerp zijner nasporingen verkoos, kunnen wij zwijgen; meer aandacht verdient GRAMAYE, die reeds in den aanvang der 17e eeuw onder andere werken ook eene uitvoerige verhandeling over Toxandrie of Noordbraband uitgaf [2], waarin hij mede over de oudheid der verschillende plaatsen handelde, zonder nogtans

1 A. AURELII *Batavia, sive de ant. veroque ejus insulae quam Rhenus in Hollandia facit, situ, descr. et laudibus adv. G. Noviomagum L. II. op. B.* Vulcanii. Antv. 1586.

2 GRAMAYE, *Antiquitates Belgicae emend.* Lov. 1780.

over de uitgestrektheid dier gouw en haren ouden toestand veel opheldering te geven. Van gelijken aard zijn de werken van VAN DER EICK en VAN OUDENHOVEN over Zuidholland [1], van WINSEMIUS over Friesland en de meeste stedebeschrijvingen. Zij helderen somtijds de vroegere gesteldheid van eenige plaatsen op, maar zijn voor de middeleeuwsche geographie van ondergeschikt belang.

In de tweede helft dezer eeuw verschenen echter twee belangrijker werken, namelijk de *Batavia illustrata door* S. VAN LEEUWEN, 'sGravenh. 1685. fol. en de *Beschryvinge van de Heerlijkheydt van Frieslandt tusschen 't Flie end de Lauwers*, door CHR. SCHOTANUS, hoogleeraar te Franeker, 1664. fol. waarin ook de voormalige toestand van Holland en Friesland behandeld wordt; hetgeen echter hier vooral in aanmerking komt is de bij dit laatste werk gevoegde en sedert meer dan eens herdrukte kaart van oud Friesland, die volgens bevoegde beoordeelaars de beste wezen moet die men tot nog toe bezit [2]; evenwel heeft zij het gebrek van geen bepaald tijdpunt voor te stellen, daar zij zoowel de namen bij oude als bij middeleeuwsche schrijvers voorkomende opneemt, terwijl weder anderen uit de fabelachtige verhalen der kronijken ontleend zijn, waardoor zij eigenlijk weinig bruikbaar is, ook is de voorstelling der overige gewesten zeer onjuist. Deze kaart door 'shoogleeraars zoon, B. SCHOTANUS A STERRINGA ontworpen is door den vader later nogmaals in zijnen *Atlas van Friesland* (1682—1698) met eenige verandering uitgegeven, maar op eene grootere schaal.

Wij komen thans tot het hoofdwerk over de vroegere geographie onzes lands, tot het werk van den Groningschen burgemeester MENSO ALTING. Het eerste deel in 1697 bij *H. Wetstein* te Amsterdam in folio formaat uitgegeven, draagt den

---

1 J. VAN DER EICK, *Corte beschr. mitsg. handvesten* enz. *van den lande van Zuyt-Holl.*, Dord. 1628. 4°. — J. VAN OUDENHOVEN, *Out-Holland nu Zuyt-Hollandt, veryangende eene generale Beschr. mitsg. d. Privilegien* enz., Dordr. 1654. 4°. Zijnde eene omwerking van het vorige.

2 Mr. J. T. BODEL NYENHUIS en W. EEKHOFF, *de Algemeene Kaarten van de Prov. Friesland verzameld, beoordeeld en geschiedk. beschreven.* Leiden en Leeuwarden 1846. bl. 5.

titel: *Descriptio secundum antiquos agri Batavi et Frisii una cum conterminis. Sive notitia Germaniae infer. cis et ultra Rhenum cet. repraesentata tabulis geogr.* V *et commentario.* — Het tweede deel, bij denzelfden drukker in 1701 verschenen, behandelt het tijdvak der middeleeuwen, tot omstreeks de 14ᵉ eeuw, en is getiteld: *Descriptio Frisiae inter Scaldis portum veterem et Amisiam seu inter Sine et Emese: secundum medii aevi scriptores cet. repraes. tabulis geogr. IX et commentario.* Dit werk, het eerste dat afzonderlijk en uitvoerig de vroegere geographie onzes lands behandelde, maakte terstond eenen grooten opgang en verkreeg een gezag dat het tot onzen tijd toe behouden heeft, en het verdiende dit ook in vele opzigten. De schrijver was de eerste die de fabelachtige of althans onbewezene verhalen der kronijken over den voortijd versmadend, een zelfstandig onderzoek instelde en daarbij den koninklijken weg inslaande, zijne opgaven ontleende uit de charters en de berigten van tijdgenooten, maar ongelukkig had men in zijnen tijd nog geene charterboeken, slechts weinige oorkonden waren uitgegeven en dezen nog zeer gebrekkig. Hierdoor reeds zijn een aantal misslagen in zijn werk ingeslopen, doch bovendien ontbrak het den schrijver aan de noodige taalkennis en vooral aan kritiek; zoodoende heeft hij vele plaatsnamen verkeerd geduid en naar die verklaring verkeerd op de kaart gesteld. De vorm van een woordenboek dien hij voor zijnen commentarius koos, was ook minder geschikt om een overzigt van 's lands grenzen en verdeeling te geven, en wat eindelijk de kaarten aangaat, wij beamen het ongunstige oordeel daarover in het werkje van BODEL NYENHUIS en EEKHOFF uitgesproken, dat zij geheel verkeerde voorstellingen geven en niets te vertrouwen zijn. [1] Ondanks alle deze groote gebreken is ALTINGS werk nog door geen later overtroffen noch zelfs geevenaard geworden.

Het schijnt dat hierdoor de belangstelling in de middeleeuwsche geographie eenigermate aanwakkerde, althans de 18ᵉ eeuw levert over dit onderwerp iets meer op dan de 17ᵉ, maar de schrijvers bepaalden zich bij enkele punten, zonder hunne na-

---

1 *De algem. Kaarten van Friesl.* bl. 7.

sporingen over geheel Nederland uittestrekken, en hetgeen opmerkelijk is, onder de beste schriften van dien aard behooren eenige buitenlandsche.

Wij zullen hier alleen de voornaamsten vermelden. Zoo gaf o. a. D. SMITS in zijne *Schatkamer der Nederl. Oudheden* eenige bijdragen, voornamelijk ten aanzien van Holland. EIKELENBERG schreef zijn werkje; *Ondergang van Vronen en gesteldheid van West-Friesland vóór het jaar* 1300, dat om des schrijvers naauwkeurige kennis van die landstreek gezag bezit vooral ten aanzien van den loop der rivieren. Mr. G. VAN LOON behandelde in zijne *Aloude geschiedenis van Holland* ook den ouden toestand van dit gewest met veel vertoon van geleerdheid maar weinig oordeel, bovendien is deze schrijver om zijne groote onnaauwkeurigheid weinig te vertrouwen. Een ongenoemde (M. BOLSTRA of PH. VAN LIMBORCH?) gaf eene verhandeling over den ouden toestand der kusten, die onderscheidene merkwaardige bijzonderheden bevat [1]. — F. VAN MIERIS behandelde in zijne *Beschrijving der stad Leyden* (Leyden 1762—1784) uitvoerig de vraag naar de oude monden des Rijns, en trachtte de meening te wederleggen, dat deze rivier oudtijds bij Katwijk eene uitwatering gehad had. B. HUYDECOPER gaf in zijne uitvoerige aanteekeningen op MELIS STOKE verscheidene zeer geleerde ophelderingen over enkele punten betreffende 's lands ouden toestand; maar zijne halstarrigheid om eenmaal opgevatte meeningen zelfs ten koste der waarheid voltehouden en zijne zucht naar paradoxen maken veelal zijne geleerdheid onnut of schadelijk. Een belangrijker geschrift verscheen in 1749 over den vroegeren en lateren toestand der rivieren, namelijk de *Rivierkundige verhandeling* van den landmeter C. VELSEN. Evenwel zijn het slechts enkele punten, tot wier staving hij zich op waterbouwkundige bewijzen beroept, waar het den ouden loop der stroomen aangaat, eerbiedigt hij meestal het gevoelen der voornaamste oudheidkundigen, voornamelijk van CLUVERIUS en ALTING. Meer blijken van zelfstandig oor-

1 *Beschryving van het oude Batavische Zeestrant, met landkaerten*, 's Gravenh. 1753.

deel geeft het in 1758 voor de tweedemaal verschenen geschrift van Mr. Z. L'EPIE, getiteld: *Onderzoek over de oude en tegenwoordige natuurlijke gesteldtheijd van Holland en West-Vriesland desselfs rivieren en landen, aanwas, ophooging, zakking, laagte en dijkagie* enz. Met veel scherpzinnigheid heeft deze schrijver getracht, ook op geologische gronden de oude gesteldheid van Noord-Holland, den loop der rivieren aldaar, hare uitwatering en veranderingen op te helderen, en tevens ondersteund door zijne locale kennis, een zeer merkwaardig stuk geleverd, dat onzes inziens op den duur wetenschappelijke waarde zal behouden. Voor de eigenlijke geographie evenwel levert het niet vele resultaten op, want de gesteldheid van den bodem is hier de hoofdzaak, de bebouwing en verdeeling daarvan houdt hem minder bezig. Even zoo is het met de Natuurlijke historie van Holland, door J. LE FRANCQ VAN BERKHEY, die naauwkeuriger dan iemand in dien tijd Hollands bodem onderzocht heeft, maar ook tevens vindt men hier over den ouden loop der rivieren belangrijke opmerkingen, die van 's mans ijverig onderzoek en scherpzinnigheid getuigen.

Drie geleerden in Duitschland hebben om dezen tijd insgelijks tot opheldering onzer geographie bijgedragen, namelijk GODFRIED BESSEL, die bij zijn *Chronicon Gotwicense* (Tegernsee 1752) eene uitvoerige verhandeling gevoegd heeft over de gouwen van Germanie, waarin hij ook de Nederlandsche behandelt, met opgaaf der ligging en der daarin gelegene plaatsen. Ofschoon de plaatsnamen zeer gebrekkig opgegeven zijn, moet men zich verwonderen dat een buitenlander zoo goede berigten daarover geven kon, want velen zijner verklaringen worden uit andere stukken bevestigd. Verder de hoogleeraar DITHMAR, die eene nuttige verhandeling schreef over de grenzen en plaatsen van het oude Teisterband [1], en eindelijk FALKE, die in zijne uitgaaf van den *Codex traditionum Corbeiensium* (Lips. 1752 fol.) de ligging van eenige Nederlandsche gouwen en plaatsen, in die traditiones voorkomend, met oordeel uitvorschte.

---

1 In J. C. DITHMARI *Dissert. acad. atque exercitationum, varii ex jure publ. natur. et hist. desumti argumenti, sylloge*, Lips. 1737. 4°. Ook opgenomen in zijne uitgave van Teschenmachers *Ann. Cliviae.*

In Nederland verscheen sedert 1740 het uitmuntende werk, getiteld: *Tegenwoordige staat der Nederlanden*, dat dan tevens den ouden staat naging, maar zonder daaraan veel licht toetebrengen; dat ontstond eerst uit de nasporingen van den hoogleeraar KLUIT, die achter zijne uitgave der Egmondsche kronijk in eenige verhandelingen opzettelijk eenige der duisterste punten van 's lands oude gesteldheid onderzocht en treffelijk ophelderde. Uitgebreide geleerdheid en scherpzinnigheid kenmerken dat onderzoek, en hebben vooral ten aanzien van Holland en Zeeland verscheidene oude dwalingen opgeruimd, eenigen echter zijn ook door hem nog geëerbiedigd, zooals over de *Chinnelosara gemarchi*, de Ottengracht en anderen. De verhandelingen die tot de geographie betrekking hebben, zijn: *de occupatione Zuidhollandiae*, *de nexu feudali inter Flandriam et Zeelandiam*, en *de pristina Oostergoae et Westergoae conditione*, waarbij men nog voegen kan eenige uitweidingen over enkele charters in den Codex dipl. achter dit werk. Men moet echter bij hem zelfs geene schets der middeleeuwsche geographie zoeken, het zijn slechts nasporingen over bijzondere punten. Zoo had KLUIT reeds vroeger over den ouden loop des Rijns geschreven in eene wederlegging van de *Vaderlandsche oudheden* van BENT, maar daarin zich alleen tot het Romeinsche tijdvak bepalende, de middeleeuwen ongemoeid gelaten. [1]

Belangrijk echter is juist in dit opzigt een werkje van Mr. R. PALUDANUS, tot het oude Westfriesland betrekkelijk [2], omdat het oorspronkelijke nasporingen bevat met naauwkeurigheid en oordeel gedaan, en zonder vooringenomenheid met eene of andere stelling. Dit geschrift bevat 1° een onderzoek of Texel vroeger aan Huisduinen gehecht was, 2° een berigt omtrent zeker onlangs gevonden kerkhof tusschen den Wieringerwaard en Wieringen, 3° onderzoek naar een ouden muur

---

1 J. BENT, *Alderyroegste Vaderlandze Oudheden ontzwagteld* 1751. 4°. — A. KLUIT, *Wederlegging der Vaderlandze Oudheden van J. Bent*, 's Gravenh. 1762. 8°.

2 Mr. R. PALUDANUS, *Oudh. en natuurk. verhandelingen, meestal betr. tot Westfriesl. of het Noorderkwartier*, St. 1. Leyden 1776. 8°.

in en buiten den Wieringerwaard, en eenige nalezingen daarop, alles met veel zorg nagevorscht en met bewijsstukken gestaafd, zoodat wij dan ook van dit werk als van eene echte bron, meer dan eens gebruik zullen maken, al komt ons zijn beweren omtrent Texel verwerpelijk voor.

Gewigtige ophelderingen zou men verwachten van een ander werk dat in dien tijd het licht zag, namelijk *de Aloude staat en geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden*, door E. M. Engelberts (Amst. 1784. 4 dln.); doch dit werk in den vorm van gesprekken geschreven, en tot volksboek ingerigt, behandelt slechts de gesteldheid van het land en zijne bewoners in het Romeinsche tijdvak, en draagt tot opheldering van ons onderwerp weinig of niets bij.

Voortreffelijke ophelderingen vindt men daarentegen in de beroemde verhandeling van Mr. D. F. J. van Halsema, *over den staat en regeringsvorm der Ommelanden tusschen de Eems en de Lauwers* [1]. Hierin wordt de middeleeuwsche geographie van dit gewest, naar aanleiding der charters en andere gelijktijdige stukken kort maar beter dan ergens elders nagespoord.

Eindelijk moet ik nog melding maken van het geschrift van eenen Belgischen geleerde des Roches, in 1771 uitgekomen, over de indeeling des lands van de 7de tot de 10de eeuw. Ondanks zijne nog schrale en gebrekkige berigten, heeft hij beter dan iemand anders de gouwverdeeling begrepen en een duidelijk overzigt van den staat des lands gegeven. Zijn belangrijk geschrift had niet verdiend in de werken eener akademie begraven te worden [2].

Dezen zijn de voornaamste geschriften, die de 18de eeuw voortgebragt heeft. De oogst was veel ruimer, dan in de vorige, maar met uitzondering van enkele stukken heeft de

---

1 Gedrukt in het tweede deel der *Verhandelingen* van het Groningsche genootschap *Pro excolendo jure patrio*, Groningen 1778. Een herdruk van dit uitmuntende geschrift zou wenschelijk zijn.

2 Des Roches, *Mem. sur la question: quels ont été depuis le commencement du 7me siècle jusqu'au 9me exclus. les limites des contrées etc. dans les dix-sept prov. des Pays-Bas et de la princip. de Liège*, in de *Mém. de l'acad. de Bruxelles*.

wetenschap er weinig bij gewonnen, en zelfs ten aanzien der oude geographie waren de resultaten niet bevredigend, en men zal dan ook daaromtrent niet veel verder komen, alvorens de middeleeuwsche landgesteldheid eerst behoorlijk opgehelderd is. Zien wij nu wat deswegens de laatste zeventig jaren hebben opgeleverd, en of men sedert den aanvang dezer eeuw merkelijk in kennis is vooruitgegaan.

In 1809 gaf de hoogleeraar P. BONDAM het vierde stuk uit van zijn reeds in 1783 aangevangen *Charterboek van Gelderland*, een werk dat tot de uitmuntendsten van dien aard behoort en met breedvoerige aanteekeningen voorzien is, waarin deels de kritiek van den tekst, deels de geographie en staatsgesteldheid der middeleeuwen ter sprake komt. Onder die geographische ophelderingen zijn inzonderheid belangrijk die over de gouwen Isloi, Hameland, Teisterband en anderen, ofschoon ook hierin het een en ander te verbeteren is, vooral ten aanzien van de uitgestrektheid der graafschappen. Over de grenzen van deze gouw Isloi geraakte hij in geschil met den Overijsselschen geleerde RACER, die in zijne *Overijsselsche gedenkstukken*, zeker graafschap onder Deventer, gedeeltelijk op de Veluwe geplaatst had. Ook in dit laatste geschrift treft men belangrijke verhandelingen over sommige gouwen aan, met name over Isloi en Salland [1]. Wij zullen beneden gelegenheid vinden te zien, in hoever het daar gestelde juist is; dit alleen moeten wij hier aanstippen, dat voor de provincie Overijssel in dit werk zeer nuttige aanteekeningen voorkomen, die en om het gebruik van onuitgegeven charters en om de locale kennis van den schrijver gezag verdienen.

Voor Gelderland leverde deze tijd nog meer op; het was de baron W. A. VAN SPAEN, die in zijne *Inleiding tot de historie van Gelderland* de resultaten van een grondig en veeljarig onderzoek naar 's lands ouden toestand aan het publiek mededeelde. In dat werk werd zoowel de geographie als de staatsinrigting nagevorscht en elk der bijzondere gouwen ach-

1 RACER *Overijsselsche Gedenkst.*, D. II. St. 8. D. VI. bl. 375. D. VII. bl. 2. bl. 153. De *Overijss. alm. voor oudh.* heeft in de laatste jaren van zijn bestaan ook verscheidene belangrijke bijdragen geleverd.

tervolgens behandeld. Scherpe kritiek en vlijtig gebruik van bronnen kenschetsen dit geschrift, dat vele oude dwalingen afbreekt, maar om die voor iets beters te ruilen. Ten aanzien der middeleeuwsche geographie heeft hij insgelijks veel nieuws en veel goeds geleverd, al kan men ook aan sommige stellingen zijne goedkeuring niet hechten. Zoo is zijne meening over den ouden loop des Rijns, langs de Nijmeegsche bergketen zeker verkeerd, ook hetgeen hij over de veranderingen in den loop des IJssels, over de verschillende graafschappen op de Veluwe en over de betrekking dier gouw tot Friesland en Hameland mededeelt, en onzes inziens heeft hij ook ten onregte RACER gelijk gegeven in zijn geschil met BONDAM over zeker graafschap in eenen brief van 1046 omschreven. Met dat al heeft dit werk onmiskenbare verdiensten voor dien tijd, en heeft de wetenschap doen vooruitgaan.

Later is de geographie van dit en eenige omliggende gewesten wetenschappelijk opgehelderd door den Duitschen geleerde VON LEDEBUR [1], die de berigten der oude schrijvers met de lateren uit de middeleeuwen vergelijkend, meermalen tot treffende uitkomsten geraakt is. Zijne grondige geleerdheid heeft hem echter niet voor eenige dwalingen gevrijwaard, die sedert weder in latere geschriften zijn overgegaan, o. a. zijne stelling, dat er zoowel eene Frankische als eene Saxische gouw Hameland bekend was, en zijne meening over den vroegeren loop des Rijns en IJssels.

De vroegere gesteldheid der provincie Utrecht is herhaaldelijk nagespoord door Mr. H. M. A. J. VAN ASCH VAN WIJCK [2]. Hij onderzocht achtereenvolgens den ouden loop der Eem, des Rijns en in verband daarmede dien des Gelderschen en Hollandschen IJssels en de grenzen der Zuiderzee, alsmede die der volksstammen oudtijds in die provincie gezeten en de uitgestrektheid der gouwen in het

---

1 L. VON LEDEBUR, *das Land und Volk der Bructerer, als Versuch einer vergleichenden Geographie der ältern und mittlern Zeit*, Berlin 1827. 8.

2 *Proeve over den ouden loop van de rivier de Eem*, Utr. 1832. — *Geschiedk. beschouwing van het oude handelsverkeer der stad Utrecht, van de vroegste tijden af tot aan de 14e eeuw*, Utr. 1838—1846. 4 dln. 8.

algemeen, ten einde hierdoor de staatsgesteldheid, den handel en de nijverheid van vroegere eeuwen op te helderen. Deze schriften vele blijken gevend van des schrijvers geleerdheid en ijverig onderzoek, maakten aanvankelijk opgang door de nieuwheid der daarin voorgestelde resultaten, doch latere navorschingen, vooral van Dr. ACKER STRATINGH hebben het meeste dier vreemde stellingen weder doen instorten, en in de daad zijn zij veelal even zonderling als onjuist. De schrijver beijvert zich alle oude berigten, over wier verklaring verschil bestaat, tot zijn gewest te betrekken, als beschouwde hij die als heerlooze goederen den eersten winner toestendig. Zoo is het met zijne meening omtrent de zoogenoemde Chimelosara gemarchi, Emeloord, den Rijnloop door de Geldersche vallei en anderen. Wij zullen later de bewijzen voor dit ongunstig oordeel bijbrengen. Voor de vroegere inwendige geschiedenis van deze provincie heeft echter zijne beschouwing van Utrechts handelsverkeer veel belangrijks bijeengebragt, mits men het met eenig mistrouwen gebruike. Behalve VAN ASCH VAN WIJCK heeft ook Mr. J. SCHELTEMA eene verhandeling geschreven, *over de sporen der groote veranderingen in den bodem van de provincie en de stad Utrecht* [1], waaruit de vorige schrijver rijkelijk schijnt geput te hebben. Dit stuk heeft echter weinig waarde, de heer SCHELTEMA kende de ware bronnen niet, en in plaats van de charters en de *Acta Sanctorum* te raadplegen, verzamelde hij allerlei opgaven uit latere kronijken en zeldzame verhandelingen. Er zijn echter in dit stuk ook enkele goede opmerkingen.

Over de provincie Noordbraband is buiten hetgeen in eenige stedebeschrijvingen gevonden wordt, slechts weinig geschreven, maar dat weinige voortreffelijk, te weten de verhandeling van Mr. W. C. ACKERSDIJCK, *over Taxandrie* [2]. Hierin worden de berigten der oude zoowel als der middeleeuwsche schrijvers en gedenkstukken verzameld, vergeleken en kritisch opgehelderd,

---

1 In zijn *Geschied- en Letterk. Mengelwerk*, D. VI. Deze verhandeling was reeds in 1826 geschreven.

2 Gedrukt in de *Nieuwe Werken der Maatschappij van Nederl. Letterkunde*, D. V. St. 1. Leiden 1838.

en hierdoor is nu de ligging van dat landschap op zulke onwederlegbare gronden bepaald, dat het onkunde verraadt, zoo sommige latere schrijvers dat nog altijd in Zeeland willen zoeken.

Over dit laatste gewest heeft KLUIT in zijne *Historia critica* belangrijke ophelderingen gegeven, sedert is die taak voortgezet door AB UTRECHT DRESSELHUIS, die vooral in zijne verhandeling *de provincie Zeeland, in hare aloude gesteldheid en geregelde vorming beschouwd* [1], den vroegeren loop der wateren, de bedijkingen en de opkomst der gemeenten kortelijk heeft nagegaan; doch ongelukkig is dit gewest arm in oude oorkonden, waardoor van den vroegeren toestand weinig bijzonderheden met voldoende zekerheid kunnen opgegeven worden. Sommigen zijner stellingen zijn dus eer gissingen te noemen, die ook niet voor ieder even overtuigend zijn, nogtans is dit werkje o. i. het beste wat men tot nog toe over Zeelands ouden toestand bezit.

Hollands geographie in de middeleeuwen heeft in deze eeuw weinigen tot eene afzonderlijke behandeling uitgelokt, indien men de stedebeschrijvers uitzondert, die gewoonlijk den ouden toestand hunner stad en omstreken trachten op te helderen, zooals VAN REYN nopens Rotterdam, MAAS nopens Schiedam, SPRENGER VAN EYK nopens Vlaardingen, VAN SANDWIJK nopens Purmerend en vooral SMITS en SCHOTEL nopens Dordrecht en den grooten Zuidhollandschen waard gedaan hebben [2]. De tegenwoordige stedebeschrijvers zijn evenwel voor het meerendeel oppervlakkiger dan die der voorgaande eeuw, o. a. wordt de loop der rivieren in laatstgenoemd geschrift, wat de vroegere eeuwen aangaat, niet zeer naauwkeurig voorgesteld, het grondige werk van VAN DE WALL verdient in dit opzigt de voorkeur [3]; beiden zijn ook van kaarten voorzien.

---

1 Gedrukt in de *Nieuwe werken van het Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen*, I. 1. Middelb. 1836. Men kan hier nog bijvoegen zijn werkje: *Het District van Sluis in Vlaanderen, beschouwd in deszelfs wording, natuurl., burgerl. en zedel. gesteldheid*, Middelb. 1819.

2 SMITS en SCHOTEL, *Beschr. der stad Dordrecht*, Dordr. 1841.

3 P. H. VAN DE WALL, *Handvesten, privilegien enz. van Dordrecht*, Dord. 1790, 3 dln. fol.

Veel meer heeft men zich bezig gehouden met Friesland, dat even als Holland vlak en waterrijk, sedert het vertrek der Romeinen aanmerkelijke veranderingen ondergaan heeft. P. BROUWER en W. EEKHOFF onderzochten de voormalige uitgestrektheid en grenzen der Burdine of Middelzee [1], in een werkje dat van hunne naauwkeurige locale kennis, minder van hunne bronnenstudie getuigt, en eene nuttige bijdrage voor de middeleeuwsche geographie oplevert, ondanks sommige zonderlinge stellingen aangaande den ouden loop der rivieren. Over de vroegere en latere uitgestrektheid en verdeeling van Friesland werd door de Groningsche hoogeschool in 1834 eene prijsvraag uitgeschreven, die door VAN DOORNINCK uitvoerig werd beantwoord; van de oudste tijden tot aan het eind der middeleeuwen worden hier de berigten der beste schrijvers en die der gelijktijdige oorkonden bijeenverzameld en met oordeel tot opheldering van dat punt gebezigd [2]. Kort daarna ontving men nieuwe toelichtingen van den Berlijnschen geleerde L. VON LEDEBUR, die reeds vroeger over den stam der Bructeren gehandeld had. Naar aanleiding van zeker kerkregister der 15e eeuw, stelde hij een naauwkeurig onderzoek in naar Frieslands oude verdeeling in zeven Zeelanden [3], trachtte de gelegenheid en grenzen van elk derzelven uittevorschen en vooral uit de oudste oorkonden der middeleeuwen de daarin gelegene plaatsen op te sporen, waarbij hij tevens de uitkomsten van zijn onderzoek op een kaartje aanteekende. [3]

Ook de tusschen Friesland en Holland stroomende Zuiderzee heeft in de laatste jaren een onderwerp van nasporing der geleerden uitgemaakt. De eerste zoo ik meen, die daarover historische berigten verzamelde was JACOBUS SCHELTEMA. Eene (misschien nog niet voor den druk gereed gemaakte) *Proeve*

---

1 P. BROUWER Pz. en W. EEKHOFF, *Nasporingen betr. de geschiedenis der voormalige Middelzee in Friesland.* Leeuwarden 1834.

2 J. VAN DOORNINCK, *Comment. ad quest. acad. Groning.: „Quinam fuerunt Frisiae termini pro diversis aetatibus diversi; in quae partes fuit divisa et quae regiones illis fuerunt comprehensae".* — Gron. 1835. 4°.

3 L. VAN LEDEBUR, *die fünf Münsterschen Gauen und die sieben Seelande Frieslands*, Berlin 1836.

eener geschiedenis der Zuiderzee werd uit zijne nagelatene papieren in het licht gegeven, door verdere *Bijdragen* gevolgd [1]; het is eene bloote schets, die nader uitgewerkt en bewezen had moeten worden, niet uit de Friesche kronijken en latere werken die de schrijver naar het schijnt bijna alleen geraadpleegd heeft, maar uit de gedenkstukken der middeleeuwen, dan zou hij zeker zijne meening op vele punten aanmerkelijk gewijzigd hebben; intusschen treft men hier eenige merkwaardige berigten aan over aloude, (naar het schijnt, Romeinsche) wegen en gebouwen, thans onder den waterspiegel of den grond verborgen, die tot aanvulling kunnen strekken van het vroeger door PALUDANUS daarover medegedeelde.

De door SCHELTEMA aangevangen taak is vervolgd door Dr. OTTEMA in eene verhandeling *over het ontstaan der Zuiderzee* en door Mr. D. FOCKEMA in een stuk van gelijken titel [2]. Beiden beschouwen die waterkom zoowel gedurende het Romeinsche tijdvak als in de middeleeuwen; maar wat deze laatsten aangaat hebben zij zich om de gelijktijdige gedenkstukken niet bekommerd en alleen de berigten der latere Friesche kronijken geraadpleegd en die met hunne gissingen aangevuld; het is dus geen wonder dat zij tot verkeerde resultaten komen, zooals reeds Dr. ACKER STRATINGH uitvoerig heeft aangewezen.

De provincie Groningen was in deze eeuw minder een onderwerp van geographische dan van historische nasporingen; behalve wat WESTENDORP in zijne *Jaarboeken van Groningen* over 's lands ouden toestand mededeelt, werd daarover op verschillende plaatsen gehandeld door DRIESSEN in zijne aanteekeningen op de *Monumenta Groningana*, hoewel dit alleen een aantal bijzondere punten niet den algemeenen staat des lands betreft. Ook in Drenthe werd de oude geographie in verband met de geschiedenis behandeld in het werk van den archivaris MAGNIN, *geschiedenis der besturen van Drenthe*, waarbij men

1 In zijn *Geschied. en letterk. Mengelwerk*, D. VI. St. 2. Utr. 1836.

2 Beiden geplaatst in het tijdschrift de *Vrije Fries*, D. IV. St. 2. Leeuwarden 1845.

zijne geschiedenis der kloosters van dat gewest en de belangrijke *Bijdragen tot de geschiedenis en oudh. van Drenthe* door Mr. J. DE WAL voegen kan.

Evenzoo is het met Limburg; dit gewest vroeger veel verbrokkeld en welks oude geographie ook om die reden moeilijk is, heeft in den kanunnik ERNST een grondig geschiedschrijver gevonden, die ook de oude geographie niet verwaarloosd[1], en hetgeen hier vooral noodig was, er de nog onbekende bewijsstukken, de charters bijgevoegd heeft; hierdoor heeft dit werk eene blijvende waarde.

Wij moeten nu nog van eenige schriften gewagen die eene meer algemeene strekking hebben, die namelijk over den ouden toestand onzer kusten of onzer wateren handelen.

Hier komt vooreerst weder Mr. J. SCHELTEMA in aanmerking, die behalve over de Zuiderzee ook eene verhandeling geschreven heeft *Over de groote veranderingen in de kusten en stranden aan de Noordzee tusschen Schelde en Eems*[2] naderhand met verscheidene bijvoegselen vermeerderd; wij moeten van dit stuk zeggen dat het hoogst oppervlakkig en onbeduidend is en volkomen gebrek aan bronnenstudie verraadt, waardoor er dan ook grove dwalingen in voorkomen, die men in deze eeuw niet verwachten zou; voor de wetenschap heeft het geene waarde.

Een veel uitvoeriger geschrift over dit onderwerp verscheen in Duitschland, dat vervolgens in het Nederlandsch vertaald en met aanmerkingen vermeerderd werd, namelijk ARENDS geschiedenis der Noordzee-kusten[3]; dat werk echter beschouwt het onderwerp voornamelijk uit een natuurkundig oogpunt; ten aanzien van het historische is slechts ten deele van de

1 ERNST, *Histoire du Limbourg, suivie de celle des comtés de Daelhem et de Fauquemont* etc., *publié avec notes* etc. *par* M. E. LAVALLEYE, Liège 1138—40. 6 vol 8°.

2 SCHELTEMA, *Geschied- en Letterk. Mengelw.*, D. VI. St. 2.

3 De titel is F. ARENDS, *Natuurk. geschied. van de kusten der Noordzee en van de verander. welke zij sedert den Cimbrischen vloed tot op heden door watervloeden ondergaan hebben; uit het Hoogd. met eene voorrede en aanteek. verm. door* Dr. R. WESTERHOFF. Groningen 1835—37. 3 dln. Het oorspronkelijke verscheen te Emden in 1833.

bestaande berigten partij getrokken en aan de twijfelachtige opgaven der kronijken meer vertrouwen geschonken dan daaraan toekomt; de aanteekeningen van Dr. WESTERHOFF hebben dit niet verholpen, zij zijn insgelijks meest van natuurkundigen aard.

Over den ouden loop der rivieren is een afzonderlijk onderzoek ingesteld door Dr. SWARTS [1], die o. a. over de Rijnmonden uitvoerig handelt, maar met wiens resultaten wij ons slechts ten deele kunnen vereenigen, en over den oorsprong, de strekking en verandering der duinen is laatstelijk door VAN DEN HULL [2] uitvoerig gehandeld, die aldaar tevens den vroegeren loop des Rijns door Kennemerland tracht te betoogen.

Ook een Belgisch geleerde, A. G. B. SCHAYES heeft zich over den ouden toestand onzes lands uitgelaten [3], en ofschoon hij bijzonder het Romeinsche tijdvak behandelt, toch ook de middeleeuwen niet geheel verwaarloosd. Dit werk getuigt zeker van des schrijvers geleerdheid en bronnenstudie, maar het is jammer dat de nieuwste werken hem voor een deel onbekend gebleven en de plaatsnamen veelal zeer verminkt zijn; overigens bevat dit geschrift veel merkwaardigs, al hecht men niet aan alles zijne goedkeuring.

Het laatste werk dat ons over dit onderwerp voor oogen kwam, is de *Aloude staat en geschiedenis des Vaderlands door* Dr. G. ACKER STRATINGH, Groningen 1847—52, 2 dln. waarvan het laatste stuk bijzonder de middeleeuwen behandelt. Wij hebben reeds elders een uitvoerig verslag van dit werk gegeven [4], waartoe wij verwijzen; hier merken wij slechts op dat het niet enkel de middeleeuwen, maar voornamelijk het vroegere tijdvak behandelt.

---

1 D. SWARTS, *Geschied- en Natuurk. overw. betr. de rivieren* enz. 1822.

2 W. VAN DEN HULL, *over den oorspr. en de geschied. der Holl. duinen*, Haarl. 1838.

3 A. G. B. SCHAYES, *les Pays-Bas avant et durant la domination Romaine.* Brux. 1837. 2 vol. Eene omgewerkte en vermeerderde uitgave verscheen in 1858. 3 vol.

4 *de Gids* voor October 1851.

Het eerste en derde deel bevatten bouwstoffen voor de middeleeuwsche geographie, dat eerste deel handelt over den bodem en de wateren, het laatste beschouwt de bewoners in de eerste eeuwen na de invoering des Christendoms. Wij herhalen hier gaarne ons gevoelen dat dit werk het beste is tot nog toe in Nederland *over 's lands alouden staat* verschenen, doch eene eigenlijke geographie moet men hier niet verwachten en nog minder eene zoodanige die zich bijzonder met den toestand des lands van de zevende tot de vijftiende eeuw bezig houdt: de aardrijkskunde is slechts een onderdeel, den geheelen zedelijken en maatschappelijken toestand, het openbare en huiselijke leven der voorouders te beschrijven, dit was de taak die de geleerde schrijver op zich nam.

Sedert zijn nog enkele bijdragen tot de geographie der middeleeuwen geleverd; de GEER gaf in 1860 *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht*, waarin ook de oude toestand van dit gewest beschreven en door eene kaart, naar zijne opvattingen ingerigt, opgehelderd wordt. Over den vroegeren loop des IJssels gaf TADAMA eene verhandeling in den Overijsselschen Volksalmanak voor 1852 en onlangs leverde Dr. WESTERHOFF in zijne verklaring van een oud cijnsregister der abdij Werden, rijke bijdragen voor de oude geographie der provincie Groningen. Eindelijk heeft Mr. G. DE VRIES in de werken der Kon. Akademie van wetenschappen ten jare 1864 eene verhandeling in het licht gegeven over den ouden waterstaat van het zoogenaamde noorderkwartier of Holland benoorden het IJ sedert het laatst der 13e eeuw, en daarbij eene kaart gevoegd van den toestand des lands omstreeks 1288, die op de berigten van gelijktijdige oorkonden en plaatselijke onderzoekingen gegrond, eene vrij naauwkeurige afbeelding geeft van die streek en hare wateren in de latere middeleeuwen [1].

Wanneer wij nu op die reeks van schriften terug zien, dan vinden wij er slechts één onder dat afzonderlijk aan ons onderwerp gewijd was, dat van ALTING, alle de overigen behandelden of enkele punten of de beschouwing van het alge-

1 Dit verklaart de schrijver zelf in de voorrede van zijn laatste deel.

meene was aan andere bedoelingen ondergeschikt. En hoe gebrekkig is voor onzen tijd niet dat werk van ALTING, nu wij honderden van oorkonden en andere gedenkstukken uit de middeleeuwen bezitten die ten zijnen tijde nog onbekend waren, en die ons niet alleen in staat stellen verscheidene bijzondere punten op te helderen, maar eene tamelijk volledige kaart van Nederland in de eerste helft der middeleeuwen te ontwerpen, op zekere gegevens gegrond.

Dit herinnert ons de meening die nog altijd door sommige geleerden omhelsd wordt, dat onder onze merkwaardigste oude gedenkstukken, ook eenige kaarten uit de middeleeuwen zouden overig wezen. Men bezit namelijk een kaartje, Utrecht voorstellende in de zevende eeuw, en vier kaarten van Zeeland, waarvan eene uit den tijd van WILLEBRORD, de anderen van de jaren 1230, 1274 en 1288 zijn zouden. Doch alle deze stukken dragen duidelijke blijken van onechtheid. Wij ontkennen wel niet dat men ook in de middeleeuwen kaarten bezat, FISCHER in zijne handelsgeschiedenis heeft daaromtrent belangrijke berigten verzameld [1], ook is het wel mogelijk dat hier te lande insgelijks eenige kaarten gevonden worden, maar degenen die men ons als zoodanig vertoont en waarvan ook alleen afschriften uit later tijd bestaan, behooren daar niet toe, zij zijn door dezen of genen bedrieger gesmeed, evenals ook zekere beruchte kaart van Helgoland, waarvan men thans den tijd der vervaardiging opgespoord heeft. Van oude kaarten over Nederland bezitten wij vóór de 15[e] eeuw, zoover ons bekend is, niets dan de tafel van PEUTINGER.

Wij hebben in dit overzigt ons tot de wetenschappelijke geschriften bepaald en die alleen beoordeeld voor zoover zij de middeleeuwen betreffen, hunne waarde voor het overige

---

1 Eene afbeelding van het Utrechtsche kaartje is te vinden in het werk *Batavia Sacra* van VAN HENSSEN en eenigzins gewijzigd in het *Tijdschrift der Geschied. van Utr.* 1835. Zie ook hierover VAN ASCH VAN WIJCK, *Handelsverk. van Utr.*, St. 4. De Zeeuwsche kaartjes vindt men in de kronijk van REIGERSBERG, bij SMALLEGANGE *Chron. van Zeeland*, bl. 120 en 209 en bij GARGON *Walch. Arcadia*, D. I. bl. 37.

1 FISCHER, *Gesch. des teutschen Handels*, I. 498.

onaangeroerd latende. Ook hebben wij niet van die werken gewag gemaakt die over andere onderwerpen handelend, in het voorbijgaan het een of andere punt uit de geographie ophelderen, want dan zou onze opgaaf, vooral door het groote aantal stedebeschrijvingen aanzienlijke vermeerdering moeten ondergaan, maar ieder die eenig vraagstuk van plaatselijk belang wenscht nategaan, zal natuurlijk die werken raadplegen. Hier was het meer om de land- dan om de plaatsbeschrijving te doen, en om den lezer een algemeen overzigt te geven van hetgene bij ons tot nog toe over dat onderwerp geschreven en van de wijze waarop dat geschreven is. Wat ons aangaat, zonder die vroegere nasporingen gering te achten of te verwaarloozen, raadplegen wij in de eerste plaats de berigten van tijdgenooten en bij voorkeur zoodanige stukken, die blijken van naauwkeurige kennis hunner opstellers dragen, in de eerste plaats de charters, voorts de landswetten, de oudste levensbeschrijvingen der heiligen, de oudste kronijken; aan die der latere tijden of de meeningen der geleerden schenken wij dan alleen geloof, wanneer zij behoorlijk bewijs bijbrengen. Zoodoende zullen wij meermalen gebrek aan goede opgaven moeten erkennen, maar wat wij geven zal ten minste bewezen zijn en daaraan hechten wij waarde.

HOOFDSTUK I.

BESCHOUWING DER NEDERLANDSCHE KUSTEN VAN DE ZEVENDE TOT AAN DE DERTIENDE EEUW.

Weinige vraagstukken onzer vroegere geographie zijn zoo duister als dat nopens de oude gesteldheid onzer kusten; wij weten uit de ondervinding en de verhalen van vroegere tijden dat door stormen en hooge zeevloeden onze stranden deerlijk geteisterd, onze duinen afgenomen, geheele eilanden weggespoeld en de zeegaten merkelijk verruimd zijn, dat zich van tijd tot tijd zandbanken en platen voor de stranden en in de vaarwaters hebben vastgezet en sommigen boven water gekomen en ingedijkt zijn; wij weten ook dat die platen dikwijls weder afslijten of zich verplaatsen, waardoor de geulen voor het vaarwater mede van tijd tot tijd veranderen; dit alles is ons bekend, en wij weten ook dat dit reeds voor eeuwen plaats had, maar zoeken wij naar historische berigten om de bijzonderheden dier veranderingen op te sporen, dan vinden wij die naauwelijks voor de laatste honderd jaren van genoegzame zekerheid en naauwkeurigheid. Zelfs voor dien tijd kost het moeite te ontdekken, hoeveel onze kusten en duinen op verschillende plaatsen in een bepaald tijdvak zijn afgenomen, en hoeveel land weder aangeslijkt is; van vroegere tijden vindt men zeldzaam berigten van deskundigen op wetenschappelijke nasporingen gevestigd, meestal zijn het opgaven van strandbewoners gissenderwijs opgemaakt en niet zelden met elkander in strijd, en komt men eindelijk tot de middeleeuwen, inzonderheid tot het eerste tijdperk van de 7^{e} tot de 12^{e} of 13^{e} eeuw, dan vindt men bijna niets dan de onkritische verhalen der latere kronijken uit de 16^{e} eeuw, op onzuivere

overleveringen gevestigd en eene enkele onbepaalde melding van de Frankische annalisten, die ver van Nederland hunne werken schreven en met 's lands gesteldheid weinig bekend waren. Van deskundige strandbewoners uit dien tijd zijn ons geene berigten overgebleven.

Om die vragen met eenige zekerheid te beantwoorden moet men dus naar andere bronnen omzien en de verhalen der kronijken daaraan toetsen. Men kan dan of uit de zekere berigten omtrent lateren tijd tot het gebeurde in vroegere eeuwen besluiten, of uit de overblijfsels van den voortijd, die onder de zee of de duinen bedolven en allengs ontdekt zijn, een besluit opmaken omtrent den tijd en de uitgestrektheid dier verwoestingen van vorige eeuwen. Zeker is op deze wijze menige belangrijke inlichting te verkrijgen, doch ook veel blijft nog duister en inzonderheid is de tijdsbepaling uiterst moeilijk. Deze is echter van het hoogste belang, omdat 's lands toestand in het eene tijdvak geheel anders dan in het andere was en de kamp met de zee in de eene eeuw geweldig was, terwijl die in eene volgende bijna rustte; men wint er dus weinig bij met den voortijd in het algemeen te beschrijven, en zich met de uitdrukkingen *voorheen*, *oudtijds*, *in vroeger eeuwen*, te vergenoegen. Hoe naauwkeuriger de tijd der voorgevallen veranderingen bepaald kan worden, des te beter, en hiernaar zullen wij zooveel mogelijk streven; onze mededeelingen zullen echter zeer onvolledig zijn, maar de billijke lezer zal dat niet aan ons wijten, die niet meer geven kunnen dan wij vinden en het alleen betreuren dat er geen naauwkeuriger berigten omtrent die tijden voorhanden zijn.

Wij zullen ons dus hier bezig moeten houden met de beantwoording dezer drie vragen:

1° Waren in dit tijdvak onze kusten evenals thans door eene rij eilanden omzoomd?

2° Waren zij omrand door eene keten van duinen en welke was de toestand dier duinen?

5° Waar en hoever is onze kust afgenomen en zijn onze zeegaten veranderd?

§ 1.

De Eilanden.

De vraag of in dit tijdvak de thans bestaande Noordzee-eilanden reeds onze kusten omgaven, is door vroegere schrijvers geheel verschillend beantwoord; sommigen beaamden dit, anderen evenwel meenden dat zij toen nog aan het vaste land gehecht waren, of althans alleen door ondiepten of lage landen daarvan gescheiden, die bij de ebbe droog liepen; anderen eindelijk namen wel het bestaan als eilanden van enkelen aan, maar beschouwden de meesten alsnog ten minste bij de eb met de vaste kust vereenigd. Wij meenen echter dat dit vraagstuk zich thans uit middeleeuwsche berigten voldoende laat beantwoorden.

Vooraf moeten wij opmerken, dat de oude schrijvers reeds een aantal eilanden aan deze kusten kennen, dat PLINIUS er o. a. drie en twintig optelt van het Promontorium Cimbricum af westwaarts [1], waaronder Burchana of Fabarie, bij STRABO *Βυρχανις*, bij STEPHANUS BYZANTINUS *Βουρχανις* genoemd [2], dat men algemeen voor het tegenwoordige Borkum houdt, benevens Austrania of Austravia, waarschijnlijk Oostergo, en Actania. Zoo de kust toenmaals reeds met eilanden omzoomd was is er naauwlijks eenige reden te bedenken om dit voor de middeleeuwen te loochenen.

Maar ook in de middeleeuwen zelf treft men eenigen als eilanden aan [3], namelijk vooreerst Ameland, dat in een stuk

---

1 PLINIUS *Hist. Nat.* L. IV. C. 13 ed SILLIG. „Tres et viginti inde (a promont. Cymbr.) insulae Romanorum armis cognitae. Earum nobilissima *Burchana* (var. *Burcana*), Fabaria nostris dicta a frugis similitudine sponte provenientis; item Glessaria, a succino militiae appellata, a barbaris *Austrania* (var. *Austerania*, *Austerayia*) praeterque *Actania.*" Latere Friesche schrijvers willen dat er in hunnen tijd op Borkum nog een toren *het Boonhuis* genoemd gestaan hebbe.

2 STRABO *Geogr.* L. VII. T. II. p. 326 ed. SIEBENKEES, die hier op gezag van STEPHANUS BYZANT. *Βουρχανις* in den tekst heeft opgenomen.

3 EKKEHARDUS, *Chron. univ.* bij PERTZ, *Monum. Germ. hist.* T. VIII. p. 170 op het jaar 810 „ mperator autem adhuc Aquisgrani agens — nuncium accepit classem ducentarum navium de Normannia Fresiam appulisse *totasque*

uit het laatst der 8e eeuw uitdrukkelijk *insula Ambla* genoemd en tot Oostergo gerekend wordt [1]. Het werd bespoeld regts door den mond der Laubachi, thans de Lauwerzee, links door dien der Burdine, de latere Middelzee, en dus moet ook Schiermonnikoog, dat voor den mond der Lauwerzee ligt, toen als afzonderlijk eiland bestaan hebben, ofschoon wij er geene melding van vinden.

Van Vlieland en Terschelling is ons vóór de 14e eeuw geen berigt voorgekomen [2], maar wel van Texel, dat van ouds aanzienlijker geweest is. In de bekende lijst van de goederen der Utrechtsche kerk, een stuk dat zooals wij elders hebben aangetoond, tot het laatst der 10e eeuw behoort, wordt het als *insula Texle* vermeld; wel is waar heeft men aangevoerd, dat dit ook een weerd in de middeleeuwen kon beteekenen, en die geven wij gaarne toe, maar behalve dat dit Texel evenals Wiron en in later tijd ook Urk en Schokland bijzonder *terra*, *praedium*, *land*, *landekijn* geheeten wordt, zoo meenen wij, dat de scheiding van den vasten wal reeds blijkt uit de *Traditiones Fuldenses* uit het einde der 8e eeuw, want de *fluvius Maresedop* daar genoemd kan geen andere dan het Marsdiep wezen, dat nog heden Texel van Huisduinen afscheidt. Met dat al is het zeer wel mogelijk dat de wadden tusschen de eilanden en de kust bij de ebbe of althans bij zeer laag water waadbaar of geheel droog waren, hetgeen nog heden wel plaats heeft met de Oostfriesche eilanden, zonder dat men ze daarom als deelen van den vasten wal beschouwen kan. Evenmin is het een bezwaar dat het noorden van Westfriesland tot de gouw Texla behoorde, hetzelfde was met het

---

Frisiaco littori adjacentes insulas vastasse, jamque exercitum illum in continenti terra esse." Anon. Ravennas ed. Pinder et Parthey, p. 422. „Iterum in ipso Oceano Septentrionali aliquantae insulae experiuntur, sed post Saxonum patriam, ex quibus una dicitur *Nordostracha* et alia *Eustrachia*."

1 *Oorkondenb. van Holl.* I. no. 9, § 21 „In pago Ostrahe in his quinque villis, i. e. in Sibinwerde, in Bintheim, in Fatruwerde, in *insula quae dicitur Ambla* et in villa Tunuwerde."

2 Van TERSCHELLING (*Scellinghe*) vind ik voor het eerst melding in 1322 bij van MIERIS, *Charterb.* II. 284.

eiland Schouwen het geval en ook de naam Holland is allengs over streken uitgebreid die er oorspronkelijk niet toe behoorden, terwijl wederkeerig Ameland tot Oostergo gerekend werd ondanks de afscheiding van het vaste land.

Hetzelfde had ook zoo wij meenen met Wieringen plaats, dat in denzelfden Utrechtschen blaffert als *terra Wiron* vermeld staat en naar het schijnt een deel uitmaakte der gouw Wironi, in de Fuldasche schenkingen. Hierop volgt in het Utrechtsche register zekere bezitting *Varoth*, *Varoch* of *Waroht* genoemd, waar de Utrechtsche kerk het regt van zeevond van de gestrande schepen had, hetgeen bewijst dat hier een zeegat was, maar waarschijnlijk een nieuw ingebroken, want er wordt aangemerkt dat er geen tol was. Denkelijk wordt dus hierdoor zeker eiland bedoeld, dat thans vergaan is; meestal verklaart men het door Wieringerwaard, dat niet onwaarschijnlijk, maar toch grammatisch aan eenige bedenking onderhevig is [1]; evenwel moet men in het oog houden dat de tekst in dit geheele stuk zeer bedorven is.

Nog een ander eiland leeren wij uit de *Tradit. Fuldenses* kennen, als in de 8e eeuw hier omstreeks gelegen, maar welks juiste ligging ons onbekend blijft, daar het nergens elders genoemd wordt en zeker zeer vroeg vergaan is, namelijk het eiland *Ganc*, of zooals het daar misschien op eene andere plaats geheeten wordt *Gankchala*, d. i. *Gankchaland* even als *Ambla* voor *Ambland*, Ameland. Het wordt daar aangeduid als gelegen *in Fresia* en opgeteld nevens verscheidene bezittingen in of omstreeks de gouw Texla, en elders wordt het met zekere thans onbekende plaats Fardincheim verbonden [2]. In het Utrechtsche register komt mede de naam *Ganga* voor, maar de varianten hebben *Panga* en *Hanga*, ook schijnt het daar eene villa, geen eiland

1 Het woord *waard* (insula) wordt in de oudste stukken doorgaans *werde wort*, *vurdh*, *wyrd* geschreven. De Hoogl. M. TYDEMAN, aangehaald bij PALUDANUS, *Oudheidk. Verh.* bl. 55 meent dat Varoth of Varoch hetzelfde zijn zal als het Normandische *varech*, jus in bona naufragorum, waarover zie OTTO *Notit. rer. publ.* p, 187, en hij gist dat men dan voor *et in* Varoch, moet lezen *etiam* of *item*. PALUDANUS echter denkt liever aan de buurschap Vartrop op Wieringen.

2 *Oorkondenb. van Holl.* I. n°. 9, § 10, 24, 96. III. 125.

te zijn, zoodat de identiteit zeer onzeker is. De juiste ligging van dit eiland is dan niet meer uit te maken, maar eene naamsovereenkomst doet ons denken aan de Gammels of Gamles, eene bank of volgens anderen een vaarwater O. N. O. van Medemblik, waar veel oud muurwerk en andere sporen van bewoning gevonden zijn [1].

Waarschijnlijk hebben toenmaals in deze omstreken nog meer kleine eilanden bestaan, gedeeltelijk bewoond, gedeeltelijk alleen tot weide voor schapen dienend, maar er zijn daarvan geene berigten overgebleven, behalve over eenige verdronkene dorpen, waarvan wij later zullen spreken; alleen komt hier nog in aanmerking het berigt der latere Friesche kronijken omtrent zeker eiland *Grind* of *Grijn*, thans eene zandplaat aan den uitloop van het Vlie gelegen. Voor ongeveer eene eeuw stond er nog een huis en werd er nog hooi gewonnen, vroeger was de kaas van dit eiland beroemd; in 1398 zou het nog omstreeks 200 morgen groot geweest zijn en in 1215 een stadje bevat hebben destijds door den abt VAN LIDLUM omwald en van eene school voorzien, maar in 1287 door eenen stormvloed op weinigen huizen na, weggespoeld [2]. Dit verhaal wordt ten minste door eene oude getuigenis bevestigd, namelijk uit de levensbeschrijvingen der abten van Mariengaard, waar het stadje Gryn aan den mond van het Vlie vermeld wordt [3]. Nopens de overige thans verdwenen eilandjes Korenzand en Heffezand heeft Dr. WESTERHOFF eenige berigten verzameld, tot wien wij verwijzen [4].

Sommigen hebben ook gemeend, dat de banken vóór de Hollandsche kust, bijzonder de zoogenoemde Haaks vroeger bewoond zouden geweest zijn en PALUDANUS haalt eene beëedigde verklaring aan van eenige inwoners van Huisduinen

---

1 PALUDANUS, bl. 164, 199.

2 WINSEMIUS, *Chron. van Vriesl.* fol. 160. ARENDS en WESTERHOFF, *Noordzeekusten* II. 419. ACKER STRATINGH, *Aloude staat* I 267.

3 In MATTHAEI *Anal.* T. VIII. p. 251. ed. in 8°. „Ex Gryn oppidulo ad ostium Flevi fluminis."

4 ARENDS, *Noordzeek.* II. 424. De oudste melding daarvan geschiedt in eenen brief van 1344, bij DRIESSEN, *Monum. Groning.* I. 159.

afgelegd in 1592, dat in zeker huis van hun dorp een balk was, die naar zij van hunne voorouders verstaan hadden, op de Haaks gewassen was, doch behalve dat dit slechts op onzekere overlevering berustte, kon die wel aldaar opgevischt zijn, zooals men nog ten tijde van PALUDANUS daar somtijds boomen uit den zeebodem ophaalde [1], van het bestaan daarvan als een eiland vindt men in de middeleeuwen niet de minste sporen.

Wij komen nu tot de Zeeuwsche eilanden; ook van dezen wordt door sommigen beweerd dat zij althans in de 8e en 9e eeuw nog grootendeels aan elkander of zelfs aan den Vlaamschen wal gehecht waren, terwijl anderen ze voor bloote schorren en banken houden. Het is echter niet moeilijk hun bestaan als bewoonde eilanden in dien tijd te bewijzen, althans ten aanzien der meesten. De eilanden Rosenburg en Flakkee alleen zijn later opgeslijkt, van Goeree vindt men slechts latere berigten, maar het moet in den Romeinschen tijd bewoond geweest zijn blijkens de grondslagen eener oude stad in 1618 bij laagwater aan de kust ontdekt.

Schouwen daarentegen wordt in eenen brief van 976 als eene afzonderlijke gouw *Scaldis* vermeld [2], ofschoon daartoe ook een gedeelte der vaste kust behoorde, maar dewijl in dien brief land vermeld wordt gelegen aan de rivier Golda, d. i. de Gouwe, kan men er niet anders dan het eiland door verstaan, en vermits deze rivier tusschen Schouwen en Duiveland stroomde, wordt daarmede tevens het bestaan van het laatste bewezen, hoewel waarschijnlijk slechts een deel van genoemde gouw uitmakend. Daarenboven werd het ten Z. bespoeld door de Oosterschelde, die, gelijk bekend is, toen de voornaamste uitloop dezer rivier was en de scheiding tusschen Schouwen, Beveland en Walcheren uitmaakte.

Van *Beveland* (*pagus Bevelanda*) vinden wij in hetzelfde

---

1 PALUDANUS, a. w. bl. 79, 97, 98.

2 *Oorkondenb.* I. n°. 52. — In eenen brief van 1156 aldaar n°. 134 en bij van MIERIS, *Charterb.* I. 101 wordt het genoemd *insula quae vocatur Scolden.*

charter melding gemaakt[1] en wel van de Zuidvliet tot aan Goes, (Curtagosum) d. i. Noord-Beveland. Of Wolfaartsdijk toen een gedeelte van dit eiland uitmaakte is ons nog niet duidelijk, het wordt eerst in 1105 onder den naam *Wolfgersdike* vermeld[2] en het blijkt niet of de terra *Vulfras* in eenen brief van 961 genoemd[3] hetzelfde was en of voorts *terra* daar eiland beteekent.

Van *Brumsale* d. i. Borsele wordt daar insgelijks melding gemaakt, waarschijnlijk was het toen mede een eiland, ofschoon het niet stellig blijkt.

Duidelijker berigten zijn ons van *Walcheren* overgebleven. Dat eiland van ouds het gewigtigste van Zeeland, treedt ook het eerst in de geschiedenis op. Reeds Alcuinus in het leven van Willebrord noemt het een eiland, ofschoon een der HSS. voor *insula*, *villa* leest, hetgeen opmerkelijk is, daar BALDERICUS NOVIOMENSIS het insgelijks dien naam geeft. Het eerste moet echter de ware lezing zijn, want ook in de Fuldasche en Bertiniaansche jaarboeken op het jaar 837 wordt het bepaaldelijk als een eiland aangeduid.

Dit zijn de Noordzee-eilanden waarvan wij voor de 12ᵉ eeuw berigten vonden, dat ook de overigen toen bestaan hebben wordt hierdoor waarschijnlijk, vooral wanneer wij ze in de twee volgende eeuwen als bewoonde streken aantreffen. Bovendien kan men aannemen dat er toenmaals nog meerdere kleine eilanden geweest zijn, wier namen niet tot ons zijn gekomen, omdat zij onbeduidend waren en vroeg verzwolgen zijn. Hebben wij een voorbeeld daarvan aangetroffen in het eiland Ganc, in Zeeland zullen er gewis mede van dien aard bestaan hebben, hetgeen blijken zou, indien men meer oude brieven van dat gewest overig had. Intusschen is uit het medegedeelde ten volle de vraag beantwoord of Nederland toen door eene rij van eilanden omzoomd werd; wij gaan dus tot het tweede punt over.

---

1 „In pago Bevelanda omnem terram a suthera (d. i. ten Z.) Suthflita usque Curtagosum (Goes?) et Campan."

2 *Oorkondenb.* I. nº. 95.

3 MIRAEUS, *Opera diplom.* I. 44.

§ 2.

De duinen.

Over den oorsprong der zandheuvelen langs onze kusten duinen genoemd, wordt zeer verschillend geoordeeld en inzonderheid zijn er vele schrijvers die er aan twijfelen of zij reeds ten tijde der Romeinen bestonden, daar dezen er nergens melding van maken. Hoezeer het eigenlijk niet tot ons onderwerp behoort dit te onderzoeken, willen wij hier toch opmerken dat de uitgang ***dunum*** in plaatsnamen, vooral in Gallie, dikwijls bij de oude schrijvers voorkomt. Het schijnt een oud Gallisch woord te zijn, dat berg of hoogte beteekende. Zoo merkt b. v. STRABO bij de beschrijving van ***Lugdunum*** (Lyon) op, dat die stad aan eene hoogte gelegen was [1], en wij meenen dan ook dat dit woord in plaatsnamen alleen dan voorkomt, wanneer er een heuvel of berg in de nabijheid was. Vandaar is het woord in Nederland en Engeland bekend geworden en vroeger van eene hoogte in het algemeen [2], later alleen van de zandige strandheuvelen gebruikt. Dat nu in de 7[e] en 8[e] eeuw onze zeekusten met duinen bezet waren, laat zich van zelf reeds uit den staat des lands betoogen; dezelfde oorzaken toch die nog heden op verscheidene plaatsen, zooals in Noordholland en elders duinen doen ontstaan, waren toen ook reeds aanwezig; wanneer het door de zee aangeworpen stuifzand een vast punt aantreft, waaraan en waarom het zich kan vastzetten, vormt zich dikwijls in weinige jaren een duin en die gelegenheid bestond toen evenzeer bij de dorpen aan het

---

1 STRABO *Geogr.* L. IV. ed. SIEBENKEES II. 44. *Αὐτὸ μὲν δὴ τὸ Λούγδουνον, ἐκτισμένον ὑπὸ λόφῳ κατὰ τὴν συμβολὴν τοῦ τε Ἄραρος ποταμοῦ καὶ τοῦ Ῥοδανοῦ, κατέχουσι Ῥωμαῖοι.* Hetzelfde zal dus ook wel van het *Lugdunum Batavorum* gelden.

2 Zoo in de brieven der 8ste en 9de eeuw *Lisiduna*, *Husiduna*. In de *Vita Theoderici episc.* (geschreven in de eerste helft der 11de eeuw) bij LEIBNITZ *Rer. Brunsv. Scriptt.* I. 307, leest men: *Dunum* Gallica lingua montem vocari, studiosis non est incognitum." Verg. DUCANGE *Gloss.* i. v. Ook het Angelsaxisch heeft een woord *dun*, mons. Zie LYE, *Dict.* i. v.

strand gelegen [1]. Maar men heeft bovendien historische bewijzen, dat toen onze kust van duinen omgeven was; de Frankische jaarboeken toch maken gewag van eenen stormvloed ten jare 839, die zoo geweldig was, dat de zee bijna de hoogte der duinen bereikte [2]. In onze oudste kronijken en charters wordt daarvan gezwegen; de vroegste melding ons voorgekomen is in eenen brief van 1173 [3]; de duinen van Schouwen worden vermeld in 1313 (VAN MIERIS II. 133) het dorp 's Gravezande (*arena comitis*) vindt men in 1200 vermeld [4], Loosduinen komt in het Chronicon Egmond. ten jare 1186, Huisduinen aan de N. punt van Holland in het Utrechtsche register der 10e eeuw voor; daarenboven worden in Noordholland reeds in de 11e eeuw een aantal dorpen vermeld op de geest d. i. hoogen zandgrond gelegen, hetgeen aan overgestoven duinen doet denken. Met dat al is het nog twijfelachtig of de kust toen wel overal zoozeer met duinen omzoomd was als nu, want indien deze overal goed gesloten was, terwijl de zeegaten nog naauwer waren, dan blijft het duister hoe de Oceaan telkens zulke geweldige overstroomingen kon aanrigten als die waarvan de kronijken gewagen, tenzij dat er toen sterke beroeringen der zee plaats hadden uit natuurkundige oorzaken te verklaren, zooals verheffing van den zeebodem door onderaardsch vuur. De natuurlijkste verklaring schijnt ons derhalve deze, dat de kust wel met duinen omgeven was, maar dat dezen nog niet zooals thans met helm beplant, onophoudelijk verstoven en weder aangroeiden, zoo-

---

1 Zie dit uitvoerig betoogd bij ARENDS en WESTERHOFF II. 431—437. ACKER STRATINGH I. 24. GEVERS, *Verh. over de duinvalleijen*, bl. 16 en 150 en anderen.

2 *Ann. Bertin.* ad a. 839 (een werk der 9de eeuw) bij BOUQUET *Script. Rer. Franc.* VI. 201. „Die septimo Kal. Januar. die videlicet passionis B. STEPHANI protomartyris, tanta inundatio contra morem maritimorum aestuum per totam pene Frisiam occupavit ut aggeribus arenarum illic copiosis quos *dunos* vocitant, fere coaequaretur,"

3 KLUIT l. l. n°. 33. „Terram tam arabilem quam pascualem quae apud Westenda de Testrep, ubicunque inter *dunos* et Isaram et mare jacet — donavimus." Latere voorbeelden aldaar I. 2. 140 en bij MEERMAN *Geschied. van Willem II.* D. II. n°. 53.

4 *Oorkondenb.* I. n°. 182.

dat de kust dan eens beschut, dan weder hier of daar open was, waardoor dan het zeewater binnendrong.

§ 3.

De afneming der kusten.

Wij komen nu aan een moeilijker punt. Dat onze kusten sedert eeuwen door den oceaan afgeschuurd zijn, wordt algemeen erkend en de ondervinding leert dat die afschuring nog plaats heeft, maar hoeveel die in het geheel of in een bepaald tijdvak bedraagt, daarover is men het geheel oneens, en geen wonder, want het kost moeite dit zelfs van de laatste honderd jaren te bepalen, hoeveel bezwaarlijker moet het dan niet zijn ten aanzien van vroeger eeuwen, waarvan men niet dan onbepaalde berigten der kustbewoners, geene wetenschappelijke opgaven van deskundigen bezit. Men vergenoegt zich dan ook meestal met te gissen of te beweren dat de kust zich *oudtijds* zoo of zoo ver uitgestrekt heeft, zonder eene poging tot nadere bepaling te doen.

Zoo beweren sommigen dat oudtijds Engeland aan Frankrijk gehecht was, dat oudtijds ons strand zich tot buiten de banken uitstrekte en wel zes uren gaans verloren heeft, dat sommige eilanden vroeger wel vier uren meer noordwaarts lagen, dat op en tusschen de banken groote wouden groeiden en sommigen beweren dat zoodanige afslijting zelfs gedurende de laatste duizend jaar geschied is.

Als gewoonlijk heeft de overlevering de zaak overdreven. Om dit te bewijzen moeten wij zoowel de berigten omtrent het Romeinsche als omtrent het latere tijdvak nagaan, ten einde bij gebrek aan meetkundige opgaven door vergelijking tot eenige zekerheid aangaande ons tijdvak te komen.

Vooreerst de Friesche eilanden. Ook deze beweert men dat geweldig geleden hebben en zelfs sedert de laatste honderd jaren zeer afgesleten zijn. Zoo zouden op Terschelling de dijken meermalen landwaarts in verplaatst zijn en Ameland sedert eene

eeuw een vierde gedeelte aan omvang verloren hebben [1]. Dit wordt echter door historische berigten gelogenstraft, althans ten deele. Terschelling is thans zonder de buitengronden 3 uren lang en ¾ uur breed, en met deze 4 uren lang en 1 uur breed [2]; en nu blijkt uit eene oorkonde van 1469 dat het eiland toen op omstreeks drie uren gerekend werd [3]; er is dus eer aangewonnen dan afgesleten, of zoo het land aan de eene zijde afspoelde, groeide het aan de andere weder aan. Ameland en Schiermonnikoog schijnen wel meer geleden te hebben, maar zoolang men geene echte stukken van vroegeren tijd voor den dag brengt waaruit van de voormalige uitgestrektheid blijkt, meenen wij aan de berigten der kronijkschrijvers die zoovele fabelen verspreid hebben, slechts ten halve geloof te mogen schenken. Van Texel weet men dat daar reeds sedert de 14e eeuw herhaaldelijk land is ingedijkt [4]; in vroeger tijden nogtans moet dit eiland zwaar geteisterd zijn, hetgeen zich ook gemakkelijk laat begrijpen, wanneer men in aanmerking neemt, dat het als het ware de uiterste hoek van Holland uitmaakt en door geweldige stroomen van alle kanten bestookt wordt. Hier melden de kronijken dan ook van uitgestrekt landverlies en noemen onderscheidene steden en dorpen op, deels op dat eiland, deels aan de vaste kust van Friesland of Noordholland gelegen, die door de golven des oceaans zouden verzwolgen zijn, b. v. de kleine steden Gronseind of Gonsein en Grebbe en de dorpen Lammoer, Grootkeins, Ter-Dorp, Linnen, Schulhorn of Schelphorn, Leeuwenhorn en Lagerdocs. Lamoor komt nog op een oude kaart voor ten W. van het Schermermeer, Grondseind zou op de hoogte van het dorp Winkel en Grebbe ½ uur ten N. van Wieringen aan het Amsteldiep gelegen hebben [5]. Dit alles berust op de berigten

---

1 ARENDS a. w. II. 160.

2 VAN DER AA, *Geogr. woordenb. der Nederl.* op h. w.

3 MIRAEUS, *Opera diplom.* III. 208. „Une Isle nommée Schelinge, contenant trois lieues de terre ou environ."

4 *Tegenw. Staat der Nederl.* VIII. 598. ARENDS a w. II. 159.

5 Zie o. a. ACKER STRATINGH I. 266. VALCOOGH, *Kron. van de de Zijp* bl. 24 en vooral PALUDANUS bl. 222, die aantoont dat ter plaatse van de

der kronijken van de 16de eeuw, in oude oorkonden treft men daarvan zoover ik weet, geene melding aan, maar daarentegen een aantal plaatsen, die thans niet meer bekend zijn. Aan de Friesche kust zou evenzoo de stad Westworkum, ten W. van het tegenwoordige Workum en de dorpen Westerbierum en Dijkshorn in de nabijheid van Harlingen, weggespoeld zijn [1]. Dit moet echter in later tijd geschied wezen, want *Westerberen* wordt nog in eenen brief van 1322 vermeld. [2] Zien wij nu wat er zij van het landverlies op en bij Texel.

Wij hebben aangetoond dat Texel reeds in de 8ste eeuw een eiland was, in de 14de eeuw wordt het bepaald als gelegen tusschen de zee, het Marssdiep en het Vlie [3], maar deze stroomen zullen wel zooals gewoonlijk allengs het land afgeknaagd en de moerassige deelen daar rondom onder water gezet hebben en tevens de daarop groeijende bosschen hebben verzwolgen. In de *Traditiones Fuldenses* en zelfs in het Utrechtsche register treft men nog in die omstreken een aantal plaatsen aan, later niet meer bekend en verscheidene daarvan dragen den naam van *more* of *wald*, namelijk *Texalmore*, *Langenmore* of *Ostmore*, *Bretenmor*, *Nortwalde* en anderen. Uit alle deze gegevens laat zich nu een bepaald resultaat trekken. Indien men nagaat dat Texel zich nog in 1314 uitstrekte van het Marsdiep tot aan het Vlie, dat het stadje Grijn aan den mond van het Vlie lag, dat Wieringen in de 10e eeuw een eiland was, dat Westerbierum nà 1322 weggespoeld is en dat in de 8e en 10e eeuw nog vele moeren en bosschen om Texel lagen, dan volgt daaruit dat Eijerland en Vlieland vóór de 14e eeuw

---

Grebbe nog veel oud muurwerk in den grond zit. Ik moet echter opmerken dat *grebbe* een water — geen plaatsnaam is, zoodat die stad of dat dorp een anderen naam zal gevoerd en aan de Grebbe gelegen hebben en misschien in het Romeinsche tijdvak; over ter Dorp, zie denz. l. l.

1 ARENDS II. 142.

2 VAN MIERIS, *Charterb.* II. 284.

3 Brieven van 1314 bij van MIERIS II. 144, 147. „Onse lant dat geheeten es Tessel — alse wy thebben liggende tusschen dat Zie ende Maersdipe ende den Vlie" — „Le terre de Tessel en Frise — gisant entre Damckzie et Maersdiepte et le Vlye."

met Texel vereenigd waren en dat bij die doorbraak alle landen die in den weg lagen moeten overstroomd zijn. Voegt men hier het alleszins geloofwaardige berigt bij, dat het oude St. Odulfsklooster bij Stavoren thans omtrent 700 roeden westwaarts van die stad in zee verdronken ligt bij de zandplaat Kreil, die vroeger een bosch was [1], en dat ook omstreeks Enkhuizen veel land afgespoeld is, terwijl eindelijk de tegenwoordige Texelstroom wel dien naam zal verkregen hebben, omdat die langs dat eiland stroomde, dan kan men nagaan dat in de 8e en 9e eeuw en nog later, Texel met zijne moerassige buitenlanden ruim de helft grooter was dan thans en dat de Friesche kust ten W. ongeveer 700 a 800 roeden of iets meer zal verloren hebben. Op de kaart van ACKER STRATINGH is dit dus over het algemeen juist afgebeeld. Ten N. O. van Medemblik ligt thans het *Kreupelzand*, hetgeen men voor een overblijfsel van de vroegere kust van Noordholland houdt; door echte berigten wordt dit niet gestaafd en waarschijnlijk was het in de 10e eeuw reeds daarvan afgescheurd; in een register der Egmondsehe abdij van vóór 1120 vindt men wel bezittingen opgegeven bij *Crepelfliet*, maar de vraag is waar dit gelegen was en dan nog duidt *fliet* op een water. [2]

Het blijkt dus hieruit dat nergens aan onze kusten zoo groot landverlies geleden is als aan dezen hoek, die dan ook het meeste van de golven te lijden had, die hier aan beide kanten het land bestookten; hierbij kwamen nu nog naar de eenparige verhalen der Friesche kronyken, de graften en vaarten door de Friesche kloosterlingen van Lidlum en Ludingakerk van de kust naar Vlieland gegraven, die den stroom van het Vlie nog meer deden toenemen en vooral nadeelig werkten voor de lage landen tusschen de eilanden en de tegenwoordige

---

1 Van dit Kreilerbosch zijn mij geene echte berigten ontmoet; het bekende verhaal van den twist tusschen den graaf van Holland en den Frieschen edelman GALAMA is zeker verdicht.

2 *Oorkondenb.* I. n°. 105. „In Geddigmore quatuor semilibras et quartum manipulum ejusdem terrae, id est Berechenerord, *Crepelfliet*, Warachnes, omne quod infra istud jacet, videlicet Sibodesmaer, Thiadenvenne, Notlevenes, Overewinkel, Brunwere.”

vaste kust gelegen, en bovendien de doorbraak tusschen Texel en Vlieland bevorderden [1].

Van Texel gaan wij nu over tot de kust van Holland van het Marsdiep tot aan de Maas. Ook hier zegt de overlevering en herhalen de kronyken, is het strand sterk afgenomen. De banken en platen voor de kust zouden de voormalige grenzen van het strand aanduiden, ja sommigen strekken die nog verder uit, van zes tot twaalf uren westwaarts van het tegenwoordige strand [2]. Dat dit zeer overdreven is behoeven wij naauwelijks aan te toonen, maar dat de afschuring sedert de 7e of 8e eeuw op verre na zooveel niet bedraagt zal nu uit een nader onderzoek der vroegere en latere berigten desaangaande blijken. De naauwkeurigste nasporingen omtrent Noordholland danken wij aan PALUDANUS, die een aantal beëdigde verklaringen van strandbewoners verzameld heeft nopens hetgeen zij van de afschuring der kust zoowel bij ondervinding als door berigten van ouderen met zekerheid wisten. Deze verklaringen zijn van de jaren 1592, 1604, 1775 en betreffen vooral Calantsoog, Huisduinen, de Haaks en daaromtrent. Zij houden hoofdzakelijk in dat in 1570 Calantsoog wegspoelde en de inwoners landwaarts in naar zekere hoogte verhuisden, [3] dat hunne eerste kerk reeds een eind ver in zee lag, de tweede die zoover van het strand stond dat men met een stalen boog in tweemaal niet aan het duin mogt schieten, onder dat duin begraven was, en dat zij in 1582 eene derde getimmerd hadden; dat hun voorts door hunne voorouders verhaald was, dat hun heugde dat van die eerste kerk west-

---

1 Zie het verhaal nopens die vaarten uit OCCO VAN SCHARL, SCHOTANUS, WINSEMIUS en EMMIUS getrokken, bij ARENDS II. 135 en ACKER STRATINGH I. 270. Dat die kloosters sedert het midden der 13e eeuw bezittingen en regten op Texel hadden blijkt uit eenen brief van Floris V van 1284 in het *Oorkondenb.* II. n°. 502.

2 Zie dit opgegeven bij ACKER STRATINGH, I. 25 volgg. Verg. ook ENGELBERTS, *Aloude staat en gesch. der Ver. Nederl.*, I. 61 en 130.

3 Volgens de *Inform. opten staet etc. der steden en dorpen in Holl.* van 1514, had Calantsoog toen omtrent 150 haardsteden. In 1570 spoelden er 120 weg. Zie vijfde Mem. Ernst fol. 220.

aan strekkende zooveel land was, dat men maar twee wagens met hooi op eenen dag kon te huis brengen. Voorts blijkt nog uit een ander berigt dat de grondslagen van deze eerste kerk in 1704 bij eene lage zee ontbloot werden [1], tenzij men hierdoor hetgeen ons waarschijnlijker voorkomt, de vroeger onder het duin begravene te verstaan hebbe.

Ten aanzien van Huisduinen wordt hetzelfde verklaard aangaande die twee wagenvrachten daags, en dat het dorp zich voormaals uitstrekte tot zekere plaats waar een baken gestaan had, dat de dijken viermaal ingelegd waren en dat in een der huizen van het dorp een balk gelegen had, die zooals zij van hunne voorouders verstaan hadden, op de Haaks gewassen was, die thans eene halve Duitsche mijl van Kijkduin of den N. hoek van Huisduinen af ligt en 1⅛ mijl breed, 1¼ lang is [2]. Dit laatste bewijst echter niet veel, want daar ter plaatse is de bodem der zee vol oude boomstronken en er worden wel eens geheele boomen opgehaald, hetgeen hier ook het geval zou kunnen zijn. Verder schijnt uit eene oude kaart van 1571 vergeleken met eene van 1750 te blijken dat de vroegere kerk van Huisduinen van de latere ongeveer 450 Hondsbossche roeden verwijderd was; op andere kaarten vindt men echter den afstand slechts circa 200 Zypsche roeden gesteld. Eindelijk verdient nog opmerking hetgeen verklaard wordt, „dat Huisduinen niet veel aff en liep doen de Sype noyt bedijckt en hadde geweest." Van Petten weet men dat de kerk in 1422 weggespoeld is [3], dat in 1432 een dijk tusschen de twee dorpen van Petten achter de duinen gelegd werd, dien men liet bestuiven om zoodoende de zeewering te versterken en dat eerst omtrent 1501 de duinregel bij het Hondsbosch weggespoeld en door een paalwerk vervangen is. [4] Dit zijn nu de naauwkeurigste berigten

---

1 Paludanus, bl. 70. *Beschr. van het Batav. Zeestr.*, bl. 113.

2 Paludanus, bl. 78 volgg.

3 van Mieris, IV. 640.

4 Zie de bewijzen bij Mr. G. de Vries, *de kaart van N. Holland in 1288* bl. 27 en *N. Bijdr. tot de gesch. van den Hontsbossche en duinen van Petten*, bl. 4 volgg. Over Scheveningen zie de Riemer, *Beschr. van 's Gravenh.* I bl. 27 volgg.

die men over de afschuring der Hollandsche kust heeft, en hoe weinig zekerheid verkrijgt men daaruit? Het zijn meest overleveringen of zulke opgaven, waaruit men den afstand tusschen de tegenwoordige en voormalige kust met geene mogelijkheid eenigzins naauwkeurig kan bepalen. Dat er somtijds 50, 100 en meer huizen weggespoeld of door het water half vernield zijn moge waar wezen, maar dezen stonden zeker niet allen in eene lijn achter elkander, en dus kan het verdronken land even goed van het Noorden naar het Zuiden als van het Westen naar het Oosten gerekend zijn. Nog onbepaalder en onvollediger zijn de berigten van Petten, Noordwijk en Scheveningen, vooral ten aanzien der middeleeuwen: men kan er onmogelijk eenige vaste resultaten uit bekomen; wij moeten dus wel een ander middel opzoeken om althans eenigermate tot zekerheid te geraken, en daartoe de overblijfselen van een vroeger tijdvak nagaan.

Voornamelijk komt dan in aanmerking het zoogenoemde huis te Britten, noordwestwaarts van Katwijk, een Romeinsch gebouw waarvan de overblijfselen sedert 1520 meermalen bij laag water zigtbaar zijn geworden. Volgens GUICCIARDINI lag het 1600 schreden van Katwijk, en volgens ORLERS in zijne *Beschr. van Leiden*, 300 roeden van den Katwijkschen kerktoren. Waarschijnlijk lag het niet vlak aan strand, want van dit gebouw liepen muren westwaarts naar zee, zooals o. a. ENGELBERTS als ooggetuige verklaart [2]. Indien men nu aanneemt dat het een uur van strand stond en dan het landverlies berekent sedert den tijd dat GUICCIARDINI schreef, dan zal men toch het strand ten tijde der Romeinen met geene mogelijkheid verder dan twee uren van het tegenwoordige kunnen brengen.

Hiermede komt overeen de ligging van een ander gebouw, iets noordelijker in zee, en door de visschers gemeenlijk *den ouden Caljaart*, *de toren van Callo* of *Calloostoren* genoemd, een naam dien men veelal van CALIGULA afleidt, maar die onzes

1 VAN MIERIS, IV. 646.
2 ENGELBERTS. a. w. IV. 299.

inziens veel overeenkomst met andere dorpsnamen Callo en Calantsoog (oudtijds Callinghe) toont en dan wel van Duitschen oorsprong zijn zal.

Deze Calloostoren dan, welks overblijfselen eenige vademen onder water staan, lag volgens PARS [1], die het van visschers had, een uur van land; de schrijver der verhandeling over het Batavische zeestrand verhaalt echter dat hij in 1718 een oud Katwijksch zeeman gesproken had, die meer dan eens in zee zijnde, den afstand met zijn werktuig gemeten had en bevonden dat die wel omtrent anderhalf uur van de Katwijksche kerk bedroeg. Hij zegt echter niet of dit regt westelijk of noordwestelijk was.

De Romeinsche gedenkstukken bij Domburg lagen nog digter aan strand; men ontdekte in 1647 en in 1705 den tempel met de Nehalenniasteenen even buiten het duin op het strand bij eene lage zee en na eene afschuring dier zandheuvelen. De geloftesteenen schijnen aanteduiden dat daar te dien tijde eene haven was. Derhalve kan het landverlies daar naauwlijks een uur gaans bedragen.

Deze laatste berigten zijn daarom vooral van belang, dewijl zij aantoonen hoe overdreven de verhalen omtrent de latere afneming van het strand zijn en dit blijkt zelfs, indien men sommigen dier verhalen nader overweegt. Zoo beweert men dat te Katwijk aan Zee van 1617 tot 1632, 79 huizen weggespoeld waren en dat van 1719 tot 1779 twee geheele straten door den golfslag waren ondermijnd en ingestort, dat er zelfs sedert 1570 tot 1753 ruim 225 huizen waren weggespoeld, en daar er nu in 1694 maar 160 huizen stonden, maakt men daaruit op, dat sedert dien tijd wel twee geheele dorpen met hunnen grond in zee begraven liggen [2]. Maar men verzuimt op te merken, dat de zee na eenen hoogen vloed weder terugloopt en het ingenomene land weder verlaat, zoodat de vernielde woningen ten minste grootendeels op denzelfden grond worden opgetrokken en alleen zij die voor nieuwe on-

---

1 PARS, *Katwijksche Oudh.* bl. 102.
2 *Beschr. van het Bat. Zeestr.* bl. 52. ARENDS, II. 115.

heilen vreezen, hunne huizen verder landwaarts in plaatsen, en het bewijs hiervoor is, dat de kerk, schoon oud, nog altijd in het dorp staat, hoewel digt bij strand, daar die anders reeds een geheel eind zeewaarts in had moeten liggen. Men kan op die verhalen de beschrijving toepassen, door VIRGILIUS van de faam gegeven:

Mobilitate viget viresque acquirit eundo,
Tam ficti pravique tenax quam nuncia veri.

Zien wij nu of uit de verzamelde bijzonderheden van vroegeren en lateren tijd een besluit kan opgemaakt worden aangaande den toestand onzer kusten in de 9e of 10e eeuw, om althans ten naaste bij het verlies sedert dien tijd geleden, te begrooten.

Wij hebben gezien dat de overblijfsels van verzwolgen Romeinsche monumenten ons aanleiding geven om te besluiten dat in dien tijd het strand zich op het ruimst genomen, niet meer dan twee uren verder westwaarts uitstrekte dan thans; de verst verwijderde bouwvallen liggen 1½ uur of misschien minder van het tegenwoordige strand af, en verder in zee ontmoet men geene de minste sporen meer van vroegere bewoning, sommigen evenwel dier Romeinsche overblijfselen liggen digter bij den wal, met name op het eiland Walcheren en ook de zoogenoemde oude wereld bij Goeree. Overblijfsels uit den Christelijken tijd, van kerken en kloosters namelijk, zijn nog niet eens zoo ver gevonden en wat de kronijken daarvan ook verhalen, de bouwvallen van kerken en kerkhoven die bij lage zee zigtbaar werden, lagen allen digt bij strand.

Het is twijfelachtig of de Zeeuwsche heiligdommen bij Domburg in de 8e of 9e eeuw bij de bekeering des volks tot het Christendom, reeds verzwolgen waren of niet; het laatste zou men mogen opmaken uit het verschijnsel dat de godenbeelden veelal verminkt en inzonderheid de hoofden afgeslagen zijn, zooals dit de gewoonte was der eerste zendelingen; het eerste vermoedt men omdat de Romeinsche munten bij de Nehalen-

niasteenen gevonden, van VITELLIUS tot op TETRICUS gaan, d. i. van den jare 69 tot 273, en dat ook de bij eene andere gelegenheid bij Domburg gevondene munten insgelijks bij TETRICUS ophouden. Daar men echter tevens in dien omtrek Angelsaxische en Karolingsche munten tot op het jaar 877 gevonden heeft, komt ons het eerste gevoelen nog het waarschijnlijkste voor, en is dit het geval, dan zal men hier de afschuring van het strand sedert de 8e eeuw op niet veel meer dan een uur gaans kunnen rekenen. Stelt men nu daartegenover het sedert dien tijd aangeworpene en ingedijkte land, dan heeft het gevoelen van DRESSELHUIS groote waarschijnlijkheid, dat Zeeland nimmer meer waarlijk bewoonbaar land heeft bezeten dan thans [1].

Tusschen Schouwen en de vaste kust van Zuid-Holland zijn thans eenige aanzienlijke eilanden, die grootendeels later aangeslijkt en ingepolderd zijn, zooals het eiland Rosenburg en een goed gedeelte van Overflakkee en van het daarmede thans vereenigde Goedereede of Goeree. Ten tijde der Romeinen werd de Hollandsche kust daar door de Maas met een gapenden muil afgeschuurd, die allengs verzandde en opslijkte en zoo gelegenheid gaf tot nieuwe bedijkingen. Er heeft daar echter van ouds eene streek vast land of een eiland bestaan, waarvan misschien het eiland Westvoorn of Goeree een overblijfsel is, want aan den N. hoek der Oostduinen beneden den ingang van de haven der stad Goeree heeft men in 1618 *bij de afspoeling van het zeewater* de overblijfselen eener oude stad ontdekt met een aantal straten en pleinen en vele Romeinsche oudheden, maar zooveel men weet geene middeleeuwschen. Allerlei gissingen zijn daaromtrent gemaakt, doch de zaak is duister gebleven [2].

Bovendien moet hier in de middeleeuwen de koopstad *Witlam* of *Witland* gelegen hebben, die ten jare 837 door de Noormannen geheel verwoest is, zoodat men zelfs hare juiste

---

1 DRESSELHUIS, *de Prov. Zeeland*, bl. 5.

2 Zie dit alles uitvoerig bij BOERS, *Beschr. van het eiland Goedereede en Overflakkee.* Sommelsdijk 1843. bl. 63.

ligging niet kent en alleen gissen kan dat zij aan de Widele, een water dat in de Maas liep, gelegen zal hebben [1]. In allen gevalle blijkt hieruit dat ook in de 9e eeuw hier nog vast land was en de heeren van Voorn komen dan ook reeds in het begin der 12e eeuw voor. Gebrek aan oude bescheiden verhindert echter van 's lands ouden toestand bijzonderheden op te geven, alleen dit weten wij, dat in de 11e eeuw de mond der Maas bij Vlaardingen nog als een zeearm (fretum) beschreven wordt, en dat de zoogenaamde hoek van Holland toen nog niet bestond [2].

Wij komen nu aan de Hollandsche kust. Hier hebben wij gezien dat het huis te Britten bij Katwijk 300 roeden van den Katwijkschen toren, Calloostoren een uur van daar verwijderd was, zoodat men het strand in den Romeinschen tijd ruim genomen niet meer dan twee uren westwaarts stellen kan; neemt men nu in aanmerking het latere landverlies, dan zal men het strand in de 8e of 9e eeuw hoogstens 1 uur westwaarts kunnen plaatsen en misschien is dit nog te ruim gerekend.

Hetzelfde zal men ook van Noordwijk, Zandvoort en andere zeedorpen kunnen beweren, doch het schijnt dat naar mate men noordelijker komt ook de afslijting sterker geweest is, zoodat die ter hoogte van Huisduinen misschien wel twee uren mag bedragen en dus de Haaks mede insluit. Daarentegen is het de vraag of achter het strand niet een wad of althans laag land was dat dikwijls overstroomde, niet enkel door den oceaan, maar ook door de binnenlandsche meren en kustrivieren, wier vrije uitwatering toen dikwijls gestremd was. Wij vinden dan ook reeds in de 11e en 12e eeuw in dien omtrek groote wadden vermeld, zoo als de Richara en Occenvorth. Zulke lage plaatsen kunnen door het zeewater in vervolg van

---

1 KLUIT, *Hist. Crit.* I. 2. 106.

2 Zie dit naauwkeurig aangeteekend op de kaart van den landmeter BOLSTRA in den *Tegenw. staat der Nederl.* VII. 348. Ook blijkt daaruit dat het strand tusschen Terheide en den Nieuwlandschen polder van 1606 tot 1748 ongeveer 200 Rijnl. roeden afgeschuurd is.

tijd nog verder uitgehold zijn en daardoor de Haaks van den vasten wal gescheiden en eindelijk zelve verzwolgen.

Zoo zijn wij dan door dit onderzoek tot een resultaat gekomen, dat ten minste op eenige bepaalde gegevens rust en merkelijk van de algemeene meening afwijkt. Intusschen is de uitkomst nog zeer onvoldoende wegens de hoogst gebrekkige berigten uit vroegere tijden, daar het meeste wat men daarover aangeteekend vindt blijken draagt van onjuistheid en somtijds zelfs van geheel verkeerde voorstelling. Bovendien kan men uit het gebeurde in de laatste vijftig of honderd jaren niet besluiten tot hetgeen in vroegere eeuwen gebeurd is. Het dijkwezen, de veranderde loop der rivieren, de ophooping van duinen en andere oorzaken hebben daarop eenen invloed uitgeoefend, die niet bestond in de eerste Frankische tijden en daarentegen waren er toen aanleidingen tot afspoeling en overstrooming aanwezig, die in lateren tijd niet meer voorkomen. Zoolang wij dus geene nieuwe bronnen kunnen opdelven of uit geologische en andere nasporingen betere gegevens erlangen, zal men zich met eene zekere mate van waarschijnlijkheid moeten vergenoegen. Men mag echter op betere inlichtingen hopen, wanneer de Regering zich deze zaak eenmaal aantrekke en door deskundigen peilingen aan de kusten, een geologisch onderzoek van den zeeboezem en een onderzoek naar de verzwolgene overblijfselen uit vroegere eeuwen laat bewerkstelligen, dan zal misschien de gesteldheid der kusten in verschillende tijdvakken zich geheel ophelderen of ten minste zal men daaromtrent beter ingelicht worden, dan thans het geval is.

HOOFDSTUK II.

DE NEDERLANDSCHE WATEREN VOOR DE TWAALFDE EEUW.

Na de beschouwing onzer kusten komt in de tweede plaats die onzer wateren in aanmerking, over wier ouden loop de gevoelens mede aanmerkelijk verschillen, daar men te veel aan de onjuiste verhalen der latere kronijken gehecht heeft in plaats van de oude gedenkstukken, de charters der middeleeuwen na te gaan, die met andere schriften van tijdgenooten de eenige zekere gidsen zijn en hierom door ons bij voorkeur gevolgd zullen worden.

Wij zullen dan alleen berigten mededeelen van die stroomen en meren, die ons in de oude gedenkschriften ontmoet zijn, en dat naar orde hunner gelegenheid, beginnende met het noordoosten des lands en dan de kusten langs gaande tot aan de Schelde, om vervolgens de zuidelijke streken van Nederland en eindelijk het oosten te beschouwen; met andere woorden: eerst de Friesche, dan de Frankische, eindelijk de Saxische gedeelten van Nederland.

De eerste rivier, die ons alsdan in de middeleeeuwen ontmoet, is de

EMESE, Eems, de *Amisia* der Romeinen, welke van ouds zelfs tot grensscheiding van twee Friesche pagi diende en als zoodanig in eene oorkonde van 1040 voorkomt [1]. Van dáár

---

1 Bij HEDA, *de Episc. Traj.* ed. BUCH. p. 121; „quicquid de eorum praedio est inter *Emese* et Laveke." Evenzoo in eenen brief van 1399, bij DRIESSEN, *Monum. Gron.*, p. 510; „ghelegen tusschen der *Emeze* ende der Lauwerze," Vreemd is het dat DRIESSEN twijfelt, of de eerste brief wel tot de Eems

heette ook de landstreek, door haar bespoeld, *Emisgoa*, *Emisgo*, waarvoor men in latere Latijnsche schriften *Emesgonia* schreef. [1].

Van den loop der rivier in die tijden, kenbaar uit de melding van plaatsen aan hare oevers gelegen, vind ik in gelijktijdige sehriften geen nader bescheid; alleen weet men, dat zij vóór de vorming van den Dollart, door de stormvloeden van 1277 ontstaan, onmiddellijk langs Emden liep en met een' matigen mond in zee stroomde [2].

FIVIL, FUAL, wier naam alleen blijkt uit de melding van het landschap, in eenen brief van 1057, *pagus Fivilga*, in andere van 970 *Fomelgo* of *Fivilgo*, van 966 *Fualgo*, van 1129 *Fivelgo* [3] geheeten. Deze rivier schijnt reeds zeer vroeg digtgeslijkt te zijn, want de kronijkschrijver MENCO in de 13e eeuw maakt daarvan reeds gewag [4]. Zij schijnt ten westen van Wittewierum naar Westeremden geloopen en zich in de Eems gestort te hebben [5].

HUNESA (?), de Hunse, alleen bekend uit de melding van

---

betrekking heeft. Verg. verder de uitmuntende Verh. van HALSEMA, *over den staat en regeringsvorm der Ommelanden*, in de werken van het Genootschap *Pro excol. jure patrio*, II. 14.

1 Oork. van 1062: „Comitatum in pagis *Emisgoa* (var. *Emisga*), Westfala et Angeri situm." — *Registr. Sarrachonis* (11e eeuw) bij FALCKE, *Cod trad. Corb.* No. 607: „in *Emisgo*." ADAMUS BREMENSIS *Hist. Eccl.*, L. IV, c. 6: „Tertius erat comitatus in Fresia, nostrae (Bremensi) parochiae vicinus, qui dicitur *Emisgoe*." Oork. van 788: „Eddenriad paludem *Emisgoe* et Ostergoe disterminantem." Zie alle deze en nog andere plaatsen bijgebragt in het werkje van LEDEBUR, *die fünf münst. Gauen und die sieben Seelande Frieslands* Berlin 1836, bl. 27 en 79.

2 ADAMUS BREMENSIS, l. I. c. 2: „Quartum ex magnis Saxoniae fluminibus est *Emisa*, qui Westvalos a reliquis illius provinciae dirimit populis. Isque oritur in saltu Padarburnensi, currit autem per medios Fresonum terminos in Oceanum Britannicum."

3 Zie deze oorkonden, wier tekst zeer bedorven is, o. a. bij BONDAM, I. No. 54, 59. II. 30; LACOMBLET, *Urkundenb. des Niederrheins*, I. No. 112, 127, 306. Over de latere geschiedenis van dien stroom verg. men het werk van ACKER STRATINGH, *Aloude staat en geschiedenis des Vaderl.*, deel I. bl. 315 volgg.

4 MENCONIS *Chron.* in MATTHAEI *Anal.* II. 133.

5 Zie ACKER STRATINGH, I. 315 volgg.

de gouw *Hunesco*, *Hunergo*, in de zoo even aangehaalde brieven, en in een anderen van 1057 *Hunesga*[1], elders *Hunergewe* of *Hunesgewe* [2], ook *Hunusga* genoemd.

Deze rivier die in Drenthe ontspringt, stroomde van daar naar het Zuidlaarder meer en verder door het Goregt en langs Oevelgunne voorbij het kasteel Groenenberg oostelijk om Groningen heen, maakte de grensscheiding tusschen die stad en de gouwen Hunusga en het Goregt, en liep vervolgens langs Wierum naar zee [3].

LAUBACHI, de Lauwers. Deze rivier, die almede als zoodanig oudtijds tot grensscheiding diende, treft men het eerst in de bekende *Lex Frisionum* aan, die mijns inziens tot het laatst der 8e eeuw behoort [4], alsmede in het leven van den H. GREGORIUS, door ALTFRIDUS (een werk der 9e eeuw), waar vermeld wordt, dat de rivier *Lagbeki*, ten tijde van PIPPIJN de grensscheiding uitmaakte tusschen de Christelijke en heidensche Friezen [5]. De naam beteekent *woudbeek* en toont dus aan, dat de stroom oorspronkelijk slechts klein was, en dat de hooge veenen, waaruit die ontspringt, of wel de streek, door welke hij heenvloeit, oudtijds boschrijk moeten geweest zijn. In schriften der 9e eeuw is de naam *Labeki flumen* of *Loveke fluvius* [6], zoodat het toen tot eene rivier

---

1 *Acta S. Ludg.*, bij LEIBNITZ, *Scriptt. rer. Brunsv.*, I. 90.

2 SCHANNAT, *Corp. trad. Fuld.*. p. 315. Verg. verder LEDEBUR, t. a. pl. bl. 17. en ACKER STRATINGH, bl. 290. Of deze naam van de Huni afstamt, die BEDA hier ergens schijnt te plaatsen, blijft onzeker.

3 Volgens de nasporing van ACKER STRATINGH, I. 293, wiens locale kennis wij volkomen vertrouwen. Uit oude bescheiden brengt hij geene berigten daarover bij.

4 *Lex Fris.* t. 1, 8, 10, 21. Over de beteekenis *laos*, *loe* of *lo*, zie het door mij aangeteekende hierachter.

5 LUDGERI *Vita S. Gregorii Episc. Traject.* C. 2 in de *Acta SS. Boll.* 25 Aug. „GREGORIUS, Trajectum antiquam civitatem et vicum famosum Dorstad cum illa inradiavit parte Fresoniae, quae tunc temporis Christianitatis nomine censebatur; id est usque in ripam occidentalem fluminis quod dicitur *Lagbeki*, ubi confinium erat Christianorum Fresonum ac Paganorum cunctis diebus PIPPINI regis."

6 ALTFRIDI *Vita S. Ludg.*, bij PERTZ, *Monum. Germ. hist.*, t. II. 410, en ANSKARII *Vita S. Willehadi*, ib., t. II. 380.

schijnt te zijn aangewassen, waardoor allengs de oorspronkelijke beteekenis van den naam zal vergeten geraakt en in *Lavica* of *Lavece*, bij de kronijkschrijvers der 13ᵉ eeuw veranderd zijn [1], waaruit dan eindelijk de tegenwoordige naam *Lauwers*, en ook *Lauwerzee* voor haren boezem, voortgekomen is.

Daar deze rivier van ouds een grensstroom was, laat zich haar loop uit de scheiding der landschappen Oostergo en Hugmerchi of Humsterland bepalen, waarvan ook de *Vita S. Willehadi* een bewijs oplevert, verhalende dat deze geloofsprediker, van Dokkum komende, de rivier *Loveke* overtrok naar de plaats *Humarcha* genaamd [2].

BURDINE, het Boerdiep, de Middelzee. Deze stroom, reeds vroeg vermeld, komt almede als grens tusschen twee gouwen voor. De eerste melding daarvan treft men aan in de 6ᵉ eeuw bij den dichter VENANTIUS FORTUNATUS, die het eene kronkelende rivier noemt:

Quae tibi sit virtus cum prosperitate superna
  Saxonis et Dani gens cito victa, probat.
Bordaa qua fluvius sinuoso gurgite currit
  Hic adversa acies, te duce, caesa ruit [3].

want men zal toch door *Bordaa* wel niet de eerst later bekende Bornisse willen verstaan.

Meer onzeker is het, of dit water ook aangeduid wordt in de aardrijksbeschrijving van den zoogenoemden ANONYMUS (of GUIDO) RAVENNAS, een werk dat door sommigen aan de 9ᵉ, door anderen en, naar het mij toeschijnt, met veel waarschijnlijkheid aan de 7ᵉ eeuw toegeschreven wordt. [4] Deze schrijver dan verhaalt, dat Friesland slechts twee steden bezit, *Bordonchar* en Nocdac, en dat er een stroom, wiens naam echter

---

1 Zie ACKER STRATINGH, I. bl. 286.

2 PERTZ, II. 380: „Inde procedens transivit fluvium Loveke, venitque ad locum, qui dicitur Humarcha."

3 *Carm. ad Lupum Campaniae ducem.*

4 Zie de inleiding van PORCHERON vóór zijne uitgave.

ongelukkig in den tekst ontbreekt, midden door het land vloeit [1]. Indien men dien overigens onbekenden naam in *Bordonchorn* mogt veranderen, dan liet zich gissen, dat hier eene stad bedoeld werd, oudtijds aan den ingang, hoek of *horn* der *Bordine* gelegen [2].

Duidelijker opgaven leveren ons echter de Frankische Annalisten en de levensbeschrijving van Bonifacius op. De kronijk van FREDEGARIUS op het jaar 734 en de *Annales Metenses* op het jaar 736, verhalen namelijk, dat Karel Martel met eene vloot aan de eilanden Wistriamchi en Wastrachia (Wester- en Oostergo) aangekomen, zijn leger aan de rivier Bordo of Bordine nedersloeg en eene overwinning over den Frieschen veldheer of hertog Poppo bevocht [3], en WILLIBALD, in het leven van Bonifacius, meldt uitdrukkelijk, dat die stroom de grensscheiding tusschen Oostergo en Westergo uitmaakte [4], hetgeen volkomen overeenstemt met eene verklaring der abten van Oostergo, in 1297 afgegeven, dat het landschap Westergo door de *zee* Bordena en door eene bijzondere jurisdictie van hen gescheiden was [5]. Het schijnt dus uit deze uitdrukking

1 L. IV. p. 181 edit. laud. „Juxta Oceanum ponitur patria, quae dicitur Frigonum, quae juxta litus Occeani conjungitur cum suprascripta, quam nominavimus Saxoniam, — audaces homines eandem Frigonum patriam proferre asserunt, et in nullo modo civitates in eandem Frigonum patriam fuisse legimus, exceptis duobus, quae antiquitus leguntur *Bordonchar* et Nocdac. Sed et transsire per eandem patriam legimus fluvium qui dicitur . . ."

2 In eenen brief van 1338, bij DRIESSEN No. 44, p. 135, komt een dekenschap van *Bordego* voor, in andere aldaar aangehaalde stukken *Botnego*, *Borendego* en *Bordengo* genoemd, welks ligging dien geleerde onbekend bleef, maar dat hij, met ALTING, l. l. i. v, *Bornego*, van *Bordine* afleidt. Zie zijne aant. (*n*) aldaar. Deze laatste zoekt het omstreeks Oldeboorne.

3 FREDEGARII *Chron.* c. 109; *Ann. Met.* ad. a. 736, bij PERTZ, l. l. I. 326: „Altumque mare ingressus, (Karolus) navium copia adunata, ad Wistriamchi et Wastrachia insulas pervenit. Super *Bordinem* (FREDEG. super *Burdine*) vero castra ponens, Poponem gentilem ducem eorum interfecit exercitumque prostravit."

4 WILLIBALDI *Vita S. Bonif.* ad. a. 755, bij PERTZ, l. l. II. 350: „Secus ripam fluminis quod dicitur *Bordne*, quod est in confinibus eorum qui rustica dicuntur lingua Oster- et Westeraeche."

5 SCHWARZENBERG, *Charterb.*, I. 130: „Illi de Westergo, quorum terra per *mare quod Bordena vocatur* et per specialem jurisdictionem a terra nostra distincta est."

te blijken, dat in de 13e eeuw het bed van dien stroom merkelijk wijder geworden was, of de mond de uitgestrektheid van eenen zeeboezem verkregen had, en dat derhalve sedert dien tijd allengs de latere benaming *Middelzee* in zwang zal gekomen zijn [1], althans dit is de eerste maal, zooveel ik weet, dat op dien stroom de naam zee toegepast wordt. Het schijnt voorts nog van elders te blijken, dat oudtijds de mond tusschen de eilanden Terschelling en Ameland in lag, even als het op de kaart in het werk van ACKER STRATINGH wordt voorgesteld, want in de *Traditiones Fuldenses*, die, voor zooveel Friesland aangaat, mijns oordeels, tot het einde der 8e eeuw behooren, wordt het *eiland* Ameland (dat dus toen reeds van den vasten wal gescheiden was) uitdrukkelijk tot Oostergo gerekend [2].

Sommigen meenen ook, dat Friesland in dien tijd hetzij door de Burdine hetzij door eene andere rivier geheel in twee deelen gescheiden werd, zoodat die rivier met de Zuiderzee gemeenschap had. BROUWER en EEKHOFF hebben daarvoor echter in de plaatselijke gesteldheid geen bewijs ontdekt. Uit de aangehaalde oorkonden blijkt dit evenmin genoegzaam. Wel noemt FREDEGARIUS Oostergo en Westergo *eilanden*, wel zegt de anonymus Ravennas, dat er eene rivier het land doorloopt (transit), en de Zevenwolden die in dien tijd onvermeld blijven, schijnen deels tot Oostergo, deels tot Westergo behoord te hebben, welke beiden door de Burdine gescheiden werden, doch wij zien Karel Martel buiten om zeilen om op de Burdine te komen, hetgeen onnoodig was, indien hij over de Zuiderzee in die rivier geraken kon. Het komt ons dus waarschijnlijker voor, dat de Burdine geene gemeenschap met de Zuiderzee had.

---

1 Verg. hiermede het werkje van BROUWER en EEKHOFF, *Nasp. betr. de gesch. der voorm. Middelzee*, bl. 50 volgg. en ACKER STRATINGH, t. a. pl. bl. 276.

2 *Oorkondenb. v. Holl.* I. No. 9, § 21. „In pago *Ostrahe* in his quinque villis, id est in Sibinwerde, in Binthem (Beintum), in Fatruwerde (Ferwerd), *in insula quae dicitur Ambla*, et in villa Tunuwerde" (Tennaard). Verg. ook hiervoor bl. 23.

Fli, de Vliestroom. De oudst bekende en vermaardste van Frieslands stroomen, reeds ten tijde der Romeinen *Flevus* genoemd, en die in de oudste landswetten eene voorname grensscheiding uitmaakte. De *Lex Frisionum* toch onderscheidt het volk in Oost- en Westfriezen, naar gelang zij aan den eenen of anderen kant van het *Fli* of *Flehi* wonen [1], en deze onderscheiding was toen algemeen bekend; zoo gewagen ook de *Annales Fuldenses* van de *Frisiones*, *qui vocantur Occidentales* [2], en Medemblik wordt in eene oorkonde van 1118 gezegd te liggen in *Occidentali Fresia* [3]. Het is ook merkwaardig, dat het Hunsingoër landregt van 1252 als een van Karel den Groote bedongen voorregt opgeeft, dat de Friezen geene heirvaart verder behoefden te volgen, dan oostwaarts tot de Wezer en westwaarts tot het Vlie, ofschoon die vorst eerst bepaald had dat zij tot het Cincval zouden trekken [4], waaruit blijkt, dat er reeds vroeg eene aanmerkelijke afscheiding tusschen beide landschappen geweest is, waarschijnlijk aan het bestaan van eenen breeden stroom tusschen beiden toe te schrijven, niet aan den invloed der Hollandsche graven, die zich eerst in den loop der 13e eeuw in geheel Westfriesland vestigde. In dien zin schijnt men almede de rijksverdeeling van het jaar 870 te moeten verstaan, waarbij Lodewijk de Duitscher twee deelen van Friesland, Karel de Kale het derde deel verkreeg [5], zoodat de Vliestroom de scheiding tusschen beider gebied zal uitgemaakt hebben.

Ondanks deze belangrijkheid vindt men, buiten de aangehaalde plaatsen, in de schriften van voor de 12e eeuw van

1 *Lex Fris.*, addit. sap. t. 3. § 53: „Apud occidentales Fresones inter *Flehi* et Sincfalam." T. I. § 4: „Inter Laubachi et Wisaram et cis Fli."

2 *Ann. Fuld.* ad. a. 876, bij Pertz, I. 389.

3 *Oorkondenb. van Holl.* I. No. 104.

4 *Hunsingoer landr.* Petitio 10: Thet is thiu tiande kest, thet Fresau ni thuren nene hereferd firra fara, sa aster tore Wisere and wester to tha *Fli* — tha bed thi kenenk Kerl thet hia firra tha hereferd fore aster til Hiddeseckere ande wester til *Cincfallum*, tha bihelden hit tha liude wither thene keneng thet hia nene hereferd firra fara ne thorste sa aster til there Wisere and wester to tha *Fli*.'

5 Hincmari Rem. *Annales*, bij Pertz, l. l. I. 489—490.

onzen stroom schier in het geheel geene melding, althans geene zoodanige, waaruit men zijnen toenmaligen loop eenigermate bepalen kan, wel gewaagt nog ALTFRIDUS, een schrijver der 9e eeuw, in het leven van den H. Ludger, van *fluvius Fleo*, maar zonder eenige nadere bijzonderheden daarvan mede te deelen. [1]

Dat echter de stroom tusschen Stavoren en Enkhuizen zijn bed gehad heeft is buiten twijfel. Al spraken daarvoor noch de getuigenissen der kronijken [2], noch de tegenwoordige gesteldheid der zeeëngte, een krachtig bewijs vindt men in het verschil der oude landswetten, die, ofschoon in beide landstreken oorspronkelijk Friesch, gelijk de beregting van ouds met *azigen* aanduidt, toch onderling merkelijk verschilden, zoo dat de Friesche landregten, in al de gouwen tusschen het Vlie en de Wezer meer of min op gelijke leest geschoeid, nimmer zuidwaarts van het Vlie gegolden hebben; met uitzondering der *Lex Frisionum* in den vroegeren tijd.

Den verderen loop des Vliestrooms tot in zee hebben wij boven (bl. 33) reeds met tamelijke zekerheid aangewezen. Deze verdeelde zich namelijk ter hoogte van de Gammels in twee armen die te zamen het tegenwoordige Breezand (misschien vroeger het eiland Ganc) omsloten; de oostelijke arm den naam behoudende liep langs de Friesche; de westelijke, Texelstroom genoemd, langs de oostelijke kust van dat eiland, totdat beiden noordwaarts van het Breezand weder vereenigd tusschen Texel of het tegenwoordige Vlieland en Terschelling zich met eenen tamelijk wijden mond in zee wierpen. Dat echter die stroom ook nog later zoowel tusschen Stavoren en Enkhuizen als meer zeewaarts wijder geworden is, blijkt genoegzaam uit oude stukken, zooals wij reeds vroeger opgemerkt hebben. Vooral schijnt bij Enkhuizen veel land weggespoeld te zijn.

---

1 Bij PERTZ, l. l. II. 404 sqq.

2 *Annales Hildesh.* ad a. 991, bij PERTZ, V. 68j „Piratae etiam *Staverun* depredando vastaverunt, aliaque *in litore* loca perdiderunt." Stavoren behoorde dus mede tot de kustplaatsen.

HET MARSDIEP. Dit water, dat thans Texel van Westfriesland scheidt, wordt almede door sommigen voor eene later ontstane doorvaart gehouden. Zoo beweerde vroeger ACKER STRATINGH, dat men het niet als eene natuurlijke uitwatering, maar als eene later doorgebrokene opening moest beschouwen [1]. De oude berigten schijnen evenwel het tegendeel aan te toonen. In eene oorkonde van 1303 van de schepenen van Stavoren afkomstig, wordt het reeds eene *haven* geheeten [2], en ik vind dienzelfden naam reeds in de *Traditiones Fuldenses* op het einde der 8e eeuw. Daarin toch schenkt zekere Gerwic uit Friesland eenig land gelegen aan den stroom *Maresdeop* [3]. Het blijkt daaruit, dat die stroom reeds toen Texel van den vasten wal scheidde, en dat dus in de bekende lijst der Utrechtsche kerkgoederen uit de 10e eeuw dat tegenwoordige eiland teregt *insula* genoemd wordt, zoodat de uitlegging van PALUDANUS, die daardoor slechts een uiterweerd verstaan wil, blijkt ongegrond te zijn [4]. Het laat zich overigens uit diezelfde Fuldasche schenkingen bewijzen, dat Texel toen nog veel uitgestrekter was dan later, maar grootendeels uit moergronden bestond, en dat de grenzen zich ook over den vasten wal van Westfriesland uitstrekten, iets dat evenmin verwonderen moet als dat Ameland tot Oostergo of Urk tot Salon behoorde. Doch wij kunnen ons thans niet hiermede ophouden en sparen dit onderzoek tot dat wij over de oude grenzen der gouwen handelen. Wij moeten daarentegen nog een' anderen stroomnaam beschouwen, in diezelfde *Traditiones Fuldenses* voorkomende als in onze streken gelegen. Daarbij wordt namelijk land geschonken, gelegen ten zuiden van den vloed *Mardunga*, tot aan de grens van de *villa Hindahlop* (Hinlopen) [5]. Geen der Friesche aardrijksbeschrijvers

---

1 ACKER STRATINGH, t. a. pl. bl. 268 en 272.

2 SCHWARZENBERG, *Charterboek*, I. 134: „Juxta portum dictum Marsdijp."

3 *Oorkondenb.* I. No. 9, § 106. „Ego Gerwic de Fresia trado S. Bonifacio terram juris mei juxta fluvium *Maresdeop*."

4 PALUDANUS, *Oudh. en Natuurk. Verhand.*, st. I. bl. 47.

5 *Oorkondenb.* I. n°. 9, § 59. „Albrih de Fresia tradidit S. Bonifacio quicquid hahuit in australi parte fluminis quod dicitur *Mardunga*, usque ad terminum villae Hindahlop."

maakt, zoover mij bekend is, van die rivier eenig gewag, en in geen der door mij geraadpleegde charters vond ik die vermeld. Het is mij onbewust, of soms van het dorp *Nye Mardum* in Zevenwolden oudtijds een water van dien naam naar Hinlopen kan gestroomd hebben. Voor eensluidend met het Marsdiep durf ik het niet houden.

ALMERI. Thans komen wij aan de belangrijke waterplas, nu algemeen de *Zuiderzee* genoemd, een naam zeker van Friesland uitgegaan, ten welks aanzien die plas zuidwaarts ligt. De oude naam, algemeen in de middeleeuwen bekend, was *lacus Almari*, *Almeri*. Over het ontstaan en de vroegere uitgestrektheid van dit water loopen de gevoelens zeer uit een, en wanneer men al de overleveringen en meeningen, deels op aannemelijke gronden gevestigd, wilde volgen, zou bijna de geheele plas voor eenige eeuwen land geweest en met dorpen, kasteelen, bosschen en wegen bezet geweest zijn. Zoo spreekt RACER van eene overlevering, dat Urk vroeger geen eiland geweest was, en dat er vandaar eene straat naar Vollenhove zou geloopen hebben, door de schippers met hunne boomen nog duidelijk gevoeld [1]. BRUMANUS, die in 17e eeuw schreef, verhaalt, dat er ten tijde zijner ouders (*parentum nostrorum memoria*) tusschen Urk en Friesland in zee nog eiken- en sparrenbosschen gezien werden [2]. SCHELTEMA wil, dat oudtijds ten oosten en ten zuiden van Enkhuizen alles land was tot aan Urk toe, even als ten noorden van die plaats, ja dat misschien Gooiland aan Gaasterland gehecht was [3]. VAN ASCH VAN WIJCK rekent de eilanden Urk en Schokland tot Eemland [4], en Dr. OTTEMA confisqueert mede het grootste gedeelte der Zuiderzee — om van anderen te zwijgen. — Zien wij nu echter, wat de oorkonden ons mededeelen.

Men is het daaromtrent algemeen eens, dat in die streken van ouds een meer bestaan heeft, reeds bij de Romeinen bekend

---

1 RACER, *Overrijss. Gedenkst.*, II. 79.

2 DUMBAR, *Analecta*, II. 206.

3 SCHELTEMA, *Proeve eener geschiedenis van de Zuiderzee*, in zijn *Mengelw.*, VI. 2.

4 *Proeve over den ouden loop van de Eem*, bl. 37.

en door hen *Flevo* geheeten. Die waterkom droeg in de middeleeuwen den Duitschen naam *Almari* of *Almeri*. De oudste berigten daarover dagteekenen van de 8e eeuw. In het leven van Bonifacius door WILLIBALD wordt verhaald, dat deze heilige, de waterachtige landen der Friezen ingaande, over het moeras of stilstaande water (*stagnum*) *Aelmere* getrokken is [1]. In de lijst der Utrechtsche kerkgoederen, die tot de tweede helft der 10e eeuw behoort, wordt gesproken van de tienden der visscherij *in Almere* [2]; in een charter van 948 heet het *in Amuson* (lees *Amuthon*, dat is Muiden) *et in Almere* [3]. Nog andere plaatsen brengt VAN LOON bij [4], waarin het dan eens *fluvius*, dan weder *fretum* of *lacus* geheeten wordt.

Bijzonder merkwaardig komt mij onder dezen de benaming *stagnum* voor, die aantoont, dat de waterplas toen stilstaand en moerassig was, niet, gelijk thans, een zeeboezem met ebbe en vloed, en het is diensvolgens zeer waarschijnlijk, dat de doorbraak tusschen Stavoren en Enkhuizen toen (in 755) nog niet had plaats gehad, de mond der Zuiderzee nog naauwer was, en er minder zeewater naar binnen stroomde; de kom echter bestond reeds.

Om nu te weten, hoever zich die uitstrekte en welke de grenzen daarvan waren moeten wij letten op de punten, waar zich verschillende rivieren daarin ontlastten.

Vooreerst vinden wij in Friesland *Meremuda*, d. i. de mond van het meer, vermeld in eene oorkonde van 877 [5], die gewisselijk in den omtrek van Stavoren gelegen heeft, waar ook

---

1 WILLIBALDI *Vita S. Bonif.*, c. 11, bij PERTZ, *Monum.*, II. 349 ad a. 755 „(Bonifacius) navem ascendit ac per Rheni fluminis alveum penetrans, nocturna portuum exquisivit loca, donec aquosa Fresonum arva ingrediens, trans *stagnum*, quod lingua eorum dicitur *Aelmere*, sospes pervenit.”

2 Bij HEDA, l. l. p. 64, en *Oorkondenb.* I. n°. 30.

3 HEDA, p. 85: „totam piscationem quam hucusque in Amuson et in *Aelmere* ad nostrum regale jus habere videbamur.”

4 VAN LOON, *Aloude Holl. Hist.*, I. 332, 341, 346; II. 39, 105. Verg. ook ACKER STRATINGH, bl. 249.

5 MIRAEI *Opera dipl.*, vol. I. p. 502. *Don. Car. Calvi ad eccl. S. Gertr. Nivell.* „In Frisia terram et mancipia ad salem, piscariam in *Meremuda*.”

nog in 1344 eene *Sudermuda* was [1], waaruit men mag afnemen, dat toen de ingang der zee reeds wijder geworden was, daar anders de mond den naam heeft naar de instroomende rivier, niet naar de zee.

Ten andere komt de *villa Amuthen* reeds in den Utrechtschen blaffert, in de boven aangehaalde charters van 948 en 953 en in een later van 975 voor. Deze naam beteekent *mond der A*, en bewijst dus dat die stroom, d. i. de Vecht, in de 10e eeuw daar ter plaatse in het meer uitwaterde. Ook blijkt dit nog nader, dewijl daar een zekere tol *cogschuld* genaamd, voor de vaart en visscherij op het meer geheven werd, naar inhoud der zoo even genoemde charters. Hier hebben wij dus de zuidergrens. Wat nu den IJssel betreft, ook van de monding dezer rivier vinden wij in de 9e eeuw berigt, want in eene oorkonde van 815 wordt een veen of moergrond in Salland vermeld, alwaar de stroom Isla *in zee* vloeide [2], het dorp *Islemuthen* wordt nog nader in een charter van 1133 bij Bondam genoemd, en Vollenhove heet in 1134 uitdrukkelijk eene *zeeplaats* [3].

Hieruit blijkt dus reeds, dat de eilanden Urk en Schokland toenmaals niet aan den Overijsselschen wal gehecht waren, ofschoon het mogelijk is dat men nu en dan, bij lagen waterstand, ze te voet bereiken kon; dat wordt ook niet tegengesproken door den giftbrief van 968, waarbij het *territorium Urck* gezegd wordt te liggen *in pago Salo* [4], want wij hebben boven gezien, dat hetzelfde van de eilanden Texel en Ameland geldt, en zelfs schijnt de uitdrukking *territorium* als eene afzonderlijke bezitting nog sterker daarvoor te pleiten, maar wat meer is, eene oorkonde van 966 noemt Urk uitdrukkelijk een *eiland* en hiermede is het pleit beslist [5]. In 1132 behoorde

1 SCHWARTZENBERG, I. 200.

2 SLOET, *Oorkondenb. van Gelderl.* n°. 27. Sylvam in Hosle et portionem de illa vinna in Salahom (d. i. Salon, Salland), ubi *Hisla* flumen confluit in *mare*."

3 JUNGIUS, *Hist. Com. Benth.* Cod. dipl. No. 2. „In *loco maritimo* qui Vullenho dicitur."

4 *Oorkondenb. van Geld.* n°. 45.

5 *Oorkondenb.* I. No. 39. „Cujusdam insulae medietatem in Almere, quae Urch vocatur."

de kapel van Urk aan de S. Odulfskerk te Stavoren, en bij die gelegenheid wordt ook, zoo ik meen, het eerst van Emelwaarde of Emeloord op Schokland gewag gemaakt, want de naam *Linelwerth*, in de uitgave van dat charter voorkomende, zal wel *Emelwerth* moeten heeten.

Maar in dat charter van 1132 wordt bovendien nog van eene plaats *Marenesse* of Marchnesse gesproken. Hoezeer de ligging mij onbekend is, duidt zij op laag land aan het meer gelegen, waar eene kapel stond, vermoedelijk een uiterweerd buitendijks, die later overstroomd zal zijn.

Hieruit volgt dan, zoo ik mij niet bedriege, dat de waterkom der Zuiderzee in het algemeen bijna dezelfde uitgestrektheid in de 9e eeuw bezat als later; maar toen zij minder zeewater inzwolg, moet zij lager en moerassiger geweest zijn; zeker waren er menigvuldige ondiepten, platen en zanden in, waarvan enkelen misschien met hout bezet waren of ook eenige visschershutten droegen; maar toen de noordzee daar later vrijelijk inspoelde, zal haar waterspiegel verhoogd en het buitendijksche land veelal overstroomd zijn. Sedert zal ook de schuring hier en daar land afgespoeld hebben, vooral aan den mond bij Stavoren, waar het oude S. Odulfsklooster bij de 700 roeden ver in zee ligt, en nog meer in de omstreken van Enkhuizen.

Van die doorbraak der zee zijn ons geene berigten van tijdgenooten overgebleven; wij weten evenwel, dat ten jare 839, op S. Stevensdag, d. i. 26 December, een geweldige watervloed bijna geheel Friesland overstroomde, zoodat de zee schier de hoogte der duinen bereikte [2]. Aan dezen zoude ik voor mij

---

1 SCHWARTZENBERG, *Charterb.*, I. 72: „Istae sunt cappellae pertinentes ad ecclesiam S. Odulphi in Staveren, — (post alia) Osterse, Kunre, Ruthne; Sillehem, Marenesse, *Urk*, *Linelwerth*, Midlinge, Harth, Dennigrip, Scinghnum, Wedershof" In de bevestiging dezer oorkonde door INNOCENTIUS III heeten deze plaatsen: Futhne, Oosterse, Sileham, Marchnesse, *Emelwerd*, *Urch*, cet. bij MATTHAEUS *Anal.* III. 475. ed. in 4º. Ook in stukken van 1331, 1364, 1381 (waar het *Orkel* ende *Emelswalde* heet), 1388 en 1391 komt het dus te zamen voor bij VAN MIERIS, II. 520 en SCHWARTZENBERG, I. bl. 229, 243, 247 en 250. In het laatste stuk heet het „thuys tot Orcke, tlant tot Orcke ende tot Emelwaerde."

2 *Annales Bertin.* ad a. 839, bij BOUQUET, *Scriptt. rer. Franc.*, VI. 201,

liefst de doorbraak toeschrijven, althans gedeeltelijk, en wel voornamelijk op grond, dat in de *Traditiones Fuldenses* nog een aantal plaatsen in Westfriesland, en zelfs een eiland *Ganc*, waarschijnlijk niet verre van Texel of Wieringen gelegen, en dus misschien het Breezand of de Gammels, genoemd worden, die in de latere stukken, zelfs in den Utrechtschen blaffert, niet meer bekend zijn, terwijl echter ook deze laatste nog een aantal onbekende plaatsen optelt, waarschijnlijk later mede grootendeels verzwolgen.

Wat men nu verhaalt van oude straatwegen in verschillende rigtingen, ik moet opmerken dat dit alleen op berigten van schippers berust, die daarenboven die straten niet eens gezien, maar alleen met hunne boomen en haken gevoeld hebben, en dus geef ik in bedenking, of het waarschijnlijk is, dat in eenen tijd toen er noch in Friesland, noch in Overijssel zoodanige straatwegen bestonden, die juist alleen bij en naar het onbeduidende Urk zouden aangelegd zijn? Liever denk ik dat even als Urk zelf aan de eene zijde steenachtig is, er zoo ook banken of ruggen van grind of met kwartssteenen vermengd zand, onder water kunnen aanwezig zijn, door onkundige schippers zonder naauwkeurig onderzoek voor wegen gehouden, of dat het overblijfselen van Romeinsche wegen kunnen zijn, waarvan men ook in Noord- en zelfs in Zuidholland sporen ontdekt heeft.

De berigten over de verzwolgene dorpen en sloten, ofschoon gedeeltelijk echt [1], berusten nogtans ook ten deele op losse geruchten en verdienden door deskundigen getoetst te worden, opdat men eindelijk eens van de ijdele fabelen, zooals b. v. de

---

„Die septimo Kal. Januar. die videlicet passionis B. Stephani protomartyris, tanta inundatio contra morem maritimorum aestuum per totam pene Frisiam occupavit, ut aggeribus arenarum illic copiosis, quos dunos vocitant, fere coaequaretur."

1 Vooral de ontdekking van een langen muur, loopende van Wieringerwaard oostwaarts tot diep in zee, en nagespoord door PALUDANUS, in zijne *Oudh. en Natuurk. Verhandelingen*, st. I. bl. 168 volgg. Verg. ook ACKER STRATINGH I. 52, en het medegedeelde uit de brieven van N. WITSEN in den *Navorscher*, 1852, bl. 240.

bosschen van BRUMANUS en dergelijke, ontslagen rake — en hiermede stappen wij van de Zuiderzee, af en gaan tot andere wateren over.

MEDEMELACHA, CHINNELOSARA GEMARCHI, FORTRAPA, KINNEM. In een charter van 985 geeft Otto III aan zijn getrouwen graaf Theodericus onder anderen in eigendom, al hetgeen deze als beneficium van hem hield tusschen de twee stroomen, *Medemelacha* en *Chinnelosara of Chimelosara gemarchi* geheeten [1]. Bijna alle onze geleerden tot heden toe houden dit voor de landstreek tusschen de tegenwoordige stad Medemblik en het daar tegenover in Friesland gelegene Hemelum [2], eene streek thans geheel door de zee ingenomen; alleen ACKER STRATINGH dingt hiervan de helft af en strekt die slechts van genoemde stad tot de zoogenaamde *Gammels* uit, zijnde een vaarwater ten noorden dier plaats [3].

Ik durf echter beweren, dat dit algemeene gevoelen valsch is, en dat men zich alleen door eene toevallige naamsovereenkomst heeft laten leiden. Dat door *Medemelacha* het tegenwoordige Medemblik, en hier bijzonder eene toenmaals in dien omtrek gestroomd hebbende rivier moet verstaan worden, is buiten tegenspraak; onder denzelfden naam (*Medemolaca* of *Medemelake*) kòmt ook de plaats in meergemeld Utrechtsch register voor. Evenwel is men het niet eens, waar die rivier geloopen heeft. Sommigen spreken van een watertje de Leek, en inderdaad vloeit er een stroompje, *de Kromme Leek* genoemd, aan den zuidoostkant van de Medemblikker Kogge. Ik houd mij overtuigd, dat die inderdaad de bedoelde rivier is [4].

Wat *Chinnelosara*, *Chimelosara* of, zoo als sommigen lezen, *Chimelofara* aangaat, ik zal aantoonen dat de eerste lezing alleen de ware is. Daar het originele stuk ontbreekt, wordt elke lezing door het gezag van één afschrift gestaafd, maar MELIS

---

1 MIRAEI *Opera dipl.*, I. 52, KLUIT, *Hist. Crit.*, II. N°. 14.

2 ALTING, *Notitia Germ. inf.* i. v. *Chimelofara*; KLUIT, *Hist. Crit.*, II 1. p. 59; ASCH VAN WIJCK, *over den ouden loop van de Eem*, bl. 37.

3 ACKER STRATINGH, t. a. pl. bl. 264.

4 De loop van dit riviertje de Leek wordt naauwkeurig aangewezen door BURGER VAN SCHOORL, *Chron. van de stad Medemblik*, I. 4.

STOKE heeft slechts de eerste gekend, trouwens hij vertolkt het, en teregt, *Chinneloes* [1], want *gemarchi* zegt zooveel als de mark of grens van Chinneloos, Chinnelozermark, of met andere woorden, een water dat langs de grenzen van Chinneloes stroomde. Eene plaats nu van dien naam komt meermalen in de *Traditiones Fuldenses* voor, als *Kijnlosen*, *Kintloson* en *Wester Kinlosen* [2] in de gouw Texla, alsmede in een charter van 855 van zekeren Folkerus, alwaar verkeerdelijk *Kinlesun* geschreven wordt [3]. In dit laatste stuk wordt het in den pagus Kinhem, d. i. Kennemerland, geplaatst, die zich niet noordoostwaarts, maar integendeel westwaarts van Medemblik uitstrekte en tot aan Petten reikte, waar die aan den pagus Texla grensde. Dààr dus, en niet in de Zuiderzee moet die stroom *Chinnelosara gemarchi* gezocht worden. Wanneer men nu deze bepaling vergelijkt met een' vorigen brief, waarin koning Karel in 922 aan zijnen getrouwen Theodericus de kerk Ekmunde afstaat met al hetgeen daartoe behoort van de plaats Suithardeshaghe tot Fortrapa en *Kinnem* [4], en dan overweegt dat dit *Kinnem* door den monnik JOANNES à LEIDIS een riviertje bij Alkmaar verklaard wordt [5], dan

---

1 MELIS STOKE, *Rijmkron.*, B. 1. vs. 737. Een slechter HS. heeft echter *Chimeloes*.

2 *Oorkondenb. van Holl.* I., nº. 9, § 94, „Ego in Dei nomine Ratolt de Fresia trado S. Bonifacio, in pago Tyesle (Texel) in villis quarum nomina sunt: Langenmore, Witmundneim, *Kynlosen*, Bretenheim et in Thyeslemore." — § 96: „Ego Brunichilt cognom. Tettla de regione Fresonum tradidi — in p. Tyelle (Texel) — In his septem villis, hoc est in Lanthoy, in Langenmore sive in Ostmore et in Bretenmore et in Witmuntheim et in Tyeslemore et in *Kintloson* et in Gankchala." § 24: „In Fresia in his locis — In villa Lienespach — et in Ganc octo hubarum terram — et in *Wester Kinloson*."

3 *Oorkondenb. van Geld.* nº. 65: „Item commentariolum de heredtate Folkeri quam habet in Frisia. In pago Kinhem in villa Obbinghem, sortes XXX. In *Kinlesun* terra quinque animalium, in Odigmore terra V. animalium, in Nordmora" caet.

4 *Oorkondenb. van Holl.* I. nº. 26: „quasdam res, ecclesiam videlicet Ekmunde, cum ommibus ad eam jure pertinentibus, a loco qui dicitur Suithardeshaghe usque ad Fortrapa et Kinnem."

5 J. à LEIDIS *Ann. Egmond.*, c. 6: „Kynhem est quidam fluvius infra Alcmariam et Middelburg castrum, a quo nominatur Kynnemaria et quandoque ponitur pro comitatu Kynnemariae." Dit Middelburg lag een kwartier N. O. van Alkmaar.

zal men het vermoeden niet onwaarschijnlijk achten, dat die rivier of beek Kinnem dezelfde is welke hier *Chinnelosara gemarchi* genoemd wordt, te meer omdat niet ver van Egmond de noordelijke grens van Kennemerland was [1], en dus de grensrivier tusschen dit en Texla zoowel tot de eene als de andere gouw gerekend konde worden, terwijl ook de *k* en *ch* verwisselen, zoodat men zoowel *Kinhem* als *Chinhem* aantreft.

Moeilijker is het te bepalen waar men *Fortrapa* te zoeken hebbe; dat het niet de polder Voirtrappen in Zuid-Beveland is, zooals sommigen gemeend hebben, heeft reeds KLUIT aangetoond, die het bij Callantsoog in zee zoekt. Mijns inziens is het een water, geen dorp geweest, want eene andere rivier van denzelfden naam komt in een charter van 837 elders voor [2], en daar het nu met Kinnem op ééne lijn gesteld wordt: „van Suithardeshaghe naar Fortrapa en Kinnem," zoo twijfel ik of men het niet ergens bij Alkmaar zoeken moet, en of hier niet de beide noordelijke grenspunten van de gouw Kinnem bedoeld worden.

Indien nu dit betoog omtrent *Chinnelosara gemarchi* gegrond is, dan vervalt hiermede tevens het bewijs, dat men uit dezen brief heeft willen trekken voor de toenmalige vereeniging van Westfriesland met het land aan de overzijde van het Vlie; integendeel, daar een waterstroom bij Medemelacha als oostelijke grensscheiding aangegeven wordt, schijnt daaruit te volgen, dat verder oostwaarts geen land maar zee was.

Daaruit volgt dan al verder, dat de oude muur door PALUDANUS tot aan de zoogenaamde Gammels nagespoord, indien die zooals het schijnt, geen natuur- maar een kunstvoortbrengsel is, ouder dan de 10e eeuw moet wezen en misschien wel van Romeinschen oorsprong, hetzij ten behoeve van het kasteel Flevum of tot een krijgsweg of landwering gesticht. De

---

1 *Chron. Egm.*, ad a. 1167: „Cujus utriusque populi (Holl. et Freson.) confinium et quasi divisio est villa Ekmundensis." Cf. KLUIT ad h. l.

2 LACOMBLET, l. l. I. N°. 52: „Unum bivang in saltu Waneswalde, inter duo *flumina*, id est Podrebeci et *Farnthrapa*."

Gammels moet dan eenmaal land geweest zijn, misschien het eiland *Ganc* of *Gankchala*, dat anders spoorloos verdwenen is [1].

NIUWARFLIT. In het Utrechtsche register wordt achter Medemelake gesproken van de „aquae quae vocantur *Niuwarflet*." Nergens elders vindt men in dien tijd daarvan melding doch nieuwe kaarten geven in den omtrek van Medemblik de Groote en Kleine Vliet op.

RICHARA, de Rekere. Dit water wordt vermeld in eenen brief van 1094 [2]. en de ligging duidelijk aangegeven. Daarbij toch wordt de kerk van Schoorl met vier daarvan afhankelijke kapellen aan de kerk van S. Jan te Utrecht afgestaan, en nu wordt gezegd dat eene dezer kapellen te Bergen digt bij de moederkerk ligt, maar dat de drie overige, Sudrekercha, Bernardeskercha en Aldenkercha, aan gene zijde van het water Richara in het dorp Scorlewalth gelegen zijn. Dit water of wad (want in de Egmondsche kronijk heet het *vadum*), waarvan de naam en gelegenheid nog blijkt uit den *Rekerdijk* en den *Rekerspolder* ten noorden van Alkmaar, scheidde in dien tijd Kennemerland van Friesland of den pagus Texla, zooals nog nader uit de Egmondsche kronijk blijkt, die het dorp Schoorl digt bij de Friezen gelegen (*Fresonibus contiguam*) noemt [3], en derhalve binnen de grenzen van den pagus Kinhem. Het strekte zich uit van Koedijk en het Daalmeer bij Alkmaar ten zuiden tot aan de Zijpe, gelijk het op de kaart

---

1 Bij de boven aangehaalde plaatsen uit de *Tradd. Fuld.* voege men nog dezen: § III: „in *insula Ganc* terram 24 pecudum, in Fardincheim terram decem boum", en § 10: „Bona mea in *insula Ganc* quatuor hubas, in Fardincheim decem pedes cum mancipiis XX."

2 *Oorkondenb. van Holl.* I. n°. 92.

3 *Chron. Egm.* ad a. 1168. Verg. KLUIT o. d. p. en voorts EIKELENBERG, *Gedaante en gesteldheid van West-Friesl.* bl. 15 en HUYDECOPER op MELIS STOKE, deel I. bl. 514, die allen deze grenzen aannemen. *Richara* heet bij MELIS STOKE *de Rekene.* in eenen brief van 1338, bij VAN MIERIS, II. bl. 615, worden de grenzen dus opgegeven: „Onse Rekele land ende water, ligghende tusken den Rekeldam ende den ban van Berghen, ende tusken Scoerledijc an die Rekele ende den palen van Vrijsdijc, die wesen sullen 28 voete van Vriesendijc ter Rekelwaert."

van Eikelenberg duidelijk voorgesteld wordt, zoodat hierdoor welligt de Hugenwaard te verstaan is. Digt hierbij moet ook het wad (*vadum*) *Occenvorth* gelegen hebben, waarvan dezelfde kronijk melding maakt, verhalende dat de Friezen dit overtrekkende Alkmaar verbrandden [1]. Deze gouwen werden dus weder als gewoonlijk door wateren gescheiden. Ter loops moet ik tevens opmerken, dat hier nergens van eenen Rijnarm bij Petten uitwaterende, gewaagd wordt, waarvan sommige latere schrijvers spreken.

SCIRMERE, de Schermer. In een charter van 1063 wordt deze plaats genoemd, zonder berigt dat daar een meer lag [2], het zal echter wel aan geen twijfel onderhevig zijn, en daarom neem ik het hier op.

BAMESTRA, de Beemster. Graaf Dirk II gaf aan de abdij van Egmond eene hoeve gelegen aan den stroom *Bamestra* [3], doch daar de uitdrukking *flumen* onbepaald is, kan men gevoegelijk aannemen, dat er het Beemstermeer mede bedoeld wordt.

SCULINGLEKE, HURESLEDE. Deze graaf gaf ook nog vier hoeven met de visscherij tusschen de beek (*inter rivulum*) Sculingleke en Hureslede, waarschijnlijk mede in dien omtrek, doch thans onbekend. Het laatste misschien bij Ursem.

WEROMERI, Wormermeer. Dit wordt opgeteld in het Utrechtsche kerkregister met de visscherij aldaar; een bewijs dat toen het meer bestond [4].

---

1 *Chron. Egm.* ad a. 1166.

2 *Oorkondenb.* I. n°. 33. Het Schermermeer werd volgens octrooi van 26 Sept. 1631, bedijkt, en in 1635 bij loting aan de bedijkers uitgedeeld. Zie *Tegenw. staat der Nederl.*, VIII. 394.

3 *Oorkondenb.* t. a. p. De Beemster werd in 1570 op 12,000 Rijnl. roeden in omtrek gerekend, later had die 10,050 roeden dijks. Men begon het meer in 1608 droog te malen, in 1610 brak het weder in, maar twee jaar later was het op nieuw uitgemalen en werd den 30 Julij 1612 gekaveld, *Teg. Staat*, VIII. 560.

4 „In Weromeri omnis piscatio." In 1156 behoorde de „*justicia et census*, ab amne Siduwinde (d. i. de ring; of grenssloot) ad *lacum* qui dicitur *Wermere*" aan het kapittel van S. Marie te Utrecht, blijkens eenen brief van dat jaar bij BONDAM, II. N°. 44, doch men zou misschien *uuermere*, zooals het origineel

SAGEM, de Zaan. Het bestaan van deze rivier in de 10e eeuw blijkt uit hetzelfde register, waarin de beide plaatsen *Ostsagem* (volgens de lezing bij HEDA) of *Hostsagnem* (volgens die bij VAN MIERIS) [1] en *Westsagem* of *Westsangen* voorkomen, beiden naar den stroom, waaraan zij liggen, genoemd. In 1349 was de rivier afgedamd en welligt reeds in 1288 [2].

UTEROMERI, thans de Uitermeersche polder bij Weesp, waarin volgens hetzelfde register, zeker regt op de visscherij mede aan de Utrechtsche kerk behoorde [3], hetgeen nog nader blijkt uit eenen brief van 1387, waarbij hertog Albrecht aan de kapittelen ten Dom en van Oudmunster vergunt: „eene of twee slusen te maken in den dijc van *Utermeer*, welke meer ende visscherye binnen dijxcs ende buten dijxcs si hem vermeten hoere te wesen [4].

PULMERI, SPILMERI, twee thans niet meer bekende meertjes, in eenen brief van omstreeks 983 vermeld, en waarschijnlijk in Amstelland gelegen [5].

SPERNE, het Sparen. Het bestaan van dit riviertje in 1063 blijkt uit de melding van het dorp *Spernerewald* of, zooals VAN MIERIS leest, *Spirnerisvald*, waarlangs het dus heenvloeide. De dam te Sparendam werd eerst in 1253 gelegd om den vloed van het buitenwater te beteugelen [6].

VENNEPA (ook *Ventapen* of *Vannapen*) *flumen* wordt mede onder de bezittingen der Utrechtsche kerk in het register der 10e eeuw opgeteld; thans is de naam nog bewaard gebleven in een waard of polder de Vennep aan het Haarlemmer meer waarin dat stroompje uit het voormalige Leidsche meer overliep

---

heeft, voor de Horster- of Overmeer (Uvermere) mogen houden, die digt bij de Vecht lag. In 1624 begon men de Wormer uit te malen en ondanks eene doorbraak was het meer in 1626 geheel droog. *Tegenw. Staat*, VIII. 567.

1 VAN MIERIS, I. 17, leest verkeerdelijk *Hoftsagnem.*

2 VAN MIERIS. Verg. DE VRIES, *de kaart van* 1288, bl. 37.

3 *Oorkondenb.* I. n°. 33. „In *Uteromeri* (HEDA, *Utermere*) laxatio retium quod *tragal* dicitur."

4 VAN MIERIS, III. 455.

5 *Oorkondenb. van Holl.* I. n°. 57.

6 Zie het octrooi in het *Oorkondenb.* I. n°. 583 en verder *Tegenw. Staat der Neeerl.*, deel VIII. bl. 250.

en dus beide plassen verbond, en dat zelfs nog in de 16e eeuw, zooals men het op de kaart van BOLSTRA vindt afgeteekend. Daar nu van ouds de Hillegommer beek, zoo men JOANNES à LEIDIS geloof geeft, onder den naam van *Suithardeshaghe* eene grensscheiding was [1], moet de waterplas tusschen dit dorp en Leiden toen reeds aanzienlijk geweest zijn en heet ook van ouds *Leythenmere* [2], ofschoon het bestaan daarvan vóór de 12e eeuw zoover ik weet, nog niet in gelijktijdige schriften vermeld wordt. Dat bestaan is echter niet twijfelachtig, omdat er toen wateren vermeld worden, die daarin moeten uitgeloopen hebben, zooals straks blijken zal.

RIN. De hoofdstroom van ons land volgt thans. Reeds den Romeinen onder dien naam bekend, komt ook in de middeleeuwen zijn naam bij aanhoudendheid in de geschiedenis voor, en daarom is het te vreemder, dat nog heden over zijnen vroegeren loop zooveel verschil van gevoelen bestaat, zooals men bij ACKER STATINGH zien kan, die daarover uitvoerig handelt [3]. Wij bepalen ons hier alleen bij de middeleeuwen.

Het is onbetwist [4], dat de Rijn van ouds langs Arnhem, Wageningen en Renen tot aan Wijk bij Duurstede geloopen heeft [5], waar hij zich met de Lek vereenigde, dat hij van

---

1 *Suithardeshaghe* is eigenlijk een plaats- geen stroomnaam, en heet ook in den brief van 922 *locus*, maar hierdoor kan Hillegom aan de beek gelegen, verstaan worden. De Heer D. J. VAN LENNEP heeft dit betwijfeld in eene Verhandeling over *de oude gesteldheid en taal dezer landen, toegelicht uit de charters*, maar er evenwel geene andere plaats voor aangewezen. De ligging schijnt *Zoeterwoude* uit te sluiten. Volgens eenen brief van 1306 (MIERIS II. 63) bezat de abdij van Egmond toen land te Hillegom.

2 Brief van 1243, *Oorkondenb.* I. n°. 479. „Sylva quae *Alardesrode* dicitur et a salso mari usque ad flumen *Leythenmere*." Dit is de oudste melding, die ik daarvan vond. Het *mere* bij Hillegom komt voor in eenen brief van 1259, bij KLUIT, l. l. II. p. 744.

3 ACKER STRATINGH, t. a. pl. 183 volgg.

4 Wanneer wij over de grenzen der gouwen handelen zullen wij aantoonen, dat Doornenburg en Angeren, die in een ouden brief gezegd worden in Hameland te liggen, nimmer aan den regter Rijnoever gelegen hebben, thans laten wij dit ter zijde.

5 Paus Johannes VIII drukt zich in eenen brief van omstreeks 876 nog Virgiliaansch uit: in pago qui vocatur Batuas, quem circumfluit Rhenus bicornis

daar naar Utrecht liep [1], en verder langs Woerden, Bodegraven en Alfen. [2].

Het kan echter twijfelachtig zijn, of de Rijn tusschen Alfen en Leiden altijd een bepaald bed gehad hebbe. Langs den linker oever lagen oudtijds uitgestrekte wouden over eenen moerassigen grond verspreid [2], waarvan nog de dorpsnamen Hazerswoude, Zoeterwoude, Rijnzaterwoude, Esselijkerwoude getuigen, tegelijk met de overlevering van het zoogenoemde *woud zonder genade*, in welks midden de burg te Leiden zou gesticht zijn [3]. Al neemt men nu aan, dat het Rijnbed oudtijds lager geweest is dan thans, nu het boven vele polders ligt, dan staat daar evenwel tegen over, dat de omgestorte boomen in de veenen meestal vier à vijf voet beneden den tegenwoordigen bodem dier polders liggen, en daar nu, zoover ik ter plaatse heb kunnen onderzoeken, in die veenwouden geene sporen van bewoning voorkomen, hebben zij vermoedelijk ontoegankelijke moerassen overdekt, waar het Rijnwater althans bij hoogen waterstand, vrij doorstroomde. In de 13^e^ eeuw schijnen die wouden reeds verdwenen te zijn, want toen bestonden daar al veenen. Te Hazerswoude alleen vindt men op oude kaarten een polder, nog *'s graven wildert* genoemd.

Te Leiden schijnt de stroom eilanden gevormd te hebben, hetgeen ik opmaak uit de woorden *in prima*, *in secunda*, *in tertia Leithen*, in het Utrechtsche register voorkomend, hetgeen nog op den platten grond dier stad zigtbaar is, waar de burg op de punt van een eiland of landtong ligt. Maar men twist voornamelijk over de vraag of zich de Rijn verder bij Katwijk door de duinen in zee uitgestort heeft.

Het antwoord op die vraag is zeer moeilijk. Wel schijnt

---

fluvius", bij MIRAEUS, II. 934. Evenzoo, maar prozaischer, REGINO, *Chron.* ad a. 885.

1 Dipl. Pipini apud HEDAM, p. 37: „in vico qui dicitur Trajecto, super fluvium Rheni."

2 Brief van 1064, *Oorkondenb.* I. n°. 87: „ab occidente parte Rheni usque in Bodegraven."

3 Die overlevering komt reeds bij VAN VELTHEM en andere schrijvers der 14e eeuw voor, maar niet allen plaatsen het woud bij Leiden.

dit ten aanzien van het Romeinsche tijdvak toestemmend beantwoord te moeten worden, maar van de middeleeuwen is dit in het geheel niet zeker, ja het tegendeel schijnt ons aannemelijk toe. Zij die eenen Rijnmond bij Katwijk in de middeleeuwen aannemen, beroepen zich 1°. op eene kleibedding bij de uitwatering gevonden als bewijs voor een oud rivierbed. 2°. Op de ligging van Brittenburg als een kasteel tot bescherming van den Rijnmond gebouwd. 3°. Op de verhalen nopens de invallen der Noormannen langs den Rijn. 4°. Op een charter van 1064 waarin bepaaldelijk Rinesmuthen d. i. Rijnmond vermeld wordt. 5°. Op eene uitspraak van keizer Frederik I van 1165, waarbij gelast wordt den dam in den Rijn te Zwadenburg of Zwammerdam weg te nemen, opdat de Rijn als eene vrije koningsstraat daar even als van ouds mag voortstroomen. 6°. Op het berigt der kronijken dat de Rijnmond omstreeks 860 verzand is, en dat het water in 1170 door dien Rijnmond tot naar Utrecht kwam opzetten en eene geweldige overstrooming te weeg bragt. 7°. Op zekere tafel in de kerk te Woerden, waarop men las dat in 1050 de Rijn hier nog door naar Leiden en Katwijk in zee liep [1]. Wij zullen de kracht dier bewijsgronden toetsen.

De twee eersten gaan alleen, zooals men ziet, het Romeinsche tijdvak aan en bewijzen niets ten aanzien der middeleeuwen; de derde zou afdoende zijn indien het uit de bronnen bleek dat de Noormannen bij Katwijk zijn ingekomen, doch dit is er ver van daan. Geen enkel schrijver noemt Katwijk of Leiden en de eerste plaats komt niet vóór 1230 voor. In het verhaal der invallen van 834, 835, 837, 847, 857 en 863 wordt enkel verhaald dat zij in Friesland vielen [2], over Utrecht naar Dorestad en verder den Rijn opvoeren, of dat zij uit Walcheren naar Dorestad togen. In het eerste geval kunnen

---

1 Zie DE RHOER, *Verh. over Dorestadum* in de *Verhand. van het Zeeuwsch Gen.* V. 325. LE FRANCQ VAN BERKHEY, *Natuurl. hist. van Holl.*, D. I. ARENDS a. w. II. 98 volgg. ACKER STRATINGH I. 183.

2 De plaatsen uit de Frankische annalisten diens tijds zijn verzameld door de RHOER in zijne aang. verh.

zij het Vlie ingekomen zijn, in het laatste voeren zij de Maas en de Lek op. Het vierde argument is eigenlijk het eenige dat iets beteekent; hier wordt beschreven zeker leengoed dat graaf Unroch van de Utrechtsche kerk hield, van Sigeldrith tot aan Rinesmuthon en terug (sursum) langs den westelijken oever des Rijns tot aan Bodegraven [1]. Maar BEKA, HEDA en JOHANNES A LEIDIS plaatsen de bezitting van Unroch en zijne opvolgers niet bij Katwijk, en wij zullen bij de behandeling van Rijnland aantoonen dat door dit Rinesmuthon niet anders te verstaan is dan de zamenvloeijing des Rijns met de Mije bij Zwammerdam. Er zijn bovendien nog andere gewigtige redenen hier tegen, die wij juist uit het vijfde argument der voorstanders van den Rijnmond ontleenen. In dien brief van 1165 namelijk wordt aangevoerd, dat men om de groote overstroomingen te voorkomen, reeds van ouds (antiquitus) te Wijk bij Duurstede een dam gelegd had, en dat de graaf van Holland er nog eenen anderen te Zwammerdam had bijgevoegd. De keizer beveelt dus dezen laatste te slechten en daarvoor de Node bij Renen door te graven, ten einde aan het Rijnwater eene nieuwe afleiding te bezorgen [2]. ACKER STRATINGH heeft op het voetspoor van ARENDS daaruit afgeleid dat de mond toen nog niet gesloten was, daar anders het slechten van den dam bij Zwadenburg geen nut aangebragt zoude hebben. Hij vat het op alsof de graaf van Holland dit enkel gedaan had om het Sticht te bederven, doch het was integendeel niet anders dan zelfverdediging. De Rijn kwam met vollen stroom van boven; de kromme Rijn kon die watermassa niet verzwelgen en zoodoende liep een gedeelte van Holland onder; daartegen zocht de graaf van Holland zijn gebied te beveiligen, door op zijne grenzen eenen dam in de rivier te leggen, maar nu kon Utrecht zijn overtollig water niet meer

---

1 *Oorkondenb. van Holl.* I. n°. 87. „Beneficium quod comes Unroch ab episcopo Adelboldo tenuit, ab eo loco qui dicitur Sigeldrith usque in Rinesmuthon, inde sursum ab occidentali parte Rheni usque in Bodengraven, et post Unroch Godezo, post Godezonem Theodericus Bave filius quem Theodricus comes expulit et vi S. Martino abstulit."

2 Zie dezen brief in het *Oorkondenb.* I. n°. 145.

loozen en leed dus nog meer van het bovenwater dan te voren. Had de Rijn daarentegen eene monding te Katwijk gehad, dan had dit bovenwater vooral na het leggen van eenen dam te Duurstede weinig nadeel gedaan en de graaf van Holland vooral zoú het dan niet gestopt hebben, ten einde niet de vaart beneden Zwammerdam te bederven; men ziet dus duidelijk dat het een maatregel was om Rijnland droog te houden en dat toen de Rijnmond gesloten moet geweest zijn. — Het zesde en zevende argument berust op berigten van kronijken, en de tafel in de kerk van Woerden was misschien wel uit de 17e eeuw, welk gezag hebben zulke berigten! Bovendien wat den watervloed van 1170 aangaat, daarvan spreken de oudste kronijken in het geheel niet, slechts eene interpolatie der Egmondsche kronijk uit later tijd meldt in het algemeen dat het zeewater te Utrecht kwam [1], maar zoo dit waar is, kon het veeleer van Muiden komen dan van het veel verder afgelegen Leiden.

Men ziet dan dat van alle die aangevoerde bewijsgronden slechts een enkel van eenig gewigt kon zijn, en toch eigenlijk niets afdoet. Hier komt nog bij dat langs den ouden Rijn nooit eenige koopstad bestaan heeft noch rijkstollen geheven zijn; dat Katwijk binnen eerst in 1230, Katwijk aan zee in 1388 vermeld wordt; dat de Rijn tusschen het Haagsche Schouw en Valkenburg nog heden zoo vele spranken heeft die door het veld kronkelen, dat men duidelijk zien kan dat de Rijn daar van ouds een hinderpaal moet gehad hebben; dat Rijnsburg vroeger Rothulvashem heette en men niet opgeeft hoe oud de naam Rijnoever bij Katwijk is, maar eindelijk vooral, dat de reden voor de sluiting van den Rijnmond gelegen is in de weinige schuring van den stroom, veroorzaakt doordat de Lek het meeste water afzuigt; die reden bestond reeds in de 8e eeuw; in 779 komt de Lek reeds als een hoofdstroom voor, die het ripaticum had, derhalve moet dezelfde oorzaak ook dezelfde gevolgen gehad hebben, gelijk men dan

1 Zie de uitgave van Kluit in zijne *Hist. Crit.* I. 1. 123 en de aanteek. aldaar.

ook geen enkel duidelijk bewijs kan toonen, dat er ooit een schip te Katwijk den Rijn is binnengeloopen. Wij meenen om alle deze redenen na rijpe overweging onze vroegere meening te moeten wijzigen en tot dat men meer voldoende bewijzen zal hebben bijgebragt, het bestaan van den Katwijkschen Rijnmond in de middeleeuwen te moeten loochenen.

Sommige geleerden nemen nog eenen anderen mond aan; de Rijn zou namelijk bij Katwijk zich langs de binnenzijde der duinen noordwaarts door Kennemerland, langs Bloemendaal en Brederode naar Egmond en Petten gewend en zich daar in zee gestort hebben [1]. Die meening heeft echter nog minder bewijs voor zich dan de vorige, wel schijnt er een klein watertje van dien naam in Noordholland bestaan te hebben, dat in de handvesten van Uitgeest als *de oude Rijn* voorkomt [2], doch dit is geen tak van den eigenlijken Rijnstroom. Het kan aanleiding tot het beweren van eenen Rijnmond bij Egmond gegeven hebben; waarschijnlijk is het een tak van de rivier de Ham geweest. Men vindt op meer plaatsen daaromtrent sporen van een Rijnwater [3], doch de berigten verdienen niet altijd geloof; het schijnt dat de Noordhollanders er eene eer in stelden dat ook hun land door den Rijn bespoeld werd en dat zij daarom zich wel eens verdichtingen veroorloofd hebben.

Bovendien, indien men eenen Rijnloop van Katwijk noordwaarts aanneemt, zal men moeten bewijzen dat het land daar lager dan bij Leiden geweest is, anders was er geen verval, en dit bewijs ontbreekt; wil men echter, zooals L'EPIE, alleen dat het Rijnwater door den IJssel of de Vecht in de Zuiderzee of door het Haarlemmermeer in het IJ en zoo ook in Noordholland gekomen zij, wij hebben er vrede mee, dan

---

1 Dit gevoelen wordt o. a. voorgestaan in de *Beschr. van het Bat. Zeestr* bl. 75 volgg., door SOETEBOOM, *Saenl. Arcadia* B. 3. bl. 127. S. SIMON, *Guerre der Bataves et des Rom.* Introd., VAN DEN HULL, *Over den oorspr. der Holl. duinen* en anderen.

2 *Handv. van Kennemerl.*, door LAMS, bl. 520.

3 Verg. ACKER STRATINGH, I. 197 volgg.

is het sleshts eene woordspeling, maar van een eigenlijken Rijnarm naar Petten heeft men geen bewijs kunnen bijbrengen.

Fehta, de Vecht bij Utrecht. Deze rivier wordt het eerst genoemd in het leven van den H. Gregorius, waar men vindt dat Bonifacius drie jaar te Attingohem aan het riviertje (amnis) *Fehta* gewoond heeft [1]; in het Utrechtsche register heet het *flumen Fecht:* voorts blijkt het uit brieven van 948, 953 en 975, dat de visscherij in die rivier, in het meer Almari en de tol te Amuda aan de Utrechtsche kerk geschonken was. Uit dien laatsten naam (A-mond) zoude men mogen gissen, dat de rivier vroeger de *A* heette. Daarvan blijkt nogtans niets: alleen dit dat zij in het meer Almari uitstroomde; en vermits er te Muiden toen een rijkstol was, moet de Vecht eene veel bevarene rivier geweest zijn.

Liethe, de Lede. In eenen brief van 1063 wordt gewaagd van de kapel te *Liethemuthen*, die oudtijds door Karel en andere regtzinnige vaderen aan de kerk van Epternach gegeven was [2]. Het is het tegenwoordige dorp Leimuiden bij het Leidsche meer, en de naam duidt weder aan, dat aldaar dat riviertje uitwaterde, en dat dus ten tijde dier eerste schenking (de 8e eeuw) de plas het Leidsche meer reeds bestond. Of deze Lede de Drecht is, die thans het dorp bespoelt, dan wel de Lede, die voorbij Warmond loopt, is onzeker, doch dan is welligt door de vele verveeningen de oude loop veranderd.

Marne, de Mare, is thans een water of gracht door een gedeelte der stad Leiden loopende, maar in de 11e eeuw nog ten noorden buiten die stad gelegen. In eene oorkonde van 1083 geschiedt melding van eene hoeve, gelegen aan de rivier de Marne [3]; dus lag die aan het water van dien naam of aan

---

1 Ludgeri (9e eeuw) *Vita S. Gregorii Episc. Traj.* c. 1. in de *Acta SS. Boll.* 25 Aug. „Secundus (locus) vocatur Attingohem juxta *amnem Fehta*, ubi habitavit annis tribus." Deze plaats is thans onbekend. Verg. voorts hierover het werk van Mr. van Asch van Wijck, *Over het oude handelsverkeer van Utrecht*, I. bl. 138.

2 *Oorkondenb.* I. nº. 85. van Mieris; I. bl. 65.

3 Kluit, *Hist. Crit.*, II. 1. Nº. 19. *Oorkondenb.* I. nº. 89.

de dusgenoemde *Marendorpsachtergracht*, waar vroeger een dorp buiten de stadsmuren was.

Flieta, de Vliet, insgelijks in en bij Leiden, vermeld in het Utrechtsche register, waar eenige hoeven en hofsteden opgeteld worden, van welke genen *binorthan Flieta*, dezen *bisuthan Flieta* gelegen waren. Daar de Vliet echter naar Delft en Maassluis heenloopt, kunnen die landerijen ook verder van Leiden af gelegen hebben. Met de vraag, of dit water door Corbulo gegraven is, hebben wij ons hier niet bezig te houden.

Laca, de Lek. Ook deze rivier, die van Wijk bij Duurstede nederwaarts stroomt, wordt door sommigen voor eene Romeinsche vaart gehouden. Hoe dit zij, in het tijdvak waarover wij handelen, bestond zij reeds. De eerste melding vindt men in een stuk van den jare 779, waarbij aan de Utrechtsche kerk door Karel den Groote geschonken wordt het oeverregt (*ripaticum*) over de *Lockia* en eene weerd bij de kerk naar de oostzijde *tusschen den Rijn en de Lockia* [1]. Ik moet hier al dadelijk opmerken, dat het *ripaticum* een regaal was, hetwelk de koningen zich alleen over de hoofdstroomen, de koninklijke waterbanen voorbehouden hadden. Hieruit volgt derhalve, dat de Lek toenmaals reeds eene aanzienlijke rivier moet geweest zijn. Dit blijkt nog nader daaruit, dat zij grensrivier eener gouw en zelfs van Friesland was, waaraan zij misschien haren naam, die grens beteekent, te danken had. Eene daaraan grenzende gouw heet *Lake et Isla*, d. i. het land tusschen de Lek en den IJssel, namelijk in brieven van 944 en 1122 [2]. Voorts wordt nog in het Utrechtsche register gesproken van zekere thans onbekende plaats *Lanthem*, *juxta fluvium Laca*, alsmede van het land gelegen tusschen Holanwech (den hollen weg?) en Freger-Mahusenhem of Fregrimahusenham, gewoonlijk *Leck*, of volgens

---

1 Heda, *de Episc. Traj.* p. 41; van Mieris I. 7: „Ripaticum illum super *Lockiam* et insulam illam prope ipsam ecclesiam ad partem orientalem inter Rhenum et Lockiam."

2 Van Mieris, I. 42 en 85. *Oorkondenb.* I. nº. 29 en 110.

een ander handschrift *Rec* genoemd. De onzekerheid der ware lezing maakt die opteekening onnut, doch dewijl de gouw in de 10e eeuw door Lek en IJssel besloten werd, blijkt daaruit, dat de eerste, tot aan hare invloeijing in de Merwede bij Krimpen, dien naam gevoerd heeft, en dat dorp behoorde dan ook onder diegenen welke in 1064 door koning Hendrik aan de Utrechtsche kerk werden terug gegeven [1], dewijl het namelijk van ouds in dien pagus gelegen was.

ISLA of HISLA, de IJssel, de andere grensscheiding van de zoo even genoemde gouw, volgt thans. Men treft van dit water overigens weinig berigt aan. Volgens een HS. van het Utrechtsche register liep het door de gouw Germepi [2]. In eenen brief van 985 worden de goederen, gelegen tusschen de rivieren Liora en *Hisla*, die graaf Diederik te voren van het rijk als beneficium hield, hem in vollen eigendom geschonken [3]. *Hislemunde* wordt vermeld in het Chronicon Egmundanum ten jare 1076 [4], en eindelijk ontvangen die van Lopik in 1155 van den Utrechtschen bisschop de goedkeurig op eene nieuwe door hen gemaakte wetering tot afleiding van hun overtollig water in de rivier genoemd *Isle* [5]. Maar het blijft steeds duister, waar en hoe de rivier haren oorsprong nam. Thans watert zij uit bij het Gein door eene sluis in den zoogenaamden Vaartschen Rijn, tusschen Vreeswijk of de Vaart en Utrecht, maar volgens oude berigten, is deze gegraven. Er zijn daaromtrent verschillende gevoelens geopperd [6]; bij gebrek aan afdoende bewijzen laat ik de zaak liever onbeslist, hoewel het mij voorkomt, dat de pagus *Lake et Isla* ook aan dien kant door water zal begrensd geweest zijn.

WAL, WAHAL, de Waal. De oorspronkelijke beteekenis

---

1 VAN MIERIS, I. 67. *Oorkondenb.* I. no. 87.

2 *Oorkondenb.* I. no. 33.

3 *Oorkondenb.* I. no. 64.

4 KLUIT I. p. 60.

5 *Oorkondenb.* I. no. 132.

6 Zie o. a. VAN ASCH VAN WIJCK, *Over het oude handelsverkeer van Utrecht*, bl. 580, en ACKER STRATINGH, t. a. pl. bl. 157.

van dien naam wordt betwist: in onze taal beteekende het woord eene kolk, ook wel volgens ACKER STRATINGH, een doortogt of doorbraak tusschen twee andere wateren, vanwaar vele plaatsnamen onstaan zijn: Reimerswaal, Klaaswaal, Zwartewaal en anderen. Liever zou ik het evenwel in dit geval verklaren door Waalschen Rijn, (*Gallicus Rhenus*), die arm namelijk, die ten tijde der Romeinen langs Gallië heenstroomde [1], in tegenstelling van den Germaanschen of Middel-Rijn. Het een en ander is echter onzeker. Bij de Romeinen sedert Caesar heet de stroom *Vahalis*, in de middeleeuwen *Wal*, *Wahal*. Hij scheidde zich van ouds bij het tegenwoordige Schenkenschans van den Rijn, stroomde voorbij Nijmegen en Tiel, en vereenigde zich lager met de Merwe en Maas. VAN SPAEN heeft gemeend, dat de rivier eerst in het laatst der 9e eeuw dien loop zou genomen hebben [2]. Volgens hem zoude de scheiding tusschen Rijn en Waal oorspronkelijk bij Cleef hebben plaats gehad en de laatste van daar langs de diergaarde door de Duffel naar Nijmegen gestroomd hebben. Reeds ACKER STRATINGH heeft te regt die meening tegengesproken. Zij spruit voornamelijk voort uit eene verkeerde verklaring van eenen brief van 891, en uit de moeijelijkheid om de kerkelijke met de staatkundige geographie in overeenstemming te brengen. De brieven wel ingezien toonen echter dat dit gevoelen onjuist is. De Duffel toch ligt tusschen de Waal, het Rijkswald, het Rijk van Nijmegen en Cleve. Indien nu de Waal zich vroeger bij Cleef van den Rijn had gescheiden, konde het dorp Rinderen niet in de gouw *Dubla* of de Duffel gelegen hebben, zooals het voorkomt in een charter van 720 [3]; en evenmin het dorp Millingen, dat in 793 insgelijks in die gouw

---

1 TACITUS, *Annal.* II. 6: „ad Gallicam ripam latior et placidior adfluens, *verso* cognomento *Vahalem* accolae dicunt." Die naam was dus van de Duitschers afkomstig, bij welken de Galliërs *Walen* heetten; de woorden *verso cognomento* versta ik zoo, dat volgens dien schr. *Gallicus* door de inwoners *vertaald* werd *Waal*, Waalsche Rijn.

2 VAN SPAEN, *Oordeelk. inl. tot de hist. van Gelderl.*, I. 15 en 23.

3 BONDAM, I. n°. 2: SLOET n°. 6. „Rinharim in pago Dublinsi super, fluvio Rheno, ubi nunc dominus pater et pontifex Willibrordus episcopus custos esse videtur."

gelegen was [1], en hiermede stemt de brief van 891 overeen; daarin toch worden eerst eenige goederen in de Betuwe vermeld en vervolgens in Duvelero marca, d. i. de Duffel, eenige goederen te Loet, Kekerdom, Spaldorf, Bimmen en Niel. [2]. VAN SPAEN was door de uitdrukking *marca* voor *pagus* verleid geworden dat alles tot de Betuwe te betrekken, doch er zijn meer voorbeelden van zoodanige verwisseling. Dus moet dan de Waal althans sedert dien tijd denzelfden loop als later gehouden hebben. De kerkelijke geographie beslist hier niet, want in den zoo even aangehaalden brief van 720 wordt Reynaren, ofschoon in de Duffel gelegen, gezegd onder bisschop Willebrord als beschermer (custos) te behooren, een blijk, dat men op die kerkelijke geographie niet in alle gevallen tot bepaling van den loop der rivieren bouwen kan.

De verdere loop der rivier blijkt genoegzaam uit de opgave der plaatsen aan hare oevers gelegen, zooals Nijmegen [3], Gent [4] en Tiel, dat gezegd wordt aan den oever eener rivier te liggen [5]; ALPERTUS METENSIS, een schrijver der 11e eeuw, noemt meer bepaaldelijk de Waal [6]. Ook is het uit dezen bekend, dat Tiel toenmaals eenen uitgestrekten zeehandel dreef. Het verdient tevens opmerking, dat reeds in de 9e eeuw de

1 SLOET, n°. 13: „in pago Dubla, in villa vel marca Millinga."

2 SLOET, n°. 65. „Tradidit Itda in pago Batawa in Watlarero marca et in Waganleisero marca hubas III, *et in* Duvelero marca in Lotde hubas III cet.

3 EGINHARTUS, *Vita Car. M.* „Noviomagi super *Wahalem* fluvium, qui Batavorum insulam a parte meridiana praeterfluit." THEGANUS *Chorepisc. Treyir.*, *de gest. Lud. Pii*, ad a. 830: „Noviomagum, quod situm est super fluvium, quod dicitur *Valum.*" *Ann. Met.* ad a. 881: „per idem tempus Normannorum classis *Wal* fluvium ingressa, Niumago palatio regio applicuit, ibique castra posuit."

4 Brief van 814, SLOET n°. 27. „insula in qua eeclesia est constructa cum omnibus appenditiis, quae sita est inter fluvium *Wal* et *Gannita.*"

5 Brief van 938, bij BONDAM, I. n°. 48: nec non *in ripis* Dorestati, Daventriae, *Tielae.*

6 ALPERTUS, *de div. temp.* ad a. 1009: „Pyratae ex diversis insulis Oceani, cum magna multitudine navium emersi, per flumen Meriwido magna celeritate vecti, usque ad portum *Tyle* pervenernnt. Populi vero, qui circa littora *Wal* fluminis habitaverant, spem omnem salutis in fuga ponentes, sua pene omnia, praeter pecuniam, quia mercatores erant, alienissimis reliquerunt."

meeste dorpen langs de Waal gelegen, herhaaldelijk in de charters vermeld worden, terwijl de binnenlandsche voor het meerendeel eerst later voorkomen [1].

Het is niet onwaarschijnlijk, dat ook meer benedenwaarts de Waal haren naam behield, tot dat zij zich met de Maas vereenigde, doch wij vinden daarvan in de oude schriften geen stellig bewijs. In de 11e eeuw echter verschijnt daar een andere riviernaam, namelijk

MERIWIDO, MERWEDE, waarvan wij de eerste melding vinden in de zoo even aangehaalde plaats van ALPERTUS VAN METZ op het jaar 1009 [2], alsmede in een charter van 1028, waarin gezegd wordt, dat er langs de Merwede ééne plaats lag genaamd Swijndrechtwere, hebbende in lengte en breedte eene uitgestrektheid van tien en een halve mijl [3]. Misschien is dit dezelfde plaats, die in het register der Utrechtsche kerk *Sinnoverit* of, volgens een ander handschrift, *Suinonerit* heette, waar de lezing zeker bedorven is en welligt in *Suinodreht* of *Suinonedriht* veranderd moet worden, te meer dewijl, zooals uit latere stukken blijkt, de Utrechtsche kerk van ouds in die streken bezittingen had. Edoch aldaar wordt geene rivier genoemd.

Hoe dit zij, het komt mij met de meeste schrijvers waarschijnlijk voor, dat de rivier haren naam ontvangen heeft van het moerassige bosch Mereweda, dat nog in die eeuw in de omstreken van Dordrecht bestond, en door de beide stroomen de Maas en de Waal aan weêrszijde bespoeld werd, waarvan de laatste toen mogelijk nog bij sommigen daar haren naam behield, althans zoo meen ik uit de beschrijving eens tijdge-

1 Zie mijne Verh. *Over den oorspr. en de beteek. der plaatsnamen in Gelderland*, in NIJHOFFS *Bijdr.* deel V. bl. 233—275.

2 SMITS en SCHOTEL, *Beschr. der stad Dordrecht*, I. 89, beweren ten onregte, dat het landschap Merwede reeds in een Eltenschen giftbrief van 970 zou voorkomen. Zij hebben waarschijnlijk dat stuk niet ingezien, doch hetgeen in dat werk over den ouden toestand der rivieren voorkomt is oppervlakkig en onnaauwkeurig.

3 VAN DE WALL, *Privil. van Dordrecht*, I. 3, 7; BONDAM, I. n°. 73, „Juxta *Merwede* jacet unus locus, qui vocatur Swijndrechtwere, habens in longitudinem et latitudinem decem miliaria et dimidium."

noots, BALDERICUS NOVIOMENSIS, te mogen opmaken, die eene plaats beschrijft, door bosschen en moerassen onbewoonbaar en van de (gewis weinige) inwoners *Mereweda* genoemd, waar namelijk de Maas en de Waal, uit den Rijn komende, gelijkelijk zamenvloeijen [1], hetgeen men niet juist van eene vereeniging vlak bij Dordrecht behoeft te verstaan, maar waardoor die bij Loevestein kan bedoeld zijn. Ook ALPERTUS spreekt van de *sylva Merowido* [2], en de Annalista Saxo ad a. 1018 noemt het insgelijks *silva Miriwide*.

Meerdere berigten over den loop dezer rivier treffen wij in een charter van 1064 aan, waarbij koning Hendrik eenige aan de Utrechtsche kerk wederregtelijk ontnomene goederen aan haar terug geeft, onder anderen vier hoeven te Krimpen, *van het eind van den stroom Alblas tot de Merwede.* Vervolgens *van Rijede aan de Merwede* tot aan Thuredrecht, van daar in de Duble, van daar in Duvelhare, van daar in de Waal, *van daar wederom in de Merwede tot aan Thuredrecht* [3]. Hieruit schijnt dus te blijken, dat de stroom, hetzij van Loevestein, hetzij van de Merwedegronden, in allen gevalle een eind oostwaarts van Dordrecht, dien naam van Merwede aannam en zoo langs Dordrecht, Zwijndrecht en den Riederwaard bij Krimpen zich met de Lek vereenigde. Bij deze gelegenheid moet ik tevens met een woord spreken van eene oorkonde van den jare 774, waarin zekere plaats Elisholz *tusschen den Rijn en de Maas* vermeld wordt [4]. Indien daardoor de buurschap

---

1 BALDERICUS NOVIOM. (een Schr. der 11e eeuw), *Chron. Camer.* ed. LE GLAY L. III. c. 19: „Erat etiam locus quidam silvis ac paludibus inhabitabilis, qui ab incolis *Mereweda* nomen accepit, ubi videlicet Mosa et Wal fluvius de Rheno effluens pariter corrivantur."

2 L. I. C. 20.

3 VAN MIERIS, I. 68; VAN DE WALL, *Priv. van Dord.*, I. 1: „In loco qui dicitur Crimpene IV mansi de fine fluminis Alblas usque *Merwede*, inde usque Menkenesdrecht dimidietatem totius terrae cum omni districtu. Item de *Ryede juxta Merwede* in Thuredrecht, inde in Duble, inde in Duvelhare, inde in Waal, inde *iterum in Merwede usque in Thuredrecht* cum capella noviter constructa. De Thuredrecht ad orientem usque Godekines hoffstat, quod est juxta Werkenemunde."

4 *Cod. dipl. Lauresh.* I. p. 162 ed. Tegernseensis, „Eodem anno Gerrich

het Elshout bij Alblasserdam in Lekkerland verstaan moet worden, en tevens die beschrijving juist is, dan zou men mogen twijfelen, of de Merwede reeds in de 8e eeuw dien naam gedragen hebbe.

Thans komen ons nog een paar kleine rivieren voor, die hier omstreeks haar bed hadden, zoo als de

ALBLAS, waarvan wij vóór de 12e eeuw, zoover ik weet, geen ander berigt vinden dan het zoo even medegedeelde, waaruit blijkt, dat zij in den noordelijken arm van de Merwede uitliep. Naar haar heeft de Alblasserwaard den naam ontvangen, ook het dorp Alblas, dat in 1200 bekend was en Alblasserdam, waar zij zich oudtijds in de Merwede ontlastte. Verscheidene schrijvers meenen dit water in de *Tablae* of *Tablis* der ouden te vinden, dat zij in *Tablas* veranderen, om het beter op Alblas te doen gelijken [1].

WERKENE, de Werke. In den zoo even genoemden brief van 1064 komt eene plaats *Werkenemunde* voor, waar men derhalve den uitloop of mond dier rivier stellen mag, ter plaatse waar later, bij de afdamming, het dorp Werkendam gebouwd werd [2]. Van die rivier geschiedt ook nog gewag in eene oorkonde van 1146, alwaar het dorp Empel in Noordbraband heet te liggen aan de rivier *Verchena* [3], hetgeen evenwel veel meer oostwaarts ligt, zoodat men wel aannemen mag, dat de steller van dien keizerlijken brief, waarschijnlijk een buitenlander, zich daarbij vergist heeft.

---

et Rutwar tradiderunt — in loco qui vocatur *Eiisholz inter Rhenum et Masa* et ad Masamuda mancipia sex."

1 SMITS en SCHOTEL, t. a. pl. 56.

2 Ibid. bl. 57. Deze schrijvers verklaren mijns inziens de *villa Haltna* en *Werkum* of *Werken*, in het Utr. register voorkomende, verkeerdelijk door Altena en Werken. Het zijn de dorpen Houten en Werkhoven in het Sticht, het laatste heet in jongere oorkonden *Wercunde*.

3 Brief van 1146, bij ACKERSDIJK, *over Taxandria*, in de *Nieuwe Werken der Maatsch. van Nederl. Letterk.*, V. 1. 182: „In comitatu Thessandrico habent villam Emplam nomine, *super fluvium Verchena* dictum, habentem ecclesiam cum XXX mansis sub omni integritate." Volgens eenen brief van 969, in den *Cod. dipl. Lauresh.* I. p. 131, was toen de kerk, *alluvione aquarum collapsa*, weder opgebouwd.

Nog bestaat er een brief van den jare 876, waarbij paus Johannes VIII de bezittingen der abdij van S. Vaast te Atrecht bevestigende, gewag maakt van Rotheim (Rossum in Bommelerwaard?) gelegen aan de rivier *Versia* [1], waarvan nergens elders berigt voorkomt. Doch zoo al hier niet mede eene vergissing bestaat, zal men die rivier toch bezwaarlijk voor de Werke kunnen houden, die zich naar alle waarschijnlijkheid niet oostwaarts van het land van Altena uitgestrekt heeft. Men vindt bij buitenlandsche schrijvers uit dien tijd meermalen dergelijke vergissingen.

Van de overige hier stroomende wateren zullen wij na de behandeling der Maas spreken.

MASA, MOSA. Een onzer hoofdstroomen, reeds ten tijde der Romeinen onder laatstgemelden naam bekend, en over welks uitloop in de middeleeuwen zeer verschillende gevoelens bestaan.

De Maas treedt bij Maastricht Nederland binnen, loopt voorbij Roermond, Venlo en Mook, waar zij zich westwaarts wendt voorbij Grave, Megen en met vele bogten langs Heusden naar Woudrichem. Tusschen dit stadje en Loevestein vereenigt zij zich met de Waal en neemt den naam van Merwede aan. Lager verdeelt zij zich in twee takken, waarvan de noordelijke bij IJsselmonde den naam van Merwede aflegt en dien van Maas hernemende, langs Rotterdam, Delfshaven, Vlaardingen en Maaslandsluis stroomt, de zuidelijke, ten noorden van Westmaasland en het land van Putten, onder den naam van *Oude Maas* heenvloeit, tot beiden, zich westwaarts van het eiland Voorne met een breeden mond bij den hoek van Holland in zee storten.

---

1 MARTENE et DURAND, *vet. scriptt. ampliss. Collectio*, I. 201: „ad cameram vero villas sitas in pago Batua, quem circumfluit Rhenus bicornis fluvius, his nominibus: Rehxnam, Wulfrum una cum capella ibidem posita, *Rotheim super fluvium Versiam sitam. Item in altera* Rotheim mansos sex, praeterea ultra Rhenum praelibatum fluvium mansos numero triginta sex, pariter cum silvis appendentibus." — MIRAEUS, die ook dezen brief mededeelt, heeft de cursijf gedrukte woorden uitgelaten. *Opera dipl.* II. 934. In den vroegeren giftbrief van omstreeks 670, bij BONDAM, N°. 1, wordt de ligging der plaats niet bepaald.

Om nu te weten of de stroom voor de 12e eeuw dien zelfden loop gehouden hebbe, zal men moeten nagaan, welke plaatsen in gelijktijdige geschriften vermeld worden, als aan zijne oevers gelegen.

Vooreerst vindt men dat het land aan beide zijden van dien stroom gelegen, voor dat deze zich westwaarts wendt, oudtijds de Maasgouw, *pagus Mosau*, *Mosao*, *Masau*, *Mosagau*, geheeten werd, en zich in opper- en neder-Maasgouw (*Masao superior et subterior*) splitste [1]. Hierin worden bijzonder genoemd, als langs den stroom gelegen, Maastricht en Blerik, het *Blariacum* der Romeinen [2]. Na den westelijken omzwaai der rivier doet zich het ambt van Maas en Waal op, dat in 1117 reeds op die wijze aangeduid wordt [3]. Voorts komen de volgende plaatsen aan de Maas gelegen voor: *Hunsate super fluvium Mosa* in 815, waarschijnlijk Heusden [4]; *Birni* (Bern) [5] in 709, en *Maesmond* in 1134 [6], dat VAN SPAEN door Wuyrt verklaard bij Altforst gelegen, doch zonder bewijs. MIRAEUS zegt dat het een nonnenklooster was, tegenover Lithoyen gelegen, maar later met Bern vereenigd, en in de daad vloeit daar de Maas met de Waal zamen. Van daar liep de Maas langs Hedikhuizen en Heusden, waarin omstreeks 1475 door de doorgraving van Wellerwaard verandering kwam [7]. Verder hebben wij uit BALDERICUS NOVIOMENSIS gezien, dat de Maas bij Mereweda zich met de Waal vereenigde. Hoe zij haren verderen loop nam blijkt uit de oude oorkonden

1 Zie de brieven van 838, 858 en 870 bij BONDAM, I. N°. 21, 32 en 37, en SCHANNAT, *Corp. Trad. Fuld.*, p. 312. N°. 14.

2 SCHANNAT, l. l.: „in pago Massao juxta flumen *More*, (l. Mose) in villa nomine Blaricge."

3 VAN SPAEN, *Oordeelk. inl. tot de hist. van Gelderl.*, IV. Cod. dipl. N°. 4: „censum ecclesiarum quae sitae sunt inter Walum et Mosam.

4 BONDAM, I. N°. 17.

5 MARTENE et DURAND, l. l. I. 14: in pago Testeventi (Teisterband) super Mosam, loco Birni."

6 Brief van den Utr. bisschop Andreas, bij BROSIUS, *Ann. Jul. Mont.*, p. 9 en MIRAEUS I. 173. „Berna — *Maesmond* quoque cum omnibus suis attinenciis, nec non Erthepe (Erp in N. Braband) quae est in Tessandria" etc.

7 Civ. sent. 's Hofs van Holl. 1503, n°. 132—135.

niet, die alleen iets van hare monding vermelden. *Masamuda* (mond der Maas) komt in den vroeger genoemden giftbrief van 774 en *Masamuthon* in het Utrechtsche register voor [1], en volgens het testament van Willebrord lag dit in de gouw Marsum [2]. De kerk, hem aldaar door zekeren Heribaldus geschonken, was waarschijnlijk geene andere dan die van Vlaardingen, welke volgens JOANNES A LEIDIS, door dezen kerkvoogd zelven gewijd was [3], ook werd zij als eene oude bezitting van Epternach aan die abdij in 1063 teruggegeven . Hieruit volgt dus, dat de Maas in de 8e eeuw voorbij die stad stroomde en niet verre van daar in zee liep, tusschen den tegenwoordige hoek van Holland en het eiland Voorn, maar met een wijderen mond dan thans [5].

Dat hier, en niet aan het Haringvliet, de oude Maasmond gelegen was, wordt ook nog door andere berigten bevestigd. In een charter van 1083 ruilde graaf Dirk VI van de abdij van Egmond negen hoeven in Maasland, van Schipluiden tot aan de Maas en drie hoeven in Westerbeiran, van de Maas tot Vronanstat [6]. Ook komt de plaats *Masalanda*, het tegenwoordige dorp Maasland ten noorden van Maassluis, in den Utrechtschen blaffert voor, hetgeen alles te zamen genomen, den uitloop der rivier langs dezen weg boven alle bedenking verheft.

Wat nu den loop der Oude-Maas aangaat, daarvan is mij in de oude gedenkstukken geen berigt voorgekomen en — hetgeen

1 De lezingen zijn aldaar bedorven, die van HEDA heeft *Masanusam*, die van VAN MIERIS *Masamitho*. Die naam *Masamude* komt nog voor in eenen brief van 1254, bij KLUIT, II. 2. N⁰. 205, als de noordelijke grens van Zeeland.

2 Bij MIRAEUS, *Opera dipl.* I. p, 11: „Heribaldus clericus mihi condonabat et tradidit ecclesiam aliam in pago Marsum, ubi Mosa intrat in mare."

3 J. A LEIDIS, *Ann. Egmund.* c. 23.

4 HEDA, p. 132; VAN MIERIS, I. 65. *Oorkondenb.* I. n⁰. 85.

5 Verg. de aangevoerde bewijzen van ACKER STRATINGH over de opslijking van den Maasmond, t. a. p. bl. 133. HERMANNUS CONTRACTUS ad A. 1046 zegt ook: „Rex — navali expeditione in Phladirtingam (Vlaardingen) *fretum* trajiciens cet." Verg. KLUIT ad h. l. *Hist. Crit.* II. 91.

6 *Oorkondenb.* I. n⁰. 89 „novem mansus in Maseland a Schipleda in Mosam, et in Westerbeiran tres mansus a Mosa in Vronanstat."

opmerking verdient — alle daar langs gelegene dorpen worden eerst in latere stukken vermeld [1]. Alleen het land van Strijen, thans gedeeltelijk verdronken en geheel van gedaante veranderd, komt in de 10e eeuw als een afzonderlijk graafschap voor. Waarschijnlijk heeft dus het land langs de Oude-Maas toenmaals grootendeels uit moerassen en gorzen bestaan, slechts weinig bewoond, waardoor geene charters dezen betreffende uitgegeven zijn, die ons den loop der rivier kunnen doen kennen. Men kon echter uit latere stukken den oorspronkelijken loop der rivier nog genoegzaam nagaan. Zij stroomde namelijk van Heusden naar Drongelen en in noordwestelijke rigting langs Wieldrecht naar Maasdam en Strijenmonde, van waar zij zich N. waarts naar Vlaardingen wendde. De tegenwoordige Maas ten O. van Vlaardingen draagt bij Melis Stoke nog den naam van Merwede.

Hier zou het de plaats zijn, om tevens over het water Widele of Bornesse, de oude noordelijke grens van Zeeland, te handelen, ware het niet dat die namen eerst later aangetroffen worden [2]. Wij gaan dus de rivier weder op, om hare kleinere nevenstroomen in oogenschouw te nemen.

Alm. Dit riviertje, waarvan Almkerk, Almsvoet en Almonde den naam ontleenen, schijnt in het land van Altena ontstroomd te zijn en door den verdronken Zuidhollandschen waard zijnen loop gehad te hebben. Men vindt er bijna

---

1 Ik wil hier met een enkel woord gedenken aan het *emporium Witlant*, volgens het *Chron. S. Bavonis* (*Corp. Chron. Flandr.*, p. 463), *situm juxta ostium Mosae*, en door de Noormannen verbrand. Daarvan is geen spoor meer overgebleven, want dat in eenen brief van 1168 (Kluit, n°. 32) zekere Costin en Willelmus de *Witla* of *Wicela* voorkomen, zal men daartoe wel niet betrekken. Kan die plaats soms aan de *Widele* gelegen hebben? — Na dit geschreven te hebben, zie ik, dat ook Kluit en van Wijn tot die meening neigen. De overblijfselen eener oude stad, die men in 1618, digt bij Goedereede in zee ontdekte, schijnen uit den vroegeren Romeinschen tijd te zijn, blijkens de vele daar gevondene keizerlijke munten. Zie daarover het belangrijke verslag van den heer Bobrs, in zijne *Beschr. van het eiland Geedereede en Overflakkee*, bl. 63 volgg.

2 De loop der Bornisse en Widele wordt eenigzins aangeduid in eenen brief van 1312 in het Reg. O. P. fol. 1°. in het Rijksarchief. Verg. ook Kluit, *Hist. Crit.* I. 104.

geen berigt van alleen de naam *Almisuthe*, die in eenen brief van 1105 voorkomt [1], geeft aanleiding om aan te nemen, dat het daar langs liep. Het schijnt het dorp Almsvoet te zijn, later verdronken. Van daar liep dan dat water vermoedelijk naar Almonde, waar het zich in de Oude-Maas stortte [2].

Duble. Dit riviertje wordt in den boven aangehaalden brief van 1064 genoemd; het liep van Dordrecht naar *Duplamunde*, in een charter van 1105 vermeld. Latere berigten over zijnen loop vindt men bij van de Wall en Smits aangeteekend [3].

Mathlinge. Deze rivier wordt vermeld in eenen brief van 1083. Daarin is sprake van den tiend over het land gelegen tusschen de rivier (*fluvius*) Matlinge en de beek Thurlede, die *Harga* genoemd wordt [4]. Zoo nu door Harga, gelijk zeer waarschijnlijk is, het water *de oude Hark* of *Harg* in den Hargpolder westwaarts van Schiedam bedoeld wordt, dan moet Matlinge in den Matenespolder ten oosten dier stad gezocht worden, en dit is ook de meening van Kluit.

Thurlede of Harga wordt hierdoor tevens zijne plaats aangewezen.

Liora, de Lier. Dit riviertje, dat thans niet meer bestaat, maakte in 985 de grensscheiding eener landstreek uit. Het had zijn bed tusschen de dorpen Naaldwijk en Hodenpijl, waar thans de *oude Lierpolder* gelegen is, en waterde waarschijnlijk omstreeks den Steendijkspolder in de Maas uit.

Sunnonmeri. In eenen giftbrief van 776 schonk zekere Godebertus aan de kerk van Lauresham eenig goed, gelegen tusschen de Schelde en *Sunnonmeri* [5]. Kluit en anderen met

1 Bij Kluit, II. nº. 21. *Oorkondenb.* I. nº. 95.

2 Verg. Smits en Schotel, I. bl. 58. Van hunne Eem vond ik geen berigt.

3 Van de Wall, *Priv. van Dordrecht*, I. bl. 4; Smits en Schotel, I. bl. 61.

4 Kluit, II. 1. nº. 19. *Oorkondenb.* I. nº. 89.

5 *Cod. dipl. Lauresh.* ed. Tegernseensis, I. p. 165: „Anno 8 glor. regis Karoli sub Gundelando abbate, tradidit Godebertus in Lacu villa in Audaco inter Scald et Sunnonmeri et Gusaha mansum unum, et illam basilicam et casam quae desuper posita est.” Kluit leest *in lacu villa Maudaco*, (*Hist. Crit.* II.

hem verstonden daardoor het dorp Sonnemaar op het eiland Schouwen, daar hun geen water van dien naam bekend was. Daar het echter als grensscheiding geldt nevens eene andere rivier, laat zich daaruit gissen, dat ook hier een water, geen dorp zal bedoeld zijn, en dit vermoeden wordt nog waarschijnlijker, wanneer wij weten, dat althans in de 13ᵉ eeuw daaromstreeks een water van dien naam bestond.

In een charter van 1275 vindt men vermeld „zeker zout land, genaamd Dideriksland, gelegen ten zuiden van het water genaamd *Sonnemare*" [1], en in een ander van 1279 heet het „Dideriksland tusscen de wateren die genaamd worden *Sonnemaar* en Greveningen" [2]. Die naam nu komt mij voor van noordchen oorsprong te wezen, en dus welligt van de Noormannen afkomstig toen zij deze kusten bezochten. In de *Olaf Trijggvasonssage* wordt in Skandinavië insgelijks een *Sunnonmaeri* nevens Nordhmaeri vermeld, en die naam beteekent Zuidmeer, even als in een ander IJslandsch stuk *sunnan Rinar*, bezuiden den Rijn. Het schijnt dan hetzelfde te zijn als het diep of water *Suthmare*, dat in brieven van 1229 en 1348 voorkomt [3] en later het Zuiddiep heette, bij het Haringvliet gelegen, in de vorige eeuw verzand en in 1759 met het graven der haven van Middelharnis onkenbaar geworden.

GOLDA, de Goude, een water tusschen Schouwen en Duiveland, strekkende van de Grevelingen tot aan de Oosterschelde. Het komt voor in 976 [4].

SUTHFLIETA, in den pagus Bevelanda, wordt in den zelfden brief vermeld. Het is het stroompje Zuidvliet, nog heden in Zuid-Beveland bekend.

---

p. 43 et 59) en verstaat door het laatste het verdronkene dorp Maie, hetgeen toch niet veel meer dan een bloote gissing is. Men zal misschien *villam Audaco* moeten lezen.

1 *Oorkondenb.* I. n°. 506.

2 Ibid., n°. 373.

3 Ibid. I. n°. 316, en Reg. Voorne AB. fol. 60 in het Rijksarchief.

4 Ibid. I. N°. 52: „super fluvium *Golda* terram."

6

LARAHA, in den zelfden brief, en daarnevens was de plaats Hostholt gelegen. Een en ander schijnt thans niet meer bekend.

DIPANHA. Almede in denzelfden brief, en onbekend. KLUIT gist, op den klank af, Duivenee of Diependorst op het eiland Goedereede, maar zonder redelijken grond. DRESSELHUIS verklaart zich voor het eerste.

SCALDIS, de Schelde. Reeds de Romeinen kenden dezen stroom bij dien naam. Hij heeft, naar het schijnt, althans sedert de 8e of 9e eeuw denzelfden loop gehouden als tegenwoordig. Het eiland Schouwen, oudrijds *Scaldis*, dat door dien stroom bespoeld wordt en er den naam van verkregen heeft, wordt reeds in 976 als eene afzonderlijke gouw opgegeven. En van deze rivier versta ik dan ook het berigt van Theofridus van Epternach, dat Walcheren door de rivier de Schelde en eenen arm van de Brittannische zee omgeven is.[1]. Het is overigens bij de behandeling der Zeeuwsche stroomen een groot ongerief, dat van dit landschap bijna geene charters ouder dan de 12e eeuw bekend zijn, hetzij dat men die verloren heeft laten gaan, hetzij dat de onverschilligheid der ingezetenen ze ongemoeid in de archieven laat rusten. Wat KLUIT van dien tijd mededeelt is niet veel, en na hem is er weinig of niet bijgekomen.

HUNTE, de Hont of Westerschelde, wordt, zoover ik weet, voor het eerst in een stuk van 1161 vermeld, waar sprake is van de *piscatio Huntemuden*[2]. Deze visscherij behoorde aan de abdij van S. Michiel te Antwerpen, en volgens berigt van den abt, medegedeeld door KLUIT (*Hist. Crit.* II. p. 171) lag die visscherij over het dorp den Agger bij Ossendrecht. Het was toen slechts een klein water, dat eerst in de 15e eeuw zijnen tegenwoordigen omvang gekregen heeft, doch dewijl het ten zuiden voorbij Beveland en Walcheren loopt, welk laatste reeds in de 8e eeuw als een eiland voorkomt[3], moet het toen reeds bestaan hebben.

---

1 *Vita S. Willebr.*, c. 13: „Divertit in insulam Walachriam *Scaldae* fluvii et Britannici maris circumfluam brachio."

2 KLUIT, l. l., II. 1. No. 29.

3 *Ann. Fuld.* ad a. 837, bij PERZ, I. 361: „Nordmanni tributum exactantes

CINCFALA, SINCFALA. In de oude *Lex Frisionum* uit de 8ᵉ eeuw wordt een deel van Friesland aangeduid als gelegen *inter Flehi et Sincfalam* [1]. LEDEBUR verstaat daardoor verkeerdelijk de Maas; het is niet anders dan het Zwin, zooals de schrijvers der 13ᵉ eeuw nog getuigen: bij voorb. MAERLANT:

> Tusscen der Wesere enten *Zwene*,
> Dat tien tiden hiet *Sincval.*

en elders:

> Tfolc dat upter zee woent al
> Tusscen der Wesere ende *Sincval*,
> Dat wi Vrieselant heten bi namen.

Ook in een charter van 1241: „tusschen onze stad Dam en de haven in de landtaal *Cincval* geheeten" [2]. De oude uitlegger van Adam van Bremen, die in de 11ᵉ eeuw leefde, schrijft *Cincfal* [3]: aan de verklaring van dien naam waag ik mij niet, maar *zwin* is eene in Noord-Holland nog gebruikelijke benaming voor eene kreek of doorvaart tusschen twee banken. Zoo heeft men tusschen Wieringen en het Nieuwe-Diep *het Zuiderzwin*,

---

in *Walchram insulam* venerunt." — PRUD. TRECENSIS, *Ann. Bert.* ad a 837 „Nordmanni irruptione solita Frisiam inruentes, in *insula quae Walacria dicitur*, nostros imparatos aggressi, multos trucidaverunt, plures depraedati sunt." Ook ALCUINI *Vita S. Willebr.*, I. 13: „venit (W.) ad quandam villam (var. *insulam*) *Walachrum* nomine."

1 *Lex Frisionum*, t. 1, 10, en t. 4, 3. Zie ook het Hunsingoër Landr., petitio 10, hier vóór bl. 48. Wat HUYDECOPER op MELIS STOKE I. 141 volgg. hiertegen redeneert, verdient thans geene wederlegging meer.

2 Zie deze en andere plaatsen bijgebragt in het werkje van DRESSELHUIS, *de Prov. Zeeland in hare oude gesteldheid*, bl. 76, en bij ACKER STRATINGH, t. a. p. I. 145. Het charter van 1241 luidt: „infra villam nostram de Dam et undique infra portum qui vulgariter appellatur *Cincval*," en is gedrukt bij KLUIT, II. p. 1032.

3 „De Ripa in Flandriam ad *Cuicfal* (l. *Cincfal*) velificari potest duobus diebus et totidem noctibus. De *Cuicfal* ad Prol in Anglia duobus diebus et una nocte." SIGCAMA en zijne naschrijvers tot heden toe hebben hier verkeerdelijk *Sindval* en *Sendval* gesteld, schoon HUYDECOPER hen reeds te regt gewezen had.

het Boterzwin, *het Middelzwin* en anderen, en zoo zal het Sincfal, als de voornaamste inham, bij uitnemendheid *het Zwin* genoemd zijn, waardoor de oorspronkelijke naam langzamerhand in vergetelheid geraakt is.

Na al deze uitdrukkelijke getuigenissen kan men wel aan de identiteit van het Sincfal met het Zwin niet twijfelen, en er zijn dan ook in Zeeland nog eenige sporen van Friesche instellingen bewaard gebleven, namelijk de verdeeling der landerijen naar het aantal vee, zooals die in de oudste charters voorkomt; ook zou de naam *Zeeland* aan deelneming van dat groote bondgenootschap der Friezen kunnen doen denken, dat van ouds de bond der zeven Zeelanden genoemd werd, ofschoon het ook in [1] lateren tijd zich niet westwaarts van het Flie uitstrekte.

Het Sincfal of Zwin was dan een inham; maar daar deze de uiterste grens van Friesland vormde, moet die een landschap afgesloten hebben, en in de 7e eeuw even aanzienlijk geweest zijn als de Schelde, die mede eene gouwgrens was [2], althans waar zij tusschen de eilanden doorloopt. Neemt men die tot aan Bergen op Zoom voor de oostelijke grensscheiding, dan moet tusschen deze en het Zwin, naar alle waarschijnlijkheid hetzij een water, hetzij eene landweer aangenomen worden, die de paling was tusschen Friesland en Vlaanderen. Hiervan vindt men echter, zoover ik weet, in de gedenkstukken geen berigt, want het bestaan van Keizer-Ottos-gracht is niet genoegzaam bewezen. Volgens de kerkelijke geographie moet zich Friesland tot bij Brugge toe uitgestrekt hebben, want zóó ver reikte de geestelijke heerschappij van den Utrechtschen bisschop;

---

1 Zie VON LEDEBUR, *die münster. Gauen und die sieben seel. Friesl.*, s. 53 ff., die dit met bewijzen aantoont. Verg. ook VAN DOORNINCK. *Comment. de Frisiae terminis*, p. 119. sqq. Over den naam Zeeland, in middeleeuwsche oorkonden *Maritima*, *marinae partes*, en Zeeuwen *Suevi*, ware meer te zeggen dan hier de plaats toelaat. Ik zal er later op terug komen; alleen merk ik hier nog ter loops op, dat de *Frisiones et Suevi* herhaaldelijk sedert de 7e eeuw nevens elkander genoemd worden.

2 In de 13e eeuw treffen wij haar als zoodanig aan. Zeeland beooster- en bewester Schelde is in de oorkonden van dien tijd eene algemeen bekende bepaling.

evenwel heerschte deze ook over volkeren, niet van Frieschen stam, gelijk de Betuwers. Het verdient ook opmerking, dat in de rijksverdeeling van 839 het hertogdom Friesland slechts tot de Maas zich uitstrekte [1], zoodat Zeeland er derhalve niet toe behoorde, en het is tevens niet voorbij te zien, dat het Hunsingoër landregt verhaalt, dat Karel de Groote de heervaart der Friezen tot het Sincfal had willen uitstrekken, doch dat zij hem een voorregt van Pippijn tegenwierpen, waarbij die niet verder dan tot het Flie gaan zoude. Wat hiervan waar zij, is moeijelijk uit te maken, maar het toont in allen gevalle dat Zeeland reeds zeer vroeg, waarschijnlijk vóór de 9e eeuw, geheel van Friesland gescheiden was.

Eene andere zeer bekende Zeeuwsche grensscheiding is de *Hedinese*, doch daar deze eerst in de 12e en 13e eeuw voorkomt, mogen wij haar ter zijde laten, om tot de rivieren van Noordbraband over te gaan.

STRUONA, de Striene. De loop dezer rivier in den ouden tijd is zeer duister, eensdeels wegens gebrek aan berigten, anderdeels doordien het land door haar bespoeld, in den watervloed van 1421 grootendeels verdronken is. De oudste melding, die ik er van ontmoette, is in eenen brief van 966, waarbij keizer Otto aan de abdij van Nivelle bevestigt de erfenis van S. Geertruid, gelegen in de gouw Tessandria, aan de rivier *Struona*, in de *villa Bergom*, benevens de eilanden Bieveland, Spiesant en Gerselre of Gerseke [2]. Men heeft dit Bergom door Bergen op Zoom verklaard, wegens de gift dier eilanden; misschien zou men er Steenbergen door kunnen verstaan, eene oude plaats in het land van Strijen en digt bij de rivier Striene gelegen. Wel zou men om den naam aan Geertruidenberg willen denken, doch dit lag niet aan de Striene, maar aan de Donge, blijkens eenen giftbrief van Hilsuindis of Hilzondis, gravin van Strijen aan het Thorensche klooster, van 992, waar die plaats genoemd wordt *Mons littoris*, en de abdis van Thorn noemt die in 1262

---

1 BONDAM, I. No. 22: „ducatum Fresiae usque Mosam."

2 MIRAEUS, *Opera dipl.*, I. 654: Hereditas S. Gertrudis sita in pago Tessandria super fluvio *Struona* in villa quae dicitur *Bergom*, cum integritate sua illic aspiciente; insulae tres, prima Bievelant, secunda Spiesant, tertia Gerselre."

Mons S. Gertrudis [1]. Er moet bovendien nog een brief van Otto II (dus uit de laatste helft der 10e eeuw) bestaan, waarin opgenoemd worden: „in de gouw Scaldis de *villa Bergis* met drie eilanden Sprange, Waterange, Steninge, met kerk en tol; in de gouw *Stria*, in het erfgoed der uitverkorene maagd zelve, *Mons* met zijn toebehooren, Tremella (Drimmelen), Sturnahem en de geheele visscherij bij de Maas" [2].

Van den verderen loop der rivier vinden wij uit die dagen geen berigt, maar volgens berigten der 13e en 14e eeuw begon zij bij Strijenmonde, eene plaats thans verdwenen, maar vroeger digt bij het dorp Klaaswaal gelegen, waar zij in de Maas uitliep en waar reeds in 1274 een tol was. Van daar ging zij zuidwaarts (misschien met nog een zijsprank de Kromstrijen) langs Bodemaerort en waarschijnlijk door het zoogenoemde Strijmondsche diep en het thans breede Volkerak, voorbij Steenbergen en den polder Mattenburg, ging. achter Tholen om en vereenigde zich tusschen Poortvliet en Schakerloo met de Schelde, op welk punt in de 14e eeuw de Strijenpolder afgedamd werd. Daar het niet tot ons onderwerp behoort dit verder na te gaan, als zijnde van lateren tijd, gaan wij tot andere rivieren over [3].

MOERWATER. In het aangehaalde charter van 992 leest men ook van een kasteel Sprundelheim gelegen aan de rivier Moerwater. ALTING beweert, dat er in sommige afschriften *Merbata* staat [4], doch *Moerwater* is zeker de ware lezing. In een stuk

1 VAN MIERIS, I. 50: „Mons littoris ubi beatissima Getrudis corporaliter conversata est." Vgl. GRAMAYE, *Ant. Bred.*, p. 10.

2 „In pago Schaldis villa *Bergis* cum tribus insulis Sprange, Waterange, Steninge, cum ecclesia et teloneo, in pago *Stria*, in patrimonio ipsius electae virginis, *Mons* cum appendiciis, Tremella nunc *Drummelen* (NB. dit is stellig eene glosse), Sturnahem et omni piscatura ad Mosam." — Ik heb overal te vergeefs naar eene uitgave van dien brief gezocht, die ook bij VAN MIERIS ontbreekt. Deze plaats alleen wordt bij GRAMAYE, in OUDENHOVENS *Beschr. van Zuidholland* en bij ACKER STRATINGH, bl. 136 aangehaald, als ook bij ALTING, maar geen hunner geeft zijne bron op.

3 Zie o. a. de stukken bij Ermerins *Zeeuwsche Oudh. Vossemeer*, bl. 143 volgg. VAN MIERIS II. 123. III. 754 en het Reg. Paalschelding in het Rijksarchief.

4 *Not. Germ.*, II. p. 126.

van 1365 komt een *Jan Moerwaler* voor, die vermoedelijk daarvan zijnen naam ontleende [1]. Sprundelheim is bij het tegenwoordige dorp Sprundel in Noordbraband te zoeken. [2].

HUOLTENA. Deze naam wordt gevonden in eene oorkonde van 966, waarbij zekere Honolfus eene hoeve wegschenkt, gelegen in Teisterland aan de rivier Huoltena; doch ik gis, dat de lezing bedorven is [3].

DIGENA, een klein riviertje in Noordbraband, bij het dorp Diessen; immers zóó wordt het opgegeven in het testament van Willebrord van omstreeks 726 [4]. Het is, volgens ACKERSDIJCK, het tegenwoordige riviertje de Diesse, tusschen Hilvarenbeek en Oosterwijk, niet ver van het dorp Diessen gelegen [5].

DUTHMALA, de Dommel. Van dit riviertje treffen wij mede in het begin der 8e eeuw reeds tamelijk veel berigt aan, door de melding van onderscheidene plaatsen aan zijne oevers gelegen, als: in 704, *villa Waderlo super fluvium Dutmala*, thans het dorp Waalre; in 710 *Hoccascaute*, of, zoo als ACKERSDIJCK lezen wil, *Bobanscot*, *super fluvio Dudmala*, thans het gehucht Baschot, bij Diessen; in 711 *Haeslaos in pago Texandriae super fluvio Dudmala*, in 712 *Levetlaus super fluvio Dutmala* [6].

Thans wenden wij ons weder oostwaarts, ten einde nog eenige wateren in Gelderland en Overijssel na te gaan, die wij vroeger niet behandeld hebben.

AGILMARI. In den jare 950 gaf keizer Otto eenige goede-

---

1 Zie *Charters en Geschiedk. bescheiden betr. het land van Ravestein, uitgeg. door het N. Brab. Genootschap*, N°. 22.

2 VAN DE WALL, *Priv. van Dordrecht.*, I. bl. 4, zoekt dit water in de baronnij van Breda; VAN GOOR, *Beschr. van Breda*, bl. 392, meent, dat het in voorgaanden tijd zijnen loop veranderd hebbe en vervolgens bekend gebleven zij onder den naam van *Leurzevaart.*

3 VAN GOOR, l. l. bl. 404; MIRAEUS I. 654: „Honolfus — dedit — mansam unam in comitatu Testrebantensi super fluvio *Huoltena.*"

4 MIRAEUS, l. l. I. 11: „villa quae vocatur Diosna in pago Taxandrio super fluvio *Digena.*"

5 ACKERSDIJCK, *over Taxandrië*, in de *N. Werken der Maatsch. vau Ned. Letterkunde*, V. 1. 122.

6 Zie al deze brieven bij MARTENE et DURAND, l. l. I. 14—19, en verg. de ophelderingen van Mr. ACKERSDIJCK, t. a. pl. bl. 116 volgg.

ren en daaronder Agilmari in de gouw Velue in het graafschap van Lingerus (Liugerus?), aan het klooster Engeren [1]. VAN SPAEN kon niet uitvinden wat daardoor bedoeld werd, doch VAN ASCH VAN WIJCK zag te regt dat het was het *Egelmeertje* aan den voet des Amerongschen bergs [2], zoodat, indien de opgave van den brief juist is, de grenzen der Veluwe zich toen meer westwaarts moeten uitgestrekt hebben, dan later.

HEMUS, de Eem. Van dit riviertje, dat bij Renen ontspringende, naar Amersfoort vloeit, en vervolgens voorbij Eembrug in de Zuiderzee valt, vindt men reeds in de 8e eeuw melding. Ten jare 776 gaf Karel de Groote aan de Utrechtsche kerk zijne villa Lisiduna (Leusden) aan den oever van den Hemus, benevens vier foreesten, Hengestschote, Fornhese, Mokoroth en Widock, gelegen aan beide zijden dier rivier [3]. Kan men nu de ligging dier wouden bepalen, dan wordt hierdoor de oude loop des strooms duidelijk. De heer VAN ASCH VAN WIJCK heeft dit beproefd in zijne verhandeling over den loop der Eem, en, ondanks de zonderlinge stellingen in dat werkje voorkomende, daar de schrijver die rivier naar Schokland en Hemelum in Friesland laat heen dwalen, is evenwel zijne locale kennis niet te verachten. Volgens hem dan [4] lag Hengestschoten, later Henschoten geheeten, ten westen van het dorp Woudenberg, zich strekkende van den berg af naar de lage vlakte aldaar, en Fornhese (later *Vernheese* en *Overheese*) bij den Amersfoortschen eng; de ligging der twee overige wouden bleef den schrijver onbekend. Indien voorts zijn gevoelen doorgaat, dat de stad *Amersfoort* van de rivier de Eem haren naam ontleend hebbe [5], dan laat zich ook wel

---

1 BONDAM, I. No. 49. SLOET no. 91.

2 VAN ASCH VAN WIJCK, *Proeve over den ouden loop der Eem.* bl. 21.

3 MIRAEUS, I; 245. HEDA, p. 41: „villa nostra nuncupante Lisiduna, in pago qui vocatur Flehite super alveum *Hemi* — etiam et forestas illas, quarum vocabula sunt Hengestschote, Fornhese, Mokoroth, Widock, quae sunt de ambabus partibus Hemi."

4 T. a. pl. 26 en 52, 53. De kaart in den *Tegenw. St. van Utrecht* noemt dit echter *Heischoten.*

5 In eenen brief van 1028 *Amersforde*, bij BONDAM, I. No. 73. Grammatisch heeft die afleiding nog eenige moeijelijkheid; het zoude *Amisforde* of *Amereforde*

met hem aannemen, dat Amerongen daarnaar genoemd zal zijn [1], en daar de gouwen gewoonlijk door rivieren of beken begrensd werden, zou dan misschien de Eem die grensscheiding hebben kunnen zijn, althans indien het waar is, dat de Veluwe zich toen westelijker uitstrekte, dan later. Tot nog toe kan men echter dat bewijs uit de oorkonden van dien tijd niet leveren [2].

ISLA, HISLA, de Geldersche IJssel in onderscheiding van den Hollandschen. Men onderscheidt den eerste in den Nieuwen en Ouden IJssel; gene een tak van den Rijn, loopende van de schans IJsseloord naar Doesburg, deze ontspringende uit het Westfaalsche gebergte, en vlietende voorbij Doetinchem, insgelijks naar Doesburg, van waar hij verder noordwaarts langs Zutphen en Deventer stroomende, zich bij IJsselmuiden in de Zuiderzee werpt. De nieuwe IJssel wordt door de meesten voor de bekende Drususgracht gehouden; hoe dit zij, die stroom bestond althans in de middeleeuwen en had, enkele kleine veranderingen daargelaten, zooals de vergraving in de vorige eeuw aan den zoogenoemden *kop van den IJssel*, denzelfden loop als tegenwoordig.

In de oude gedenkschriften der 9e eeuw wordt de IJssel opgegeven als de grensscheiding tusschen Franken en Saxen [3],

---

moeten zijn, gesteld dat men toen ook de rivier *Aam* heette en die naam mannelijk was.

1 In 1127 *Amerungon*. Ibid II. N°. 24.

2 Ik ga hier opzettelijk des schrijvers gevoelen omtrent eenen ouden Rijnarm in die streek, met stilzwijgen voorbij, omdat hij slechts gissingen oppert en geen enkel bewijs uit oude stukken bijbrengt. Zie overigens de wederlegging van Dr. ACKER STRATINGH, t. a. pl. bl. 214—224, en een charter van 1127 bij BONDAM II. N°. 24, waaruit blijkt dat hier toen reeds enkel veenen waren. Alleen willen wij nog iets in het midden brengen, omtrent zijne stelling, dat Renswoude, vroeger ook Rijnswoude en in een charter van 855 *sylva Hrenhem* genoemd, den naam naar den Rijn zou verkregen hebben. Dit is grammatisch onjuist, want de Rijn heet in de oude oorkonden in de landtaal altijd *Rin*, nooit *Ren*, en bij zamenstelling en afleiding geldt steeds de Duitsche vorm, zoodat dit juist bewijzen zou, dat dit bosch naar Renen (855 Hreni) en niet naar den Rijn genoemd is.

3 ALTFRIDI *Vita S. Ludgeri*, bij LEIBNITZ, *Scripptt. rer. Brunsv.* I. 88 en bij PERTZ II. 408. „In confinio Francorum atque Saxonum secus fluvium *Isla*." — Even zoo HUCBALDI *V. S. Lebuini* bij PERTZ II. 361.

en daarom werd aan den linker oever der rivier te Huilpa (Wilp) door den H. Ludgerus eene kerk gesticht. Die scheiding tusschen twee volkeren was het ook tusschen twee gouwen, Felua en Hameland, welk laatste ergens uitdrukkelijk tot Saxen gerekend wordt [1]. Daar nu, zooals ik reeds boven opmerkte, de gouwen veelal door rivieren begrensd werden, is het niet denkelijk, dat, zooals sommigen meenen, Hameland zich ook over de rivier zou hebben uitgestrekt, en even onaannemelijk is het, dat de stroom zijn bed zou veranderd hebben [2]; alleen schijnt eene kleine streek lands tegenover Zutphen en Deventer gelegen, door latere regtgraving der rivier van het overige gescheiden te zijn.

Van Spaen en Ledebur hebben echter die stelling beweerd ten aanzien der dorpen Doornburg, Angeren en Velp, die in een charter van 891 heeten te liggen in Hameland, hoewel de twee eersten thans in de Betuwe, het laatste op de Veluwe ligt [3]. Doch dat dit niet anders is dan eene vergissing, bij buitenlanders in dien tijd zeer gewoon, blijkt daaruit, dat Bruoche of Biljoen, dat nog iets oostelijker ligt dan Velp, in eenen anderen brief van 1076 uitdrukkelijk gezegd wordt te liggen op de Veluwe [4], en Angeren, in een register der 11e eeuw, in de Betuwe geplaatst wordt [5].

De streek, langs de boorden der rivier gelegen, heet ook in oude stukken *Isloi*, hetgeen men niet als eene bijzondere gouw afgescheiden van Hameland behoeft te beschouwen; mijns oordeels was het een toevallige naam, duidelijkheidshalve aan die

---

1 Sigebertus Levita, *Vita Theoderici episc. Mett.* bij Leibnitz, *Scriptt. R. Br.*, I. 294: „Everhardi comitis in pago Saxoniae Hamalant."

2 Dit wordt o. a. beweerd door Tadama in zijn opstel *Bijdr. tot de kennis van den ouden loop van den IJssel*, in den *Overijss. Volksalm.* 1852. Eenige kleine regtgravingen mogen door hem bewezen zijn; zij zijn echter onbeduidend en hij steunt meermalen te veel op onzekere overlevering.

3 Van Spaen, *Inl. tot de Hist. van Gelderl.*, IV. 134, 138, 143; Ledebur, *das Land u. Volk der Bructerer*, s. 75. Het in den tekst genoemde charter leest men bij Bondam, I. N°. 41.

4 Sloet N°. 4: Bruoche. praedium in pago Velue in comitatu Diederici."

5 Van den Bergh, *Gedenkst.* N°. 1. Sloet n°. 122.

streken gegeven, terwijl Hameland de oude gouwnaam was. Zoo lag b. v. Wichmond zoowel in Isloi, als in Hameland[1]; de verdere plaatsen in Isloi gelegen, zijn: *Ocanni* of *Okinni*[2]; *Spana* (misschien Spaansweerd)[3], *Wesderewalde* en *Aschendorpe*[4]. Een graafschap Islegouwe, dus langs den IJssel, werd in 1086 door den keizer aan de Utrechtsche kerk geschonken[5], en ook dit, zooals wij later zullen aantoonen, was alleen eene geographische benaming voor Salland.

Wat de rivier zelve betreft, daarvan komen ook nog eenige afzonderlijke berigten voor. In het leven van Ludgerus door een Werdenschen monnik heet Widmundi (Wichmond) eene plaats gelegen *juxta fluvium Isla*[6]. Een charter van 1059 maakt melding van de uiterweerden en eilanden in den IJssel, van Arnhem tot Deventer[7]; deze plaats zelve heet in het leven van den H. Lebuinus door Hucbald, *eene haven* (portus)[8]. Een brief van 1180 spreekt van Menardinghamme (bij Zutphen) en den wildban aan beide zijden des IJssels[9]; een ander van 973 vermeldt de visscherij in den pagus Salon (Salland) en in den stroom *Ysola*[10]; nog een ander van 1046 beschrijft de grenzen eens graafschaps in Hameland langs twee zijden van den

---

1 Bondam, I. N°. 7: Sloft n°. 15. Lacomblet, i. N°. 4.

2 Sloet, N°. 9: „in pago *Hisloi* in villa quae nnncupatur *Ocanni*." N°. 18 „hova una *Okinni* in pago *Hisloi*."

3 Ibid. I. N°. 83: „In Spano in pago *Isloi*." Ledebur, *die funf münst. Gauea*, s. 73, verstaat er onder *Spahn auf dem Hümmling*, doch ik geloof te onregt.

4 Bondam, I. 83.

5 Dumbar, *Kerk. en Wereldl. Deventer*, bl. 445.

6 Bij Pertz, *Monum. Germ. Hist.*, II. 419.

7 Bondam, I. N°. 89: „Decimam insularum a Renen usque Arnhem, et ab Arnhem usque Daventriam: insularum dico, quae etsi sint nondum arantur et earum quae ex alluvione Rheni et *Islae* adhuc congeri debent, sive in medio fluminis sint, sive ripam tangant."

8 Bij Pertz, l. l. II. 364: „Humo reconditur (S. Lebuinus) cum debita honorificentia in ecclesia *portus Daventriensis*."

9 Bondam, II. N°. 15.

10 Bondam, I. N°. 57.

IJssel [1]. Eeene oorkonde van 815, boven aangehaald, noemt een veen of moeras, waar die rivier zich in zee stort [2], en in 1133 vinden wij daar het dorp *Islemuthen*, d. i. IJsselmond, vermeld [3].

Uit de onderlinge vergelijking dezer berigten blijkt dan voldoende, dat reeds sedert de 8e eeuw de IJssel boven Arnhem zich van den Rijn scheidde, langs Wichmond, Zutphen en Deventer stroomde, en zich bij IJsselmuiden in zee wierp.

Zoo hebben wij nu verslag gegeven van al de Nederlandsche wateren, in het tijdvak van de 7e tot de 12e eeuw, voor zoover ons daarvan berigt bij tijdgenooten voorkwam en met ter zijdestelling van die stroomen, waarvan eerst in lateren tijd gewag geschiedt. Wanneer dat onderzoek in verscheidene opzigten tot geheel andere uitkomsten geleid heeft, dan de tot nog toe verkregene, dan bewijst dit te meer, hoe noodzakelijk het is de bronnen zelve te raadplegen, en hoe weinig men op de kronijken der 16e en 17e eeuw bouwen kan. Zoo heeft men echter meestal met de oudere geographie gehandeld, terwijl men bij de volksgeschiedenis zulk eene ligtgeloovigheid algemeen zoude afkeuren, en, of dit niet genoeg ware, heeft men met die kronijkverhalen eigene gissingen zamengeweven en 's lands toestand geschilderd, niet zoo als de geschiedenis dien voorstelt, maar zoo als men zich dien droomde.

---

1 Ibid. I. N°. 78. Over de grenzen van dit graafschap is zeer getwist. Zie Bondam ald. en Racer, *Overijss. Gedenkst.*, st. 2. bl. 67, st. 6. bl. 375 en st. 7. bl. 143. Wij zullen later, bij de behandeling der gouwen op dit onderwerp terugkomen.

2 Zie boven, bl. 53.

3 Bij Racer *Gedenkst.* Zoo leest men ook in de oude aanteekening van den abt Caesarius, op het register der abdij Prum, van 1222, bij Bondam, II. N°. 114: „Ubi flumen magnum, quod *Dijsla* (Ysla) appellatur, *intrat mare*, habemus piscationem apud unam villam quae vocatur." . . . . en van elders blijkt, dat die villa IJsselmuiden was. Zie Nyhoffs *Bijdragen*, deel V. bl. 230.

HOOFDSTUK III.

BESCHOUWING DES LANDS IN HET ALGEMEEN.

Hebben wij in de vorige hoofdstukken den toestand onzer kusten en den voormaligen loop der rivieren nagegaan, thans gaan wij over tot de beschouwing van het land zelf, want ook dat heeft in den loop der eeuwen vele veranderingen ondergaan en was vooral in den aanvang van het tijdvak dat wij behandelen, in vele opzigten anders van gesteldheid dan in onzen tijd. Wouden zijn in bouwland of veenen, meren en poelen in vruchtbare weiden herschapen; door de bedijking van rivieren en polders hebben de jaarlijksche overstroomingen opgehouden, die voormaals zoovele verwoestingen aanrigteden, maar daarentegen ook het vruchtbare rivierslib over de landen bragten. Door die bedijkingen is tevens de bedding dier rivieren gedurig opgehoogd, dikwijls tot boven het binnenland, zoo dat de vaart op de stroomen moeilijker wordt, daar nu het slib daarin moet bezinken, en de genoegzame verhooging en versterking der dijken insgelijks meer en meer bezwaar oplevert, zoo door het gebrek aan tegenwigt van de binnenzijde als door de noodzakelijkheid om wegens de verhooging van den waterspiegel, die mede telkens op te hoogen en te verzwaren, waaruit volgt dat men uit de tegenwoordige hoogte der landen geen besluit kan trekken om de mogelijkheid der rivierloopen en uitwateringen in vroeger tijd te beoordeelen, en dat daartoe de naauwkeurige kennis van 's lands voormaligen toestand onmisbaar is.

Wij zullen dus dien voormaligen toestand in dit hoofdstuk trachten op te helderen en daartoe eerst het land, daarna de bevolking beschouwen. Ten aanzien van het land komen achtervolgens in aanmerking de wouden, de moerassen, de bedijking en het aanleggen van land- en waterwegen. Ten aanzien der bevolking, hare sterkte, hoe zij verspreid was, hare namen.

§ 1.

De wouden.

Men behoeft slechts eene oppervlakkige kennis van 's lands vroegeren toestand te hebben om te weten dat de grond voormaals zeer boschrijk was, ja dat geheele streken door digte wouden overdekt waren, die eerst langzamerhand uitgeroeid of op andere wijze vernield zijn. De namen van een groot aantal plaatsen op *woud* of *hout* uitgaande, de beschouwing der veenen, waarin onmetelijke wouden begraven liggen, en de overlevering in verscheidene provinciën duiden dit genoegzaam aan. Zoo vertellen de oude kronijken van het ontzagchelijke *woud zonder genade* door keizer CLAUDIUS dus gedoopt, waar men de beeren hooren grimmen, en leeuwen (!) en everzwijnen „die soe vreeseliken gebaerden, dat een mensche gruwen mochte" [1]; en eene andere sage vermeldt, dat WILLEBRORD geen kans ziende om zoolang die wouden in stand bleven, de woeste inwoners te bekeeren, den hemel smeekte, die door een wonder der Goddelijke Almagt te vernielen, en dat daarop een ontzettende storm uit het noordwesten zou zijn opgestoken, die in eens alle die digte bosschen van de zee af tot Nijmegen toe omver wierp en ten gronde toe vernielde, hetgeen echter

---

1 Deze overlevering is reeds oud, men kan ze tot in het begin der 14ᵉ eeuw nasporen. Zie VAN VELTHEM *Sp. Hist.* B. 3. C. 22. Het gedicht *de Maghet van Gend* vs. 241 (waar het *dat woud van onghenadicheden* heet) in BLOMMAERTS *Oudvl. Ged.* II. 108. Voorts *Cron. van Holl.* Leiden 1517. fol. 17 *b*, die het uitstrekt van Doornik tot aan den Rijn, ook het Goudsche kronijkje van 1478. De *Excellente cron. van Vlaend.* Antw. 1531, bl. 3 en van VAERNEWIJCK *Hist. van Beigis*, Ghend 1574. bl. 96 *b* plaatsen het in Vlaanderen. Meestal zoekt men het in Zuidholland in de omstreken van Leiden.

door de geschiedenis tegengesproken wordt, want lang daarna was Holland nog zeer boschrijk.

Bijna in elke provincie vinden wij in de oorkonden diens tijds van groote bosschen gewag gemaakt. In Friesland wordt reeds ten tijde der Romeinen van het woud van Baduhenna gesproken, in later tijd was het Kreilsche bosch vermaard, niet ver van Hinlopen gelegen en thans door de zee verzwolgen en eene zandplaat geworden die nog den naam behoudt. De Friesche kronijken weten hiervan veel te verhalen, maar wie bewijst ons of het waar is. In charters heb ik er niets van gevonden.

Ook het kwartier de Zevenwolden moet blijkens den naam zeer boschrijk geweest zijn, daar en elders in Friesland treft men bovendien een aantal plaatsen aan met den uitgang woud.

Op Texel wil men dat ten Noordoosten insgelijks een bosch gestaan hebbe, thans weggespoeld. HADR. JUNIUS verhaalt dat 40 jaar voordat hij zijne *Batavia* schreef, een man van 120 jaren onder eede getuigd had, dat hem nog heugde dat er een bosch op het Texelsche strand stond [1]. Hoezeer JUNIUS niet zeer geloofwaardig is, komt dit verhaal toch niet onwaarschijnlijk voor.

In Noordholland doet de naam der zeewering de *Hondsbosschen* bij Petten aan een voormalig bosch denken, doch er zijn daarvan geene berigten tot ons gekomen; overigens heeft dit gewest, vroeger overal door meren en wateren gebroken, minder hout gehad dan anderen. Slechts enkele plaatsnamen komen voor, die op *hout* of *woud* uitgaan.

Belangrijker was het nog bestaande Haarlemmerhout, waarvan wij de eerste melding aantreffen in den Utrechtschen blaffert der 10e eeuw, en later [2]; het schijnt zich oudtijds veel verder uitgestrekt te hebben dan thans; in de 14e eeuw vond men er nog wilde stieren [3].

---

1 H. JUNII *Batavia* p. 296. Verg. ook PALUDANUS bl. 94.

2 *Oorkondenb.* I. n°. 33. Zie ook VAN MIERIS I. 165.

3 Grafel. reken. van 1344, bij VAN WIJN *Hist. avondst.* II. 4. 87. „Twee wilde ossen ende een hert uten houte van Harelem."

In de omstreken van Leiden zoekt men gewoonlijk het beruchte ***woud zonder genade***, zooals wij reeds opgemerkt hebben. Van elders blijkt het dat die streek vroeger buitengewoon houtrijk was; zoo heeft men daar de dorpsnamen Voorhout, Zoeterwoude, Hazerswoude, Rijnzaterwoude, Esselijkerwoude en daar liggen uitgestrekte bosschen in de veenen begraven, veelal van berken en elzenhout, maar ook eiken. Naar mij daar ter plaatse door mannen die het onderzocht hadden, berigt is, zijn daarin geene de minste sporen van bewoning gevonden; waarschijnlijk was het een uitgestrekt moeras dat bij sterken regen grootendeels ongenaakbaar was en waar het Rijnwater bij wintertijd vrij door heen spoelde, want al is het dat het rivierbed toen lager was dan thans, ook die boomen liggen minstens 4 à 5 voet beneden de oppervlakte, sommigen dieper. Of er in de 11e en 12e eeuwen, toen de bovengenoemde dorpen voor het eerst genoemd worden, nog bosschen bestonden, blijkt niet.

Bij Voorschoten had men het Schakenbosch, dat nog in 1569 ruim 47 morgen groot was, en waarschijnlijk vroeger aan het Haagsche bosch paalde [1]. Dit laatste, dat de oude Hollandsche kronijk van 1517 voor een heilig bosch uitgeeft [2], was een grafelijk domein, waarin door koning WILLEM II een jagtslot gesticht werd en dat veel uitgestrekter was dan thans. Nog dragen vele straten der hofstad in hare namen blijk van eertijds lanen geweest te zijn, zoo als het voorhout, de laan, de glasblazerslaan, de houtstraat en anderen.

Zeeland is waarschijnlijk altijd arm aan bosch geweest wegens het door honderde kreeken en plassen doorsnedene terrein. Vlaanderen daarentegen was houtrijk; of het *forestum Wasda* het tegenwoordige land van Waas is, blijft nog onbeslist.

Ook in Noordbraband waren aanzienlijke bosschen, waarvan

---

1 JUNII *Batavia* p. 143, 172. ACKER STRATINGH. I. 10.

2 *Die Cron. van Holl.* enz. fol. XI *b* „after theylige bosch daer nu tsgravenhage staet." Verg. JUNIUS l. l. p. 172 en vooral VAN WIJN, *Hist. avondst.* II. 4. 88.

nog vele plaatsnamen getuigen, onder anderen die der hoofdstad; in de 11e eeuw worden de bosschen te Vucht en Rummel vermeld [1]. Maar vooral was Gelderland voor een groot gedeelte met digte wouden bedekt, die zelfs heden nog ten deele bestaan. Hieronder is vooral vermaard het zoogenoemde *Rijkswald*, dat zich van de poorten van Nijmegen tot aan Goch uitstrekte en een woest natuurwoud was met bergen en dalen, beken en sprongen doorsneden. Het behoorde met de stad aan het rijk en KAREL DE GROOTE plag er dikwijls het vermaak der jagt te genieten. Ten jare 1040 vindt men eenen afzonderlijken forster (syndicus forestarius) daarvoor benoemd [2]. Nog in de 14e eenw bevonden er zich wilde paarden in [3] en in de 16e eeuw werd het door vele wolven bewoond; sedert is het merkelijk geruimd, maar in de omstreken van Goch vertoont het zich nog heden als een wild natuurwoud, en men vindt er herten en everzwijnen in, en nu en dan nog wel eens een wolf. Ook de zoom der Nijmeegsche bergketen was woudrijk, in 720 worden Nutterden, Donsbruggen en Meer weggeschonken met een aandeel in het woud (portiones de sylva) [4], en te Millingen was in den Romeinschen tijd een heilig bosch [5].

Ook in Hamaland of het Zutphensche vond men veel hout, maar nog meer op de Veluwe; hier was het grootste deel des bodems met digte bosschen overdekt, die reeds zeer vroeg onder hunne meest nog bekende namen voorkomen; zooals in 796 de *sylva Huiftarbant* of *Suiftarbant*, in 801 de *sijlva Braclog*, in 814 *sijlva Suornum*, Soeren, *Dubridun*, Doeveren, *Burlohe*, Buurlo, *Hosle*; in 855 saltus *saltus Vunnilo*, *silva Hornlo*, thans het strand der Zuiderzee onder Ermel, *sylva Puthem*, het Puttensche bosch, *silva Irmenlo*, Ermel, *sijlvae Burlo*, *Dabbonlo*, waarschijnlijk het tegenwoordige heideveld Dobbenlo

1 Zie ACKERSDIJCK *over Taxandrie* in de N. W. der Maatsch. van Ned. letterk. V. I. 156.

2 VAN SPAEN *Inleid. tot de hist. van Gelderl.*, IV. 55. en Cod. dipl. n°. 2.

3 NYHOFF *Gedenkw. uit de Gesch. van Gelderl.* D. I. Inl. bl. 19. Over de bosschen in de 13e eeuw, zie aldaar bl. 14.

4 BONDAM I. n°. 2.

5 Zie Dr. JANSSEN *Musei Lugd. Bat. Inscr. Gr. et. Lat.*

bij Hartskamp, *Wuardlo*, misschien het Gortelsche bosch, *Orclo*, *Legurlo*, *Ottarloun*, thans Otterlo of den Aanstoot, en *Langlo* en in 997 de vier *foresta Steenwalt* of *Steenrewalt*, *Moffet*, (thans Moftbosch bij Wageningen), *Wechamerlas* of beter *Wecheramerlas*, het Wekeromsche bosch en *Subort* [1]. Hoewel de overige thans nog bestaande bosschen niet in de charters vermeld worden, kan men nogtans aan hun bestaan niet twijfelen. Het Engelanderholt schijnt zelfs een heilig woud geweest te zijn [2].

Het aangrenzende Eemland of Flethetti had insgelijks zijne foreesten. In eenen brief van 776 worden vermeld *Hengestschote*, *Fornhese*, *Mokoroth* en *Widock*, gelegen aan beide oevers van de Eem [3]. VAN ASCH VAN WIJCK verstaat door het eerste het tegenwoordige Henschoten, dat echter op de kaarten Heischoten heet, en door het tweede Vernheeze of Overheeze. De overige gedeelten van Gelderland en het Sticht schijnen minder houtrijk geweest te zijn.

Groote wouden trof men mede in Overijssel en Drenthe aan. In het eerste gewest wordt onder anderen van den *pagus Forestensis* gesproken en den wildban wegens herten, beeren, geiten, everzwijnen, elken en schelken, alsmede van het bosch (sylva) *Fulnaho*, Vollenhove [4]. Elders vindt men het bosch *Stevere* vermeld [5] en de overlevering wil dat een eekhoren van het Twikkelsche bosch tot aan Oldenzaal kon springen zonder

1 Zie de brieven bij BONDAM I. n°. 6, 13, 17, 31, 59 en bij LACOMBLET *Urkundenb. des Niederrheins*, I. n°. 8, 22, 65, 127. Belangrijke ophelderingen over sommigen derzelven gaf Mr. G. A. DE MEESTER in Nyhoffs *Bijdr.* VII. 294.

2 Zie mijne *Proeve van een Krit. woordenb. der Nederl. mythol.* op *Urth.*

3 HEDA de *Episc. Traj.* p. 41.

4 Brief van 943 bij HEDA l. l. p. 83. „Ut nullus comitum aliorumve hominum in *pago Forestensi*, qui est in comitatu EVERHARDI, cervos, ursos, capreas, apros, bestias insuper quae Teutoniea lingua *Elo* aut *Schelo* appellantur, venari absque praelibatae cathedrae praesulis permissu praesumat. — jubemus ut in eodem pago aut in *sylva* quae nuncupatur *Fulnaho* — praedictae Traject. ecclesiae jus servetur forestense." Men is het niet eens welke dieren door elo en schelo bedoeld worden, sommigen meenen het eland en de bison. Zie daarover Mr. J. DE WAL, *Bijdr. tot de geschied. en oudh. van Drenthe* bl. 8 volgg.

5 Brief van 1046 bij HEDA p. 124.

den grond te raken [1], eene verbloemde spreekwijs om aan te duiden dat dit alles eenmaal bosch was. In Drenthe wordt inzonderheid het Grollerhout bij Rolde voor zeer oud gehouden en het Weerdingerhout bij Valte. In charters of kronijken zijn er mij evenwel geene oude berigten van ontmoet.

§ 2.

De moerassen.

Holland is eigenlijk het afspoelsel der Duitsche en Fransche rivieren. Het slib door dezen afgevoerd stuitte tegen eenige zandbanken, zette zich daaraan vast en langzamerhand verrees dat bezinksel boven den waterspiegel om eenmaal een rijk en vruchtbaar gewest te worden met bloeijende steden en dorpen. Het grootste gedeelte van het oude Friesland bestaat uit alluvium, zelfs de duinen uit zee opgestoven, moet men daartoe rekenen. Ook een gedeelte van Noordbraband en het meerderdeel van het kwartier van Nijmegen is aangeslijkt, maar waarschijnlijk lag zelfs het diluvium onder de klei nog boven de oppervlakte der zee verheven, want ware dit het geval niet geweest, dan zouden de stroomen geen verval genoeg gehad hebben om het slib tot aan de Hollandsche kust te brengen. Grondboringen zouden dit kunnen beslissen. Het overige van Gelderland bij Nijmegen, ook de Veluwe en het Zutphensche benevens een groot deel van Overijssel en Drenthe, het overkwartier van Utrecht en Limburg bestaat uit vasten grond en zelfs vindt men langs onze oostelijke grenzen sporen van steenen en metalen [2].

Voor duizend jaren waren onze westelijke provincien nog veel moerassiger dan thans. Noordholland vooral vormde eene aaneenschakeling van poelen en meren, zooals men nog op de

---

1 SLOET *over de Marke Woolde* in den *Overijssel. alm.*

2 Zie hierover STARING *de Geologia patriae* L. B. 1833 en zijne *Aardkunde van Salland. Overijsselsche alm. voor oudh.* 1843, en ACKER STRATINGH D. I. St. 1,

kaart van Beeldsnijder van 1575 zien kan en in het begin der vorige eeuw wordt het aantal droog gemaakte meren in die landstreek reeds op meer dan vijftig berekend. Van daar dat het voor de legers der Hollandsche graven bijna ongenaakbaar was behalve in den winter. In de gouw Texla vooral vond men vele moerassen en poelen, zooals wij reeds vroeger opgemerkt hebben; de uitgestrektste waren het wad *Richara* met het wad *Occenvorth* [1], en later de Zijp en het Koegras.

Aan de overzijde van het Vlie was het land mede doorgaans laag en waterachtig, behalve in Gaasterland. Reeds Willibald in het leven van Bonifacius spreekt van de waterachtige streken der Friezen (aquosa Fresonum arva), en de monniken van Ludingakerk groeven de Harlinger jetting of vaart naar Vlieland niet alleen gemakshalve, maar ook om het overtollige binnenwater te loozen [2], en zij waren de ijverigste verwerkers der uitgestrekte Friesche veenen.

Aan de westkust vooral moet het land zeer laag geweest zijn en zoo is dan daar ook door zeevloeden het grootste landverlies geleden. Vandaar de gewoonte die in alle kuststreken heerschte om de woningen op vloedvrije hoogten te bouwen *terpen* en *vliedbergen* geheeten, die van koemest, klei en andere zware specie vervaardigd werden, en waarvan reeds Plinius en ook Willibald gewag maken .

Het eigenlijke Holland was almede eene aaneenschakeling van moerassen, vooral Amstel- en Woerderland, Schieland en Delfland, de omstreken van Dordrecht en de streken ten zuiden van de Maas. Willebrord ontving daar onder anderen eene gors (mariscus) ten geschenke waarop schapen konden weiden , en het land rondom Dordrecht wordt nog in het begin der 11e eeuw beschreven als eene streek door bosschen

---

1 Zie hiervoor bl. 60.

2 Zie hiervoor bl. 34.

3 Plinius *Hist. Nat.* LXVI. C. 1. Willib. *V. S. Bonif.* C. 12, bij Pertz II. 352.

4 Miraeus 1. 1. I. 12.

en moerassen onbewoonbaar, waar zich alleen eenige jagers en visschers ophielden [1].

Zeeland bestond toen, met uitzondering van Walcheren, voor een groot gedeelte uit schorren en gorzen, die tot schapenweiden dienden. Hier kunnen wij naar de verhandeling van den heer DRESSELHUIS verwijzen, die dit in de bijzonderheden heeft aangetoond [2].

Ook een goed deel van Noordbraband bestond uit moerassig land met heiden en bosch afwisselend. Een schrijver der 12e eeuw, van vroegere tijden sprekend, zegt dat Taxandria door uitgestrekte en aaneengeschakelde moerassen bezet was en daarom door de naburen bijna niet bezocht werd, waartoe ook de woestheid der inwoners bijdroeg [3]. Het is bekend dat nog heden vele poelen en moerassige gronden in dit gewest worden aangetroffen.

De overige provincien waren daarvan minder bedeeld als veelal hooger gelegen; Gelderland had er slechts weinigen in het aan Holland grenzende gedeelte en in het zoogenoemde overkwartier, alsmede hier en daar in het Zutphensche; veenland vond men veel in Overijssel en Drenthe; op de Limburgsche heiden trof men ook wel vennen en lage waterachtige gronden aan, maar ten zuiden werd de bodem zelfs rotsachtig. De meeste moerassen waren in de kuststreken te vinden.

Wij moeten hier tevens met een woord van de heidegronden gewagen. In de middeleeuwen waren dezen veelal zooals wij gezien hebben, met hout bezet en dienden behalven tot ander

---

1 BALDERICUS NOVIOM. *Chron*, *Camerac.*, ed. LE GLAY L. 3. C. 19. „Erat etiam locus quidam silvis ac paludibus inhabitabilis, qui ab incolis Mereweda nomen accepit, ubi videlicet Mosa et Wal fluvius de Rheno effluens pariter corrivantur. Nullusque ibi praeter venatores ac piscatores habitare antea consueverat."

2 *De prov. Zeel. in hare aloude gesteldh. besch.*, Middelb. 1836.

3 NICOLAUS *Vita S. Lamberti*, bij Ghesquiere *Acta SS. Belgii Sel.* T. 6. „Regio cui Taxandria nomen est. . . . Haec siquidem regio *vastis et fere continuis paludibus* obsita, et ob id ne finitimis quidem aliquo commercii jure tunc satis nota et pervia, multitudinem agrestis populi in se continebat, cujus mores barbaros ipsa etiam solitudo efferaverat."

gebruik ook om de zwijnen in de eikelmast te zenden. Allengs zijn die bosschen omgehouwen, daardoor zijn de wellen verdroogd en de zandverstuivingen bevorderd, behalve dat het land van de bladermest beroofd is. De vruchtbaarheid zal dus misschien op die zandgronden grooter geweest zijn dan thans, maar toen zullen de lage plekken ook tevens moerassiger geweest zijn. De woningen in die woudstreken waren vermoedelijk grootendeels van hout en herhaalde branden zullen de bosschen meer en meer vernield hebben.

§ 3.

Dijken en wegen.

Men kan zich moeilijk een beschaafd en handeldrijvend land voorstellen zonder wegen, en om die in behoorlijken staat te houden moet er toezigt zijn en een geregeld bestuur. Het is dan ook niet te verwachten, dat een en ander in Nederland ontbroken hebbe. Waar het land rijk in stroomen en meren was, waren dit voor een deel waterwegen, in de droogere provincien van het oosten landwegen. Met de waterwegen staan dijken en sluizen in het naauwste verband. Met de aarde uit de *delven* of vaarten opgegraven hoogde men wallen langs die kanalen of langs de rivieren op om zich voor overstroomingen te beveiligen en stevige wegen te verkrijgen, en men bedwong den stroom door het bouwen van sluizen of *zijlen*; wanneer wij dus van vaarten lezen mogen wij ook dijken aannemen, maar voor de 12ᵉ eeuw bestond nog in geene onzer provincien een centraal bestuur; deze ondernemingen konden dus slechts van gemeenten of particulieren uitgaan, behalve alleen ten aanzien der *koningswegen* te water en te lande, waarover de keizerlijke graven het bestuur en de Missi het oppertoezigt in 's keizers naam uitoefenden.

Reeds de Romeinen hadden zich bezig gehouden met het graven van kanalen en het aanleggen van dijken of militaire wegen, vooral door de moerassen, waarvan men nog in Friesland, Noord- en Zuidholland en Limburg overblijfsels aantreft;

zij zijn veelal of van grind of van zekere soort van klei vervaardigd, die naar sommige meenen uit de Breeveertien en andere platen in dien omtrek uitgedolven werd, waarvan men de spreekwijs wil afleiden, *het is uit de Breeveertien gehouwen.* In de Drenthsche moerassen hebben de Romeinen daarentegen van houten wegen gebruik gemaakt, omdat die bouwstof daar overvloedig was. Of de *Rabbolts-* en *Konrebberswegen* in Oostfriesland van Romeinschen of inlandschen oorsprong zijn, schijnt nog niet uitgemaakt [1].

Men meent gewoonlijk dat deze Romeinsche wegen in den Frankischen tijd geheel verwaarloosd en vervallen zijn en dat men zich toen weinig om goede middelen van gemeenschap bekommerde, want men stelt zich de maatschappij hier te lande voor als in eenen staat van ontbinding verkeerend na het vertrek der Romeinen tot op de 12^e^ of 13^e^ toe, maar zeer ten onregte. Wij zullen kortelijk het Frankische stelsel omtrent dijken en wegen schetsen.

In het Frankische rijk waren de groote stroomen waarlangs de groothandel gedreven werd en de hoofdwegen door het geheele rijk een staats- of wil men koninklijk domein. Dezen konden door elk vrij gebruikt worden tegen betaling der tollen, die niemand geregtigd was te heffen dan de vorst, die daarentegen ook het onderhoud op zich nam, de bruggen en ponten bekostigde en vrijgeleide gaf. Kleinere land- en waterwegen konden aan gemeenten, genootschappen of particulieren behooren, dezen was dan het onderhoud bevolen en zij hadden

---

1 Zie over deze Romeinsche wegen ENGELBERTS IV. 282. S. SIMON *Guerres des Bataves* Introd. PALUDANUS bl. 161 volgg. SCHELTEMA *Mengelw.* VI. 2. 67. 83. 147. ACKER STRATINGH I. 52. Over de wegen op de kaart van PEUTINGER, LEEMANS *Oudh. te Rossem;* voorts over de Romeinsche en zoogenoemde *Konrebbers wegen* in Oostfriesland, WESTENDORP, *Antiq.* II. 197. REUVENS, LEEMANS en JANSSEN, *Oudheidk. kaart, met alphabetisch Register.* Over de Romeinsche houtwegen in Drenthe, vooral JANSSEN, *Drenthsche Oudheden.* Over de Rom. wegen in Gelderland, JANSSEN. *Oudheidk. Mededeelingen* III. bl. 260, 302 enz. Over de Rom. wegen in Limburg: ERNST, *Hist. du Limbourg*, I. 211. CH. GUILLON in den *Konst- en Letterbode* 1842. N^s^. 25, 26, en JANSSEN, in de *Staats-Courant* van 1848. N°. 233, dd. 20 Sept.

het tolregt, mits niet willekeurig, maar volgens de wetten en herkomen, en zij mogten deze wegen niet versperren. Van een en ander leveren de capitularien op zeer vele plaatsen de bewijzen op en dit blijkt ook nog van elders.

In Nederland waren als koninklijke waterwegen de hoofdstroomen erkend, de Rijn, Waal, IJssel, Lek, Vecht, de Zuiderzee, het Vlie, de Maas en de Schelde. Langs dezen vindt men oorspronkelijk alleen rijkstollen, namelijk te Smithuizen, Lobith, Deventer, Nijmegen, Tiel, Bommel, Dorestad, Utrecht, Muiden, Medenblik, misschien ook te Stavoren, voorts te Maastricht, misschien te Cuik, te Geervliet en voor de Schelde te Tholen, zooals uit de hieronder aangehaalde brieven blijkt [1].

Men vindt ook in 1006 melding van eenen tol te Vucht aan den Dommel [2], en in 1200 van een tol in het Gein [3], doch het is te gelooven dat dit geene oorspronkelijke rijkstollen waren, maar vergunningen tot heffing van bijzonderen, waarom de laatste ook naar willekeur elders in 's bisschops gebied verlegd kon worden, zonder dat er bepaald wordt dat die aan eenen grooten stroom zal moeten zijn, en de tol te Vucht was misschien een landtol.

---

1 *Smithuizen*, BONDAM II. n°. 7. *Lobith*, ib. II. n°. 116. Verg. NYHOFF *Gedenkwaardigh.* I. Inl. bl. XXI. *Deventer*, BONDAM. I. n°. 57. verg. met n°. 42. *Nijmegen*, ib. I. n°. 5. *Tiel*, ib. I. n°. 55 verg. met n°. 42. *Bommel*, ib. I. n°. 62, *Dorestad*, ib. I. n°. 5. *Utrecht*, ib. I. n°. 5. *Muiden*, HEDA p. 84. *Medemblik*, brief van OTTO III van 986 in het *Oorkondenboek* n°. 63. *Maastrieht*, brief van LODEWIJK IV, van 908 bij CHAPEAVILLE *Gesta Pontif. Tungr.* p. 168: „insuper *teloneum* et monetam de Trajecto." *Geervliet*, KLUIT *Hist. Crit.* II. 1. n°. 42; de tol te *Tholen* wordt naar ik meen bedoeld in eenen brief van OTTO II, door de uitdrukking „in pago Schaldis villa Bergis cum tribus insulis Sprange, Waterange, Steninge, cum ecclesia et *teloneo*"; bij de beschouwing dier gouw zullen wij daarop terugkomen; de naam der stad schijnt hiervan ontstaan. Verg. voorts over het bestuur der rijkstollen te water J. DE S. GENOIS, *Hist. des avoueries en Belgique*, Brux. 1837. p. 154.

2 BONDAM I. n°. 64. Verg. ACKERSDIJCK *over Taxandrie* in de *N. W. der Maatsch. van N. L.*

3 HEDA, p. 186. Verg BONDAM. II. n°. 113.

Daar die stroomen dus vrije koningsbanen waren, waarop geene bijzondere tollen mogten geheven worden, begrijpt men hoe het als een zwaar vergrijp tegen de staatsregeling en als stoomroof beschouwd werd, toen graaf DIRK III van Holland in het begin der 11e eeuw eigenmagtig te Dordrecht, dat hij wederregtelijk ingenomen had, eenen tol instelde [1].

Had de keizer het regt van tolheffing op de koningstraten, hij zorgde daarentegen voor de dijken, wegen en bruggen. Van daar heetten deze tollen *ripaticum*, dijkgeld, *carraticum*, karrentol, *rotaticum*, radergeld, *pontaticum*, bruggeld, *aquagium*, *pedagium*, *cespitaticum*, *pulveraticum*, *salvaticum*, *salutaticum* of *salinaticum*, dat nog onverklaard is enz. [2].

Zulke dijken langs de hoofdrivieren bestonden er althans ten tijde van KAREL DEN GROOTE, want een capitulare maakt uitdrukkelijk van den aanleg derzelven langs de Ligeris gewag [3], en in 776 schonk deze vorst het ripaticum langs de Lek (*super Lóckiam*) aan de kerk van Utrecht [4]. Ook de Friesche landregten, die althans gedeeltelijk tot de 11e of 12e eeuw schijnen te behooren, maken herhaaldelijk van dijken gewag. Plaatsnamen getuigen hier mede van; in 982 ontmoet ons *Isendike* in Zeeuwsch Vlaanderen [5], in 1105 *Wolfgersdike* , in 1155 wordt van den IJsseldijk in Holland gesproken (agger fluminis Isle) en van aldaar eene sluis te leggen (exitus aquarum quem *sluse* vocant) [7], en lang vóór 1165 lag er een dam of sluis bij Dorestad in den Rijn, ja in 1199 wordt een zeedijk bij Hulst vermeld [8], en met een het darink delven verboden.

Maar in dit tijdvak moeten er ook reeds binnendijken in Hol-

---

1 Zie de geschiedenis dezer geschillen uitvoerig bij KLUIT. II. 1.

2 Zie hierover uitvoerig DU CANGE *Gloss.* i. v.

3 Capit. L. IV, bij GEORGISCH *Corpus jur. Germ. ant.* p. 1370.

4 HEDA, p. 41.

5 KLUIT, I. 2. 153.

6 KLUIT, II. n°. 21.

7 KLUIT, II. n°. 28.

8 KLUIT, II. n°. 47. „Precipio etiam, ne quis in posterum fodiet terram infra *dicum* ad sal faciendum."

land geweest zijn, want men vindt van vaarten gesproken en de uitgedolvene specie vormde langs den kant een wal of dijk. Zoo vindt men in 1083 *Delf* en in 1063 *Ascamannedelf* vermeld en de zoogenoemde nieuwe Rijn binnen Leiden schijnt wel oorspronkelijk eene graft te zijn reeds vóór of in de 10[e] eeuw gedolven en daar langs loopt een dijk, want in het Utrechtsche register komt Leiden reeds voor als in drie deelen gesplitsr.

De koningswegen te lande zijn moeielijker nategaan; men mag aannemen dat zij zooveel mogelijk regt toe van de eene hoofd- of handelsstad naar de andere zullen geloopen hebben en gedeeltelijk nog van Romeinschen aanleg geweest zijn. Zoo bij voorbeeld de heirbaan van Nijmegen naar Cleve en verder, blijkens een aldaar gevonden Romeinsche mijlpaal. Een andere weg zal van Nijmegen naar Arnhem, Zutphen en Deventer gevoerd hebben; ook vindt men bij ALBERTUS STADENSIS, een schrijver der 12[e] eeuw, eenen grooten reisweg vermeld van Arnhem over Renen en Zeist naar Utrecht [1]. Op de Veluwe treft men ook nog verscheidene breede heirbanen aan, die doorgaans regelregt voortloopen, maar thans somtijds door bouwland afgebroken worden; waarschijnlijk zijn het wel de oudste wegen in dit gewest, eenmaal in regte lijn door de bosschen gehouwen; hunne rigting is nog niet nagespoord en het verdiende onderzocht te worden of zij ook gedeeltelijk op Engelanderholt aanloopen, dat naar het schijnt eene heilige plaats onder het heidendom was; misschien liepen er ook op Redichem of Renkum, Utrecht en Dorestad aan. Tusschen beide laatste steden bestond er een, thans de Hoogstraat genoemd [2].

---

1 Zie dit stuk bij VAN ASCH VAN WIJCK, *Handelsverk. van Utrecht*, St. 4. Bijl. 2. Of deze wegen bestraat waren durf ik niet beslissen. Wel spreken reeds de capitularien van *lithostrata* d. i. steenstraten en bij onze schrijvers der 13e en 14e eeuw is het woord *cautsiede* (chaussée) zeer bekend, doch stellige bewijzen zijn er mij niet van ontmoet, behalve in Limburg. Zoo in een charter van 1121. „Terrae hujus jugera XIIII sunt sita a curte versus Riterche et unum juxta *viam lapide stratam.*" Zie verder ERNST *Hist. du Limbourg*. I. 67. 212 216, die uitvoerig over de Romeinsche en Koningswegen handelt en ook de volksnamen *Karelswegen* en *Brunhildewegen* opgeeft.

2 JANSSEN, *Oudheidk. mededeel.* St. 2.

In Frankrijk en Belgie heeten deze oude heirbanen *chaussées de Brunehaut*, in Duitschland *Wodanswegen*, in Engeland *Iringeswegen*, *Ermingestraten* en vooral *Watlingestraten*, in Zweden *Karelswegen* [1], een blijk dat zij zeer oud moeten zijn.

Van Utrecht zullen waarschijnlijk groote wegen naar Holland geweest zijn, vooreerst de Lekkendijk en dan nog anderen; indien de Hollandsche spreekwijs, *het is zoo oud als de weg van Kralingen*, zooals ENGELBERTS meent, daarvan afkomt omdat bij dat dorp een Romeinsche weg was, waarvan men later nog overblijfselen ontdekt heeft, dan laat zich wel gissen dat die weg ook nog in de middeleeuwen bekend en gebruikt zal geweest zijn. Ook van Utrecht naar Leiden moet een weg langs den Rijn bestaan hebben, daar de omtrek dier stad blijkens de charters reeds in de 10e en 11e eeuw zeer bebouwd was, en langs den Rijn een aantal Romeinsche kasteelen lagen.

In Zeeland vindt men ten jare 1246 eenen koningsweg vermeld (*via regia*) van Biezelinge naar Vlake [2], terwijl de overige wegen in die streek alleen *viae* heeten, een bewijs dat toenmaals dit onderscheid nog niet vetgeten was.

Vooral in de Friesche landregten komt het belang der koningswegen uit. Zij spreken omstandig van zeven derzelven, drie water- en vier landwegen; van deze laatsten liep er slechts een door Nederland, namelijk van Stavoren naar Coevorden, of volgens eene andere lezing, naar Keulen [3]. Over het onderhoud en de inrigting der wegen in het algemeen bevatten deze landregten onderscheidene bepalingen. Men mag vermoeden dat er insgelijks groote wegen naar Groningen en Munster bestaan hebben.

Het Limburgsche eindelijk werd ten tijde der Romeinen naar het schijnt door twee hoofdwegen doorsneden aan beide kanten

---

1 Zie GRIMM, *deutsche Mythol.* 2e ausg. S. 330 ff.

2 KLUIT, II. no. 136. „*Viam regiam* que ducit de Byzelinge versus Vlaka ex australi parte aquemeatus qui dicitur muluht ex parte. Viam que ducit de Maelstede usque Sparth ex boreali parte. Viam que ducit de Maelstede usque Byzelinge ex occidentali parte contuli libere cet."

3 Zie DE WAL *over den handelsw. van Stavoren naar Coevorden* in den *Drenthschen volksalm.* 1845.

der Maas Noord- en Zuidwaarts loopende, onlangs zijn daarvan nog sporen ontdekt.[1]. Van Maastricht, eene zeer oude en aanzienlijke stad, liep ook in de middeleeuwen een koningsweg naar Valkenburg en Aken, een weg oostelijk naar Keulen, westelijk naar Luik en Tongeren en een andere naar Nijmegen; oude berigten zijn ons evenwel niet van allen voorgekomen; alleen spreekt de abt HARIGERUS (laatst der 10[e] eeuw) van eene koningsstraat bij Maastricht[2].

Hoe onvolledig deze berigten nog zijn mogen, zij helderen evenwel de geographie en de staats- en handelsgeschiedenis reeds merkelijk op; wij zullen hiervan later de bewijzen zien, wanneer wij over de verdeeling des lands en de hoofdplaatsen der graafschappen handelen, en daaruit zal blijken, dat er in deze als barbaarsch uitgekretene eeuwen meerdere regelmaat en een beter geordend stelsel van staatsbestuur was dan in het volgende tijdvak, toen de oude burgerlijke inrigtingen voor het geheel militaire leenstelsel moesten plaats maken. Doch de noodlottige invallen der Noormannen hebben die weldadige inrigtingen grootelijks belemmerd en vooral in het westen des lands de maatschappij half te gronde gerigt.

§ 4.

De bevolking.

De Noordsche invallen waardoor het land zoo verwoest is, hebben ook de bevolking zwaar geteisterd en duizenden het leven gekost, terwijl de overigen elders eene toevlugt zochten; de kuststreken, zegt een schrijver der 10[e] of 11[e] eeuw, die

---

1 Zie SCHAYES, *les Pays-Bas avant et dur. la dom. Rom.* II. 248. en de boven bl. 103. aangevoerde bronnen.

2 CHAPEAVILLE *Gesta Pontif. Tungr. Traject.* et *Leod.* I. 32. „In strata publica quae appellatur *via regia*, erat basilica a B. Materno dedicata in honore S. Petri apostolorum principis." — Brief van 1202 aangehaald bij ERNST, a. w. I. 213 „*Publica strata* quae ab Aquisgrani ducit versus Herle." Verg. ook boven.

te voren zeer bevolkt waren, zijn nu in eene woestijn veranderd [1], maar juist die onophoudelijke invallen pleiten voor de toenmalige welvaart en bewijzen eene aanzienlijke bevolking; in een arm, onbewoond gewest zouden de Noormannen niet telkens teruggekomen zijn. Die welvaart blijkt dan ook uit andere berigten. Bij den inval van 810 bragten de Friezen 100 pond zilvers aan oorlogbelasting op, inderdaad eene aanmerkelijke som voor die tijden, en de berigten der geloofspredikers spreken herhaaldelijk van ontelbare schatten aan goud en zilver in de Friesche tempels gevonden.

Die sterke bevolking laat zich nog op andere gronden betoogen. Het is bijna zeker dat verre de meeste steden en dorpen van onze dagen reeds ten tijde van KAREL DEN GROOTE of nog vroeger bestonden, velen waarschijnlijk al in het Romeinsche tijdvak. Zoo kan men nog uit de bestaande charters (en hoevelen zijn niet verloren gegaan) in Gelderland alleen meer dan 130 plaatsen vóór de 12e eeuw aanwijzen, behalve een aantal anderen wier ligging thans onzeker is. Welk eene menigte plaatsnamen komen ook niet in het Utrechtsche register der 10e eeuw voor, waarvan velen niet meer bekend zijn. Voegt men hierbij de Europeesche vermaardheid van eenige steden, vooral Dorestad, maar ook Utrecht, Nijmegen, Tiel en Stavoren, dan moet men wel aannemen, dat het land in dien tijd tamelijk bevolkt was, en zich daardoor spoedig van die verwoestingen herstelde. In de Frankische annalen lezen wij, dat bij den stormvloed van 839 in Friesland alleen 2437 huizen vernield werden [2], en toch bleef Stavoren nog lang daarna eene bloeijende stad en Friesland een rijk gewest.

Men zal dus wel niet te veel zeggen, indien men de toenmalige bevolking op ongeveer de helft der tegenwoordige, dat is op 1½ millioen schat, want al het vruchtbare land werd

---

1 Monachi WERTHIN. *Vita S. Ludgeri* L. II. c. 3, bij PERTZ II. 423. „Regiones maritimae, quas prius multitudo tenebat hominum, paene sunt in solitudinem redactae."

2 *Annales Bertin.* ad. h. a. bij PERTZ I.

toen even goed bebouwd als nu en zelfs de woud- en heidestreken waren met dorpen en buurten bezet.

De bevolking van Nederland, ofschoon somtijds door éénen vorst geregeerd, behoorde tot verschillende stammen, in regten, gewoonten en taal van elkander verschillende, namelijk Friezen, Franken en Saxen. Allen werden zij in verschillende standen verdeeld; de lex Frisionum en de lex Saxonum noemen edelen, vrijen, liten of lassen en slaven [1], de lex Salica en Ripuariorum daarentegen alleen vrijen, liten en slaven op, maar in latere oorkonden komt ook wel de uitdrukking *nobilis Francus* voor; waarschijnlijk behoorden daartoe de aanzienlijkste vrijen die *in hoste* of *in truste* waren, de veldoversten, de hertogen en graven en de voornaamste hofbeambten.

Elk dezer volkeren bezat een deel van ons land. De Friezen bewoonden de kuststreken van de Eems tot aan de Schelde bij Brugge, en hier heerschte de lex Frisionum [2]; de Saxen bezaten Overijssel en het graafschap Zutphen, waar de lex Saxonum, en ook later het veemgerigt van kraeht was, de Franken bewoonden het overige deel des lands, en werden door de Salische en Ripuarische wet geregeerd.

Het land der Saxen en Franken werd berekend bij bunders en hoeven (*mansa* of *mansi* en *huvae*, *hubae*), maar in Friesland begrootte men het naar het aantal vee dat daarop weiden kon [3], en dit Friesche gebruik heerschte ook in Zeeland [4];

1 Zie de beide wetten passim, ook de Capitul. de part. Saxoniae C. 15, 17, 21 en elders, en vergel. hiermede HUCBALD in *Vita S. Lebuini* bij PERTZ *Monum.* II. 361, die van de Saxen zegt: „erat gens ipsa, sicut nunc usque consistit, ordine tripartito divisa, sunt denique ibi qui illorum lingua *edlingi* sunt qui *frilingi*, sunt qui *lassi* dicuntur, quod in Latina sonat lingua, nobiles, ingenuiles atque serviles."

2 *Lex Fris.* T. I. § 10. „Inter Fli et Sincfalam." ook Tit. 14. § 2 en elders.

3 Zie *Oorkondenb.* I. n°. 9. § 29. „In pago Ostroh — terram x boum, *sicut apud illos mos dicendi est*, apud nos vero x jugera."

4 Zoo in eenen brief van 976 bij KLUIT II. n°. 9. „Super fluvium Golda terram in qua possunt ali 800 oves — super fluvium Laraha terram ubi possunt pasci verveces 400 et super Dipanha, ubi 200 laternae." Een ouder voorbeeld bij MIRAEUS *Op. dipl.* I. 12. Daarentegen rekenden de Hollandsche graven in 1083 bij mansi en fiertelen.

daarentegen had dit gewest reeds zeer vroeg de Friesche regts-instellingen, met name de azigen, voor de schepenen verruild, die althans sedert het midden der 8e eeuw in Saxen en Frankenland voorkomen.

In de eerste tijden na het vertrek der Romeinen worden hier nog eenige andere volksstammen genoemd, namelijk de Warners aan den uitloop des Rijns, de Slaven aan den mond der Maas, met name bij Vlaardingen, welks oude naam Slavenburg zijn zou, de Wilten bij Utrecht en de Sueven in Zeeland; sommigen voegen er nog de Hunnen in Drenthe bij als stichters der hunebedden, en de Britten op de Hollandsche kusten. In de 8e en 9e eeuw vindt men echter van deze stammen nergens eenige melding en buitendien berust het weinige dat men er van weet op latere en zeer onzekere overlevering, wij zullen er dus slechts met een enkel woord van spreken.

Dat een hoop Wenden of andere Slaven van de Oostzee hier met een of meerdere schepen van den zeekant binnengekomen zij en zich aan eene haven nedergezet hebbe, is volstrekt niet ongeloofelijk, hetzelfde deden ook wel de Noormannen veel later, maar zoo dit gebeurd is, zijn zij niet lang daarna weder vertrokken of onder de overige inwoners weggesmolten. De oudste berigten hunnentwege zijn daarenboven zoover ik weet, eerst uit de 16e eeuw. Evenzoo kan het met de Warners geweest zijn en de faam zal hen tot een talrijk volk gemaakt hebben, daarenboven was de eerste verhaler PROCOPIUS een Griek!

Het verhaal omtrent de Wilten schijnt te berusten op eene uitlating van BEDA, een schrijver der 8e eeuw, die van Utrecht zegt: *Wiltaburg id est oppidum Wiltorum, lingua autem Gallica Trajectum vocatur*, zooals dan ook nog een oud Romeinsch castrum bij die stad Wiltenburg heet; die Wilten, meent men, zouden de Velataben zijn, waartegen KAREL DE GROOTE met Friesche legerbenden oorloogde. In de oudste charters en op de penningen heet de stad evenwel altijd *Triectum*, *Trajectum*, *Treht*, nooit meer Wiltenburg, ook stond reeds de kapel van DAGOBERT binnen de stad, niet te Vech-

ten, maar er is bovendien geen bewijs dat die Wilten een volk waren, het kan een geslacht, zelfs een enkel persoon geweest zijn. Bovendien is de geschiedenis der 5e en 6e eeuw voor dit land geheel duister.

Van de Britten kan men hetzelfde vermoeden als van de Slaven en met nog meer regt; wederkeerig spreken de Iersche sagen van Vlaamsche of Belgische kolonien in hun land.

De Sueven worden herhaaldelijk als in Zeeland gezeten nevens de Friezen genoemd. Zoo reeds in de 6e eeuw bij den dichter VENANTIUS FORTUNATUS, die veel kennis van ons land schijnt gehad te hebben [1], en later herhaaldelijk bij de Frankische annalisten [2]; men meent dat deze Sueven hier door de Romeinen zouden verplaatst zijn, volgens een berigt van SUETONIUS [3], doch daar de middeleeuwsche gedenkstukken dezen naam met dien van *Maritima*, *Marinae partes* afwisselen [4], houd ik het eer voor eene verbastering van Zeeuwen; vroeger had men voor *zee* ook den vorm *sewe*, Goth. *saivs*, waarvan nog de genit. *des sewes* in den roman van WALEWEIN voorkomt.

De stichters eindelijk der hunebedden, wie zij dan ook mogen geweest zijn, behooren tot een vroeger tijdperk en wij hebben er dus hier niet over te spreken.

---

1 VEN. FORTUNATUS *Carm. ad Chilper. regem:*
Terror et extremis *Frisionibus atque Suevis*,
Qui neque bella parant, sed tua frena rogant.

2 *Ann. Vedast.* ad. A. 830, bij PERTZ II. 198. „Nortmanni seu Dani — Menapios atque *Suevos* usque ad internecionem delevere quia valde illis infesti erant." — AUDOENI *Vita S. Eligii.* 2. 3. bij D'ACHERY *Spicil.* II. 91." „Praeterea (Eligius) pastoris cura sollicitus, lustrabat urbes vel municipia circumquaque sibi commissa; sed Flandrenses atque Andoverpenses, *Frisiones et Suevi* et barbari quique circa maris littora degentes, — primo eum hostili animo et aversa mente snsceperunt cet."

3 SUETONIUS in AUGUSTO. „Gaermanos ultra Albim fluvium summovit, ex quibus Suevos et Sicambros dedentes se, traduxit in Galliam, atque in proximis Rheno agris coIilocavit." Zie hierover LEDEBUR, *das Land u. Volk der Bructeren* S. 59.

4 PRUDENT. TREC. *Ann.* ad A. 837. „Igitur Imperator, disposita *Frisiae Maritimaeque* custodia — iter suum Romam — indixit," bij PERTZ, I. 430. Zie verder hierover KLUIT l. l. I. 186.

Van de 7^e^ eeuw af vinden wij slechts drie hoofdvolken en daaronder de Franken als het heerschende onder de banier van het Christendom, de beide overigen streng aan het heidendom en hunne vrijheid vasthoudend, maar allengs bekeerd en bedwongen en hunne grenzen ingekort. Wij hebben in het algemeen hunne woonplaatsen opgegeven, thans moeten wij die naauwkeuriger bepalen, en de verdeeling des lands in het bijzondere nagaan.

HOOFDSTUK IV.

BESCHOUWING DES LANDS IN HET BIJZONDER.

Wij hebben dan gezien dat de Friezen de kusten, de Franken het zuiden, de Saxen het noorden des lands bewoonden, wij zullen nu naauwkeuriger de grenzen van elk dezer volkeren nagaan.

Van de Eems, de noord-oostelijke grens onzes lands, tot aan het Sincfal of Zwin bij Damme in Vlaanderen, strekte zich in de 7ᵉ eeuw, gelijk wij gezien hebben, het land der Friezen uit, maar in de 9ᵉ eeuw werden die zuidelijke grenzen teruggebragt tot aan de Maas [1]. Wat daarbuiten lag vinden wij sedert dien tijd altijd onder den naam van Zeeland (*Maritimae*, *Marinae partes*) of onder den naam der bijzondere eilanden aangeduid, maar geheel Zuidholland daarentegen droeg in de 9ᵉ en 10ᵉ en tot in de 11ᵉ eeuw den naam van Friesland; vandaar wordt graaf DIEDERIK III, die in het begin der 11ᵉ eeuw hier regeerde, door de kronijkschrijvers diens tijds eenparig *graaf* of *markgraaf van Friesland* (*comes Fresoniae*) genoemd, of ook wel *markgraaf van Vlaardingen* (*marchio Fladirgensis* [2]), en de landstreek *regio Flaridingun* naar de hoofdplaats; ook noemt LAMBERTUS SCHAFNABURGENSIS Rijns-

---

1 Zie behalve de bewijzen beneden op te geven ook NICOLAI *V. S. Lamberti* C. 10, bij CHAPEAVILLE *Gesta Pontif. Tungr.* I. 390. „Descendit (LAMBERTUS) — ad populos ipsi Taxandriae finitimos: qua fluvius Mosa Rheni fluminis aquis infectus et tumidus, jamque se ipso major fontique suo per omnia dissimilis, non longe a mari Anglico, Taxandros et ceteros ejusdem regionis accolas a Frisonibus dividit."

2 Zie KLUIT, l. l. I. 2. Excurs. 3. *De occup. Zuidholl.*

burg en Vlaardingen steden van Friesland [1]. Van den mond der Maas strekte zich de grens oostwaarts uit langs die rivier en de Lek, die daaraan waarschijnlijk haren naam, die grens beteekent, te danken heeft. Zoo worden dan ook Utrecht en Dorestad nog in de 9ᵉ en 11ᵉ eeuw Friesche steden geheeten [2]. Van Dorestad ging de grens noordwaarts langs den krommen Rijn tot Utrecht en verder naar het schijnt langs de Vecht of daaromtrent. Geheel zeker is dit niet te bepalen, doch Amstelland en de streek langs de Vecht behoorde onder de oudste bezittingen der Utrechtsche kerk en in het eerste vindt men het Friesche aasdomsregt, dat ten oosten van de Vecht niet meer voorkomt, ook lag daar Nardincland, dat oudtijds onder eenen Saxischen graaf stond, zooals wij later zien zullen, en eindelijk werden de verschillende gewesten gewoonlijk door rivieren begrensd.

Hoever Friesland zich in het zuidoosten regts van de Zuiderzee uitstrekte, is moeilijker te beslissen. De Friesche landregten bepalen het alleen *to there wepilinge*, dat is, tot aan de wegpaling, waarschijnlijk bij gebreke eener rivier; het komt mij evenwel niet onwaarschijnlijk voor, dat omtrent dezelfde lijn die tegenwoordig Groningerland van Drenthe scheidt, ook toenmaals de grens zal uitgemaakt hebben, zoodat Drenthe met de stad Groningen niet meer tot Friesland behoorde. Het kan evenwel zijn dat ook dit gewest oorspronkelijk veel van Friezen bewoond was.

Drenthe vormde dus in die veronderstelling de noordergrens van het Saxische gedeelte van Nederland, dat verder uit de provincie Overijssel en het graafschap Zutphen (Hamaland) bestond. LEDEBUR is tot de zonderlinge stelling gekomen om een Saxisch en een Frankisch Hamaland aan te nemen, gelijk hij in het algemeen met dit gedeelte onzes lands deerlijk in de war geraakt is, doordien hij enkel op de kerkelijke geographie

---

1 LAMB. SCHAFNAB. ad a. 1047.

2 HERM. CONTRACT. ad A. 1046. „Trajectum urbs Fresiae." — *Ann. Fuld.* ad A. 837, bij PERTZ I. 361. „Nordmanni — Dorestadum vastaverunt, acceptoque *a Frisionibus* tributo, reversi sunt."

afging [1]. Geheel Overijssel en het Zutphensche of Hamaland c. a. was Saxisch, niet Frankisch. Hier toch heerschte het Saxische regt, zooals blijkt uit het geval dat ADELA de dochter van den Hamalandschen graaf WICHMAN haars vaders testament betwistte als niet *secundum Saxonicam legem* geoorloofd [2]. Ook wordt WICHMAN herhaaldelijk graaf in Saxen genoemd [3] en Hamaland zelf eene Saxische gouw of graafschap [4]. Ook ALTFRIDUS, een schrijver der 9e eeuw, noemt uitdrukkelijk den IJssel als de grensscheiding tusschen Franken en Sazen [5]. Wel schijnt in eene oorkonde van 855 de Veluwe onder Hamaland gerekend te worden, doch dat dit cene dwaling is, in die tijden niet ongewoon, znllen wij later bij de bijzondere behandeling dezer gouw aantoonen. Dit Hamaland strekte zich uit tot aan den Rijn bij Elten, die hier de grens tusschen Saxen en Frankenland uitmaakte.

Of de Veluwe en Eemland ooit tot Saxen behoord hebben, komt ons niet geheel zeker voor. In de Traditiones Fuldenses wordt het eerste *plaga Saxoniae* geheeten [6], maar in 855 hadden beiden Frankisch regt [7], en behoorden dus niet meer tot Saxen, zooals ook verder uit de aangehaalde plaats van ALTFRIDUS blijken kan. Het overige gedeelte des lands was derhalve Frankisch.

Wij hebben gemeend dit onderzoek naar de grenzen der drie hoofdvolkeren van Nederland te moeten vooraf zenden,

---

1 LEDEBUR, *das Land u. Volk der Bructeren*, S. 70, 88.

2 Brief van 997 bij BONDAM I. no. 59. SLOET no. 116.

3 WITICHINDI *Ann.* L. III. bij MEIBOMIUS *Scriptt. rer. German.* T. I. p. 658: „*De Saxonibus* qui cum Sclavis conspiraverant, judicatum est *Wicmannum* et Ecbertum pro hostibus publicis habere oportere." — Chronogr. Saxo bij LEIBNITZ *Scriptt. rer. Brunsv.* acc. hist. I. 229. „Wigmannus comes occidentalis Saxoniae."

4 SIGEBERTUS LEVITA, *Vita Theodor. ep. Mett.* bij LEIBNITZ l. l. I. 294: „Everhardi comitis in pago Saxoniae Hamalant."

5 Bij PERTZ II. 408. „In confinio Francorum atque Saxonum secus fluvium Isla."

6 BONDAM, II. no. 11.

7 Zie dien brief bij BONDAM I. no. 31 en LACOMBLET I. no. 65.

ten einde de eenvormige verdeeling des lands, waartoe wij nu overgaan, duidelijker te maken.

Die verdeeling was voor elk dezer volkeren of landen drieledig, iets dat men tot nog toe niet genoeg in het oog gehouden heeft, namelijk 1°. de *kerkregtelijke*, uitgaande van den paus en allengs ingevoerd sedert het laatst der 7e tot in de 9e of 10e eeuw. 2°. De *staatsregtelijke*, uitgaande van den keizer en in de 8e eeuw tot stand gekomen, en 3°. de *burgerregtelijke* of *geographische*, van vroegere tijden dagteekenend en uit den boezem des volks voortgesproten.

Ten aanzien van het kerkregtelijke zullen wij opmerken, dat in het algemeen elk dezer drie natien aan een of meerdere bisdommen was toegedeeld, zonder dat men daarbij nogtans naauwkeurig op de volksgrenzen lette, daar de bisschop van Utrecht ook zijn gezag uitstrekte over landstreken, die nimmer tot het oude Friesland behoorden. Zoo behoorde Friesland ongeveer van de Lauwers tot de Schelde en het land benoorden de Waal tot het sticht van Utrecht, het oosten tot de Saxische bisdommen van Munster en Osnabrug, en het overige Frankenland tot de Frankische dioecesen van Keulen, Luik en Doornik. Elk dezer bisdommen werd weder in dekenschappen en andere kerkelijke districten gesplitst.

Het zal niet ongepast zijn deze grenzen nog iets naauwkeuriger na te gaan. Ten zuidoosten maakte de Waal de grensscheiding van het sticht van Utrecht uit. De Duffel daarentegen, het rijk van Nijmegen en het land van Maas en Waal behoorden tot de dioecese Keulen en wel tot de decanaten van Xanten en Zifflik, zooals o. a. uit eenen brief van 1117 blijken kan [1], terwijl Limburg en Noordbraband een deel uitmaakten van het bisdom Luik. Het eerste bevatte de decanaten van Luik, Maaseik, Susteren en Maastricht, het laatste de decanaten van Hilvarenbeek en Woensel. Geheel Noordbraband, met uitzondering alleen van Boegen en Heusden, was dus Luiksch, en verder westwaarts liep de grens langs Geertruidenberg door het latere Zuidholland. ALPERTUS METEN-

1 VAN SPAEN *Inleid.* IV, n°. 5. SLOET n°. 228.

sis, een schrijver der 11e eeuw, verhaalt dat het land, waar thans Dordrecht staat, eene wildernis was, in gemeenschap toebehoorende aan de bisschoppen van Keulen, Trier en Utrecht [1]; waarschijnlijker is het, dat hier de grensscheiding was tusschen de stichten van Luik en Utrecht. Van Geertruidenberg ging de grenslijn langs de Oude Maas tot aan het dorp Westmaas en verder zuidwaarts langs het tegenwoordige Volkerak en de Striene naar Bergen op Zoom en langs de oevers der Schelde [2]. Zeeland, behalve Schakerslo, behoorde geheel tot het kerkgebied van Utrecht, dat zich naar het schijnt zelfs over een klein gedeelte van Staatsvlaanderen en Rijen uitstrekte, waar het paalde aan het bisdom van Doornik. In 1266 werd de grensscheiding tusschen beide diocesen naauwkeurig geregeld [3]. Later echter schijnt Utrecht die streek afgestaan te hebben.

Ten Oosten paalde het bisdom van Utrecht aan de stichten van Munster en Osnabrug. LUDGERUS verhaalt in het leven van bisschop GREGORIUS, dat deze zijn kerkelijk gezag in Friesland uitstrekte tot de Lauwers, die ten tijde van PIPPIJN de scheiding maakte tusschen de christelijke en heidensche Friezen [4]. Het schijnt dat ook na de bekeering van geheel Friesland deze stroom de grens voor het Utrechtsche kerkgezag gebleven is, immers het blijkt dat reeds KAREL DE GROOTE de Oostetlauwersche Friezen onder den bisschop van Munster stelde [5]. Zoo waren dan de gouwen Hunsingo, Fivilgo en Humsterland dezen kerkvoogd onderworpen en vormden de proostdijen Oldehove of Hummerze, Baflo, Leens, Usquerd, Loppersum en Farmsum [6]; de stad Groningen daarentegen en

---

1 KLUIT, *Hist. Crit.* II. p. 68.

2 Zie DE RIDDER, *les diocèses de Belgique avant* 1559, T. 1. die alle de grensplaatsen opgeeft, volgens een Luiksch kerkregister der 16e eeuw. Oudere getuigenissen waren zeer wenschelijk.

3 VAN DEN BERGH, *Gedenkstukken* I. no. 5.

4 Zie boven bl. 44.

5 LEDEBUR, *die fünf münsterschen gaue uud die sieben seelande Frieslandt*, s. 4.

6 Ibid S. 7 ff.

zoo het schijnt ook het Goregt, was Utrechtsch, evenals de landschappen Drenthe en Overijssel en zelfs, zoo wij meenen, een gedeelte van het graafschap Bentheim tot aan de Vecht. Ook het graafschap Zutphen behoorde grootendeels tot de Utrechtsche diocese, een Munstersch register van 1313 noemt alleen als aan Munster onderhoorig de kerspelen Aalten, Dinxperlo, Eibergen, Geesteren, Groenlo, Hengelo, Nede, Zelvolde, Zehlem, Varseveld en Winterswijk [1], of met andere woorden het graafschap Loen.

Men ziet hieruit dat de grenzen der bisdommen niet met die der landschappen overeenkomen en dat Utrecht ook over Saxische en Frankische gouwen gezag voerde en daarentegen een klein gedeelte van Friesland aan Munster moest overlaten. Osnabrug schijnt alleen over Westerwolde zijn regtsgebied uitgestrekt te hebben.

De bisdommen waren ingedeeld in archidiaconaten of proostdijen en dezen weder in decanaten, wier regtsgebied althans in Holland met dat der gouwen overeenkwam. Zoo vindt men in het laatst der 13[e] eeuw eenen deken van Rijnland, Kennemerland, Westfriesland, Gooiland, Amstelland, ook een deken van Schouwen, van Zuidbeveland en van de Betuwe, en het is mogelijk dat zij reeds vroeger waren ingesteld, al vindt men er geen berigt van. Buitendien had men eenige abdijen, zooals Egmond, Rijnsburg en Leeuwenhorst, die onmiddellijk onder den paus stonden [2].

Staatsregtelijk werd het land verdeeld in hertogdommen, dezen weder in graafschappen en de graafschappen in ondergraafschappen en schoutambten. Er waren dus drie hertogen, van Friesland, Saxen en Frankenland, maar daar slechts een gedeelte der twee laatste gewesten tot Nederland behoorde,

---

1 A. Tibus, *Gründungsgesch. der stifter, pfarrkirchen* u. s. w. *im bereiche des alten bisth. Münster*. 1869. I. 164. Verg. ook van Spaen *Inl.* I. 395.

2 Deze indeeling is naauwkeurig uiteengezet door den Hoogl. Moll in zijne *Kerkgeschied. van Nederl. vóór de hervorming*. D. II. St. 1. bl. 314 volgg. De eerste melding van dekens van Kennemerland en Rijnland vond ik in eenen brief van 1222 in het *Oorkondenb.* I. n°. 276.

strekte zich der hertogen gezag ook tot het overige gedeelte uit, althans zoover dat onder denzelfden koning stond.

De burgerlijke verdeeling was 1°. in volkeren of landen (*nationes* of *patriae*), 2°. elk land in gouwen (*pagi*), en 3°. elke gouw in kleinere gouwen en in marken.

De kerkelijke verdeeling stemde slechts in het algemeen met de beide anderen overeen, maar de staatsregtelijke was doorgaans naauwkeurig naar de burgerlijke ingerigt, waarvan wij nu het bewijs zullen leveren.

Friesland was oorspronkelijk naar men meent een koninkrijk door eigene koningen beheerscht, die misschien den Noormannen onderdanig waren, en de geschiedschrijver BEDA maakt ten jare 678 gewag van den koning ALDGILSUS, maar na de onderwerping aan de Franken zouden naar men wil, die koningen als hertogen aan de Franken onderhoorig, aan het bestuur gebleven, en na het uitsterven van den ouden stam door andere hertogen opgevolgd zijn, doch het eerste is nog altijd vrij onzeker. Hoe dit zij, men treft sedert den aanvang der 8e tot in de 11e eeuw achtervolgens verscheidene dezer hertogen aan. RADBOD zelf wordt dan eens *rex* dan weder *dux* genoemd; in 734 of 736 komt zekere *Poppo dux* voor, die nog niet onderworpen was [1]. In 809 wordt alleen van den hertog gesproken die Friesland bestuurde, zonder dat zijn naam genoemd wordt [2], en reeds in de lex Frisionum uit de 8e eeuw vindt men zulk eenen landvoogd vermeld [3], als ook later in het Rustringer regt [4]. In eene oorkonde van 839 wordt Westergo aangeduid als gelegen *in ducatu Frisiae*, en hetgeen onze boven opgegevene stelling bewijst, in de rijksverdeeling van 839 wordt het hertogdom Friesland bepaald tot aan de Maas [5]. Dat deze waardigheid door KAREL DEN GROOTE zou

1 Zie de plaats boven bl. 46.

2 *Ann. Met.* ad A. 809. „Per quosdam negociatores mandavit *duci qui Phrysiam praesidebat*, andisse se, quod Imperator ei esset iratus."

3 Lex Fris. Tit. 17. § 2: „in curte ducis."

4 VON WICHT *Asegab.* „Thet is en havedlas hiri sa hwersa nen greve ninen *hertoga* mithi nis."

5 BONDAM I. n°. 22: „Ducatum Fresiae usque Mosam."

zijn afgeschaft, zooals sommigen willen, is mij niet gebleken, en schijnt ook door de gemelde brieven tegengesproken te worden, daar die vorst reeds in 814 overleed.

Van de beide overige hertogdommen zijn de berigten schaarscher, maar genoegzaam om de zaak buiten twijfel te stellen. Het zuiderdeel van Nederland behoorde namelijk tot het hertogdom Ripuarie, dat beschreven wordt als zich uitstrekkende tusschen Rijn en Maas, zoodat dan ook Nijmegen en Tiel bij eenen dichter der 9e eeuw Ripheïsche, dat is Ripuarische steden heeten. Dit hertogdom wordt onder anderen in de rijksverdeeling van 839 bepaald van het land van Condroz af langs de Maas tot in zee. Naderhand behoorde dit tot het hertogdom Neder-Lotharingen en het was dan ook de Lotharingsche hertog Godefridus of Gozelo, die in 's keizers naam ten jare 1018 bij Vlaardingen tegen den Frieschen graaf Dirk III te veld trok.

Wat het Saxische gedeelte des lands betreft, wij hebben gezien, dat dit tot West-Saxen behoorde, derhalve heeft het ook onder den hertog van dat gewest gestaan en wij vinden hiervan een stellig bewijs, doordien de abdij van Elten in Hamaland in 997 aan het gezag van dien landvoogd onttrokken wordt [1], waaruit volgt dat zij evenals het omgelegen land er vóór dat jaar onder behoorde.

De laatste melding van eenen hertog in Nederland (waarschijnlijk een Lotharingsche) is mij voorgekomen in 1050, toen hertog Godefridus zoon van hertog Gozelo als zoodanig over zeker verdrag stond [2]. Of hier te lande echter eene onafge-

1 Bondam I. n°. 59: „jubemus uit in eodem monasterio vel locis ad id pertinentibus, nullus *dux*, comes vel vicecomes, nullus marchio vel quilibet Schuldacio vel alia judiciaria persona ullum habeat placitum cet."

2 Heda p. 119. Over het ambt der hertogen kan men vergelijken de *Formulae* van Marculf L. I. form. 8. en de *Lex Baiuvar.* Tit. 2. Cap. 10. § 1. Voorts Stenzel *de Ducum Germ. post temp. Caroli M. orig. et progressu.* Lips. 1816. en Hüllmann *Gesch. des Urspr. der deutschen Fürstenwürde.* Eene monographie over de Nederlandsche hertogen en gonwgraven ontbreekt en zou eene zeer verdienstelijke onderneming zijn, die de geschiedenis van dien tijd merkelijk zou ophelderen.

brokene reeks van hertogen bestaan heeft, is zeer te betwijfelen.

Evenals de hertogdommen gelijk stonden met de landschappen, waren de graafschappen eenzelvig met de gouwen. Men heeft tot nog toe gemeend dat eene gouw meer dan een graafschap bevatte, doch dit is eene dwaling, daaruit gesproten, dat men de uitdrukking *comitatus in pago*, die gewoonlijk voorkomt, vertaalde *een* graafschap in de gouw, in plaats van *het* graafschap, dat is het ambt van graaf met deszelfs regten en vervallen.

Dit zal dadelijk blijken, wanneer wij de namen der gouwen met die der graafschappen vergelijken, want dan zal men zien, dat de meesten dan eens als gouw, dan weder als graafschap voorkomen. Alleen moet men in het oog houden dat sommige groote gouwen in districten (*pagi minores*) verdeeld werden, waarover dan een ondergraaf met bijzonder gerigt (*placitum*) gesteld werd, zooals bij voorbeeld de Bommelerwaard een ondergraafschap van Teisterband was, terwijl daarentegen somtijds twee of meerdere kleine gouwen of graafschappen onder éénen graaf stonden, zonder dat zij daarom nogtans ophielden afzonderlijke graafschappen met eigene regtbank te zijn. Wanneer men enkele streken of alleen als gouw of alleen als graafschap vermeld vindt, mag men dit aan de schaarschheid der berigten wijten, want sommigen komen niet meer dan een enkel maal voor.

Friesland dan was zoover wij weten, verdeeld in de volgende gouwen van het noord-oosten tot het zuiden: *Hunergewe*, Hunsingo, *Fivilgo*, *Humerki*, Humsterland, *Ostraga*, *Westraga*, *Texla*, *Wiron*, naderhand zoo het schijnt te zamen verbonden onder den naam van *Westerlinga*, misschien Amstel- en Waterland, dat niet vermeld wordt; voorts *Kinhem*, Kennemerland, *Rijnland*, *Marsum*, *Lake et Isla*, *Germepi* en *Niftarlake*. Daarentegen worden als graafschappen in Friesland vermeld: *Hunusga*, *Fivilga*, *Hugmerchi*, *Midage*, *Ostraga*, *Westraga*, *Texla*, *Westerlinga*, *Kinhem*, *Masaland*, *Rijnland*, *Niftarlake* en *Holtland*.

Het Saxische gedeelte onzes lands bevatte de volgende gouwen: *Thrianti*, Drenthe, *Tuvanti*, Twenthe, *pagus Forestensis*,

Salon, *Hamaland* en *Isloi.* Als graafschappen worden vermeld *Trente*, *Tuente*, *comitatus Agridiocensis* of *Umbalaha*, *Hamaland* en *Islegouwe.*

De Frankische gouwen onzes lands waren, benoorden den Rijn: *Nardinclant* (terra) *Flethetti*, *Flehite* of *Fladate*, dat is Eemland en het Overkwartier, en *Felua*; bezuiden den Rijn: *Batua*, *Testerbant*, *Stria*; over de Waal: *Dubla*, de Duffel, *Masau superior et inferior*, *Taxandrie*; voorts *Scaldis*, Schouwen, *Bevelanda*, *Gasterna*, *Wasia.* Als Frankische graafschappen komen voor: *Nardinclant*, *Batua*, *Testerband*, *Stria*, *Masau* of *Mosago*, *Taxandrie*, *Walchra.*

Men ziet dus vooreerst dat er enkele streken onzes lands zijn die in dit tijdvak in het geheel niet vermeld worden, zooals eenige Groningsche kwartieren, Waterland en Goeree met de landen van Voorne en Putten; ten andere dat de lijst der gouwen zoowel als der graafschappen onvolledig is, maar dat beiden in alle deelen des lands voorkomen, zoodat het ondenkbaar is, dat eenige streken geen graafschap, anderen geene gouw zouden uitgemaakt hebben. Neen, het geheele land was geographisch in gouwen, staatsregtelijk in graafschappen verdeeld, en elke gouw vormde een graafschap, elke ondergouw een ondergraafschap.

Wij moeten hier tevens opmerken dat sommige gouwen of graafschappen wel eens twee namen droegen, zooals *Masaland* of *Marsum*, en naar het schijnt ook *Felua* en *Northgouw*, omdat dit de noordelijkste Frankische grensgouw was; daarenboven werden zij ook wel naar de hoofdplaats genoemd, zooals *Ostraga* of *Tochingen*, dat is Dokkum, *Westraga* of *Stavoren*, *Masaland* of *Phladirtinga* [1].

De hoofdplaats van een graafschap was dikwijls eene met muren omgevene plaats, waar de graaf zijnen zetel had met de schepenbank, en waar zich ook meestal een tol, eene markt

---

1 LEDEBUR heeft die gouwen met stedenamen voor *pagi minores* gehouden, maar zonder grond. Zie zijn werk *die Münst. Gauen* s. 67. Ook VAN SPAEN, *Inleid. tot de hist. van Gelderl.* IV. 129 volgg. neemt te onregt meer dan een graafschap op de Veluwe aan en BONDAM meer dan een graafschap in Hameland en Teisterband. Wij zullen dit nader ophelderen bij de behandeling dier gouwen.

en munt bevond; vandaar vertoonen die plaatsen vóór de 13e eeuw schijn van municipaalregten, een verschijnsel dat men nooit regt begrepen en op allerlei wijs verklaard heeft; deze schepenbank had regtspraak over het geheele graafschap, maar aliengs werden daaraan de bisschoppelijke en andere kerkelijke bezittingen onttrokken, vervolgens de hooge heerlijkheden, toen de steden en zoo bleef haar eindelijk niet veel anders over dan de stad zelve waar zij gevestigd was en de dorpen, die onmiddelijk onder den graaf stonden, of wier bezitters alleen het ambachtsregt verkregen hadden. De graven die vroeger daarbij, zooals men het nu zou uitdrukken, het openbaar ministerie bekleed hadden, en tevens met het burgerlijke bestuur en het krijgsbewind in hun graafschap belast waren, veranderden toen eenigzins van natuur; enkelen verkregen de territoriale hoogheid en zij stelden stedehouders of baljuwen aan, die nu niet meer keizerlijke, maar grafelijke beambten waren [1].

De gouwen werden weder in marken, de graafschappen in gemeenten of dorpen (*villae*) verdeeld, beiden oorspronkelijk eenzelvig. Vandaar vindt men herhaaldelijk *villa vel marca* in de oorkonden [2]. Later veranderde dit eenigzins, doordien soms twee kerkdorpen in eene groote mark opkwamen en de buurschappen der kleinere wel eens te niet gingen. Iedere gouw was burgerregtelijk in marken verdeeld met eenen markenrigter en koernooten, maar staatsregtelijk in dorpen met eenen *schout* aan het hoofd (*scultetus*, *sculdhaiz*, *sculdacio*, en in de oudste wetten ook *centenarius*), en eene bank voor kleine zaken de gemeente betreffende. In Franken en Saxen heetten deze bijzitters *schepenen* en *buren*, die het vonnis *vonden* of *wezen*, dat dan de regter uitsprak, in Friesland daarentegen geschiedde dit door éénen Azige die een regtsgeleerde was, terwijl de

1 De regterlijke orgenisatie diens tijds is hoogst belangrijk en beldert 's lands toestand voortreffelijk op, wij kunnen hier thans niet verder in treden en moeten dit onderwerp aan anderen overlaten.

2 Bondam I. n°. 6. A°. 793. „In villa Falburcmarca — in villa vel marca Millinga — in villa vel marca Uttiloch — in villa vel marca Apoldro — in Rotherimarca tertiam partem de ipsa villa vel marca."

overigen zijn vonnis konden *volgen.* In de provincie Holland zijn allengs de azigen voor schepenen verwisseld.

In schaars bewoonde streken waren de marken zeer uitgestrekt, zooals in Overijssel, maar hoe sterker de streek bevolkt was, des te kleiner werden zij en waar al het land voor den bouw geschikt was, bleef er geen gemeentegrond over, alles werd verdeeld; daarom heeft men geene markengronden in Holland, behalve alleen in het Gooi ten behoeve der zoogenaamde *erfgooijers*, en in Gelderland zoo ik meen, niet op de kleigronden. In de meeste marken was eene *heerlijke hoeve* (*mansus dominicalis* of *dominicatus*), een aantal gewone hoeven (*mansus* of *hubae*), aan vrije luiden toebehoorend en op dezen weder hutten van onderhoorigen. Het collatieregt der kerken behoorde den stichters.

Behalve deze drieledige verdeeling, die aan de drie gewesten van Nederland gemeen was, had Friesland er nog eigenaardige. Men vindt namelijk in de lex Frisionum, dus in de 8^e eeuw, het land verdeeld in drie afdeelingen, als 1^0. Friesland tusschen de Wezer en de Lauwers; 2^0. tusschen de Lauwers en het Vlie, 3^0. tusschen het Vlie en het Sincfal. De strafwetten namelijk verschillen omtrent sommige punten in elk dezer deelen. Dit doet ons denken aan de aanteekening van LUDGERUS in het leven van den H. GREGORIUS, dat ten tijde van PIPPIJN de Lauwers de grensscheiding was tusschen de heidensche en christelijke Friezen, terwijl later de gouwen ten oosten van die rivier onder den bisschop van Munster kwamen [1].

Eene andere meer bekende verdeeling was die in zeven zeelanden, waaromtrent vroeger en later zeer verschillende gevoelens bestonden. Eerst in de 13^e en 14^e eeuw vindt men er berigten van, alsmede van de landdagen aan den Upstalsboom bij Aurich, maar als eene oude instelling [2]; in dien tijd zal zeker Westergo het eerste zeeland geweest zijn, daar Friesland ten zuiden van het Vlie toen al grootendeels overheerd was, maar vroeger is dit twijfelachtig, en het zou kunnen zijn dat

---

1 Zie boven bl. 118.

2 EMONIS *Chron.* bij MATTHAEUS, *Analecta.*

alle Friesche gewesten daaraan hadden deelgenomen. Bij gebrek aan bescheiden is de zaak niet te beslissen [1].

Wij zullen nu tot de beschouwing van elke gouw in het bijzonder overgaan, en dat in dier voege, dat wij eerst de Friesche, dan de Saxische en eindelijk de Frankische gouwen of graafschappen zullen beschrijven.

Vooraf willen wij nog opmerken, dat even als nog heden dikwijls het geval is, de gouwen in de middeleeuwen doorgaans door wateren gescheiden werden; het bewijs voor de uitgestrektheid der grenzen wordt meestal geput uit de opgaaf der plaatsen in elke gouw gelegen; wij zullen dus in de eerste plaats de villae opnoemen, wier ligging in eene bepaalde gouw uitdrukkelijk aangegeven wordt, daarna de overigen die zonder die aanduiding vóór de 12[e] eeuw voorkomen. Men moet echter de geloofwaardigheid der opgaven zoo mogelijk toetsen, want buitenlanders geven niet altijd de grenzen juist op, zooals uit de onderlinge vergelijking der oorkonden blijkt; door die vergelijking zal men zien dat verscheidene duisterheden zich zullen ophelderen en vroegere dwalingen teregt zullen komen.

---

1 Zie hierover het meergemelde werkje van LEDEBUR, *die Münst. Gauen u. die sieben Seelande Friesl.*

HOOFDSTUK V.

DE GOUWEN EN GRAAFSCHAPPEN.

---

§ 1.

FRIESLAND.

Elk der drie deelen van Friesland bevatte eenige gouwen, als 1°, tusschen de Eems en de Lauwers: Hunsingo, Fivilgo, Humsterland en Middagsterland; 2°, tusschen de Lauwers en het Vlie: Oostergo en Westergo; 3°, tusschen het Vlie en de Maas en van daar oostwaarts: Texel en Wieringen en West-friesland, Kennemerland, Maasland, Rijnland, Lek en IJssel, Germepi en Niftarlake.

HUNUSGA.

De gouw Hunsingo ligt ten noorden van de stad Groningen en strekt zich tot aan den oceaan uit, ten westen wordt zij begrensd door de rivier de Hunse, oudtijds *Hunesa* genoemd, en ten oosten door de gouw Fivilgo. De eerste melding van dit landschap vindt men bij ALTFRIDUS, eenen schrijver der 9e eeuw, die het *pagus Hunusga* noemt [1], en in de Traditiones

---

1 ALTFRIDI *Vita S. Ludgeri* (8e eeuw) bij PERTZ l. l. II. 410: „ab orientali parte fluminis Labeki super pagos quinque, quorum haec sunt vocabula: *Hugmerchi* (var. *Hugmerthi*), *Hunusga* (var. *Hunulga*) *Fivilga*, *Emisgo*, (var. *Emilga*). *Fediritga* cet."

Fuldenses, waar het *pagus Hunergewe in regione Fresonum* heet[1]. In 970 en 997 komt het als een afzonderlijk graafschap voor[2], maar in 1057 was het met Fivilgo onder eenen graaf gesteld[3], waarschijnlijk uithoofde van de geringe uitgestrektheid, waarom deze en de aangrenzende landschappen in zekere oorkonde diens tijds met den naam van *pagelli*, kleine gouwen, bestempeld worden. LEDEBUR heeft zich door eenen brief van 1211, in welke Bafflo tot Hemmerca, dat is Humsterland gerekend wordt[4], laten verleiden om Hunsingo ten westen nog meer in te korten, doch men kan deze opgave gerust voor eene dwaling houden, te meer daar, gelijk hij zelf opmerkt, het in die proosdij Bafflo gelegene Eenrum in de 13ᵉ eeuw tot Hunsingo gerekend wordt[5].

De plaatsen die uitdrukkelijk genoemd worden als in Hunsingo gelegen, zijn: in de 8ᵉ eeuw, *Mitilistenheim*, thans Middelstum en *Hustinga*, Huizinge[6]. Voorts noemt ALTFRIDUS, een schrijver der 9ᵉ eeuw, nog als in Friesland gelegen, zonder aanduiding der gouw, *Heligwerde* of *Haeleweirt*, *Werfhem* en *Usquurd*, waarschijnlijk de in Hunsingo gelegene dorpen of gehuchten Helwert, Warfum en Usquert[7].

Ten jare 1057 werd *Wincheum in paga Hunesga* tot eene

---

1 *Oorkondenb. van Holl.* I. nº. 9.

2 BONDAM I. nº. 54 en 59: „Praedia insuper in Frisionibus, et quicquid abbatissa (de Elten) in quatuor eomitatibus, videlicet *Hunesgo*, *Fivilgo*, *Humerche et Emische*, tributi a maguificentia avi nostri recepisset."

3 Brief van 1057 bij LINDENBROGIUS *Rer. German. Septentr. scriptt.* p. 139: „Quendam nostri juris comitatum, scilicet in *pagis Hunesga* et *Fivilga*."

4 NIESERT *Münster. Urkundenb.* I. 397.

5 LEDEBUR a. w. S. 11, 18, 70; hij wankelt dan ook zelf.

6 *Oorkondenb.* I. nº. 9.

7 ALTFRIDI *Vita S. Ludgeri* bij PERTZ II. 404 sqq. De varianten hebben *Helewird*, *Helewyrd*, *Heleguardis*, *Helegunder*, *Heliguurt*, *Haeleweirt*, *Heilewort*, *Heilegyurth*, *Heligwerde*; *Werfhem*, *Imveryhem*, *Werthen*, *Wersheim*; *Wiscwirt*, *Wiiscwyrd*, *Usquurd*, *Vuscuurdis*, *Vosgurd*, *Wuscurdas*. Zie verder over deze villae DRIESSEN *Monum. Groning.* p. 487. ALTING en VAN HALSEMA bl. 495, houden echter dit Helewirt voor het dorp Holwierde in Fivelgo.

marktplaats aangewezen [1], zoodat waarschijnlijk dit dorp toenmaals en misschien reeds vroeger de hoofdplaats der gouw geweest is, want daar werden gewoonlijk de bevoorregte markten gehouden. Ook bestond daar een munt en tol.

Een Fuldasch cijnsregister der 10e eeuw noemt nog, doch zonder vermelding van de gouw, de dorpen of buurschappen *Vixvurt*, mogelijk Usquerd, *Marisfliete*, eene oude burgstad aan de Maarvliet, *Saxenheim*, Saaksum, *Bestlon*, wat WESTERHOFF voor Baflo houdt, *Werfheim*, Warfum, *Midisheim*, welligt Middelstum, *Husdingun*, Huizinge en misschien nog eenige anderen [2].

Een dergelijk register der abdij Werden, van omstreeks 983, levert de volgende plaatsen, doch almede zonder de gouw aan te geven [3]: *Hersingi*, Harsens onder Adorp, *Bedoro walda*, Bedum, *Wirkingi*, mischien Wetsinge, oudtijds Wirtsinge, *Tihem*, thans Tyjum, *Falconhem*, Valkum bij Winsum, *Uinchem*, mogelijk Winsum, *Obergon*, Obergum, *Renon*, Ranum, *Minor huson*, Luttekehuizen, *Major huson*, thans onbekend, *Municmad*, volgens WESTERHOFF Muntermeden, *Marsfliata*, *Meniwerva*, Menneweer, *Alingi*, Alinghuizen onder Winsum, *Houa*, de Hou bij Leens, *Wie*, thans Wehe, *Arnarion*, misschien Eenrum, *Sahsinghem*, Saaksum, *Bathlon*, misschien Baflo, *Riazwrth*, Raskwerd, *Ingaldinghem*, misschien Tinallinge, *Werfhem*, Warfum, *Watwrdh*, thans Watwerd, *Witwrdh*, Wijdwerd bij Usquerd, *Stucciaswrdh*, Stitswerd, *Helagwrdh*, Helwerd bij Usquerd, *Rotton*, Rottum, *Ellaswrdh*, Elswerd niet ver van daar, *Thornwrdh*, Doorwerd, *Midlisthem*,

---

1 LINDENBROGIUS *Rer. Germ. Septentr. Scriptt.* p. 139: „Comitatum scilicet in pagis Hunesga et Fivilga — in eodem comitatu duos *mercatus* constituendi, unum videlicet in *Wincheum* et alterum in *Gerleyiswert*, cum monetis et theloneis, tam in aqua quam in terra et in omni districtione quae ad forum et regiam pertinet potestatem.” Van deze munten door graaf EGBERT in dien tijd geslagen bestaan nog exemplaren met het opschrift *Winshem*, *Winzhem*. Zie Mr. J. DIRKS in *de Vrije Fries*. VI 1.

2 *Oorkondenb. van Holl.* I. n°. 9.

3 CRECELIUS *Index bon. et redit. monast. Werdinensis*. Berol. 1863. Zie ook de verklaring van Dr. WESTERHOFF in de *Bijdr. tot de gesch. en oudh. van Gron.* VI. 2, dien wij doorgaans gevolgd zijn.

Middelstum, *Widuwrdh*, Westerwijtwerd, *Husdungun*, Huizinge, *Uthuson*, Uithuizen onder Usquerd en mogelijk nog anderen.

FIVILGA.

Deze gouw ligt ten oosten van de vorige en heeft haren naam van de voormalige rivier de Fivel ontvangen, die dit landschap bespoelde. Het schijnt wel dat het oudtijds ook het zoogenoemde Oldambt bevatte en door het tegenwoordige Schuitendiep ten zuiden begrensd werd, althans in het kerkregister der 15e eeuw door LEDEBUR medegedeeld worden alle in die streek gelegene gemeenten tot Fivelgo gerekend [1], en het Oldambt komt eerst in latere stukken afzonderlijk voor. Door de inbraak van den Dollart in 1277 zijn hier verscheidene dorpen verloren gegaan, vroeger was de Eems als oostelijke grensscheiding slechts eene matige rivier.

Fivelgo komt gelijk wij gezien hebben, meestal te zamen met Hunsingo in de gedenkstukken der 9e en 10e eeuw voor en vormde een graafschap op zich zelf, dat echter gewoonlijk door denzelfden graaf bestuurd werd die over Hunsingo regeerde [2].

De hoofdplaats dezer gouw schijnt vóór of in 1057 geweest te zijn de villa *Gerleviswert*, thans Garrelsweer, waar toen door den keizer de inrigting eener markt en tol vergund werd gelijk er ook eene munt was [3]. Omstreeks denzelfden tijd vinden wij nog eenige plaatsen *in pago Fivilga* opgenoemd, namelijk *Lasdorpe*, thans Losdorp, *Wahtnun*, thans onbekend,

---

1 LEDEBUR S. 22—24.

2 ADAMUS BREMENSIS *Hist. eccles.* bij LINDENBROGIUS op. I. p. 45: „Quapropter ab initio quidem (Albertus episc. Bremensis) illum maximum Fresiae comitatum a Caesare adeptus est de *Fivelgoe*, quem prius habuit dux Gotafridus et nunc Ecbertus."

3 Men heeft nog munten van dezen graaf ECBERT II te Garrelsweer in dien tijd geslagen, met de opschriften *Gerewere*, *Gerewiore*. Zie Mr. J. DIRKS *Bijdr. tot de munt- en penningk. van Friesl.* in *de Vrije Fries*, D. VI. St. 1. In 1285 heette deze plaats *Geroldiswere*. Zie DRIESSEN a. w. bl. 245.

Baccamun, misschien later verdronken en *Ostwerdi*, waardoor men welligt Oosterwijtwerd verstaan moet [1]. Zonder opgaaf van gouw komen in het Fuldasche register der 10e eeuw nog voor *Emedun*, Westeremden, *Loppesheim*, Loppersum en *Angeslengi*, Enselens. In het register van Werden treden op *Gerhardas weritha*, Garrelsweer, *Amuthario walde*, Hemerwolde onder ten Boer, *Haggon werva*, mogelijk Hoogwerven onder Opwierde, *Stedion*, Stedum, *Amuthon*, Westeremden, *Arnvurdh*, Arnwerd onder Krewerd, *Godlevingi*, Godlinze, *Bisashem*, Biesum onder Uitwierde, *Fretmarashem*, Farmsum, *Ottarfliaton*, misschien Oterdum, *Wildiona*, (*Wildioua?*) welligt het gehucht Wildenhoef, een uur van Delfzijl, *Sceldwalda*, Schildwolde, *Einon*, Eenum onder het Zand, *Wervon*, de Warven, *Hemvurdh*, Hemert, *Berghem*, Bargheem onder Stedum, *Wrthun*, Wirdum, *Engislingi*, Enselens, *Aldulsashem*, Oldersum, *Ekutha*, Equert, *Lethermengi*, Leermens, *Slohtoron*, Slochteren, *Extra Schaldmeda*, Overschildmeer onder Hellum, *Granavurdh*, Garnwerd, *Krestlingi*, Crassum en waarschijnlijk nog anderen, die wij niet weten te verklaren. De overige dorpen dezer gouw komen eerst later voor. Men ziet intusschen reeds hier onze stelling geregtvaardigd omtrent de eenzelvigheid van eene gouw en een graafschap en tevens dat ofschoon één graaf meer dan een graafschap bestuurde, elk derzelven toch eene bijzondere staatsinrigting behield.

HUGMERCHI.

De derde der tusschen Eems en Lauwers gelegene gouwen of graafschappen was *Hugmerchi*, *Humerche* of *Humerke*, dat met de overigen in de vermelde stukken der 9e en 10e eeuw voorkomt en ook nog afzonderlijk in eenen brief van 855 genoemd wordt. Het werd ten noorden door de rivier de Hunse van Hunsingo gescheiden, ten oosten grensde het aan Midage of Middagsterland, ten westen aan Oostergo, waar de Laubachi

---

1 In het register van den abt SARACHO *van Corvey* tusschen 1053 en 1071 opgesteld.

of Lauwers de scheiding vormde, en ten zuiden naar het schijnt aan Drenthe. Het moet dan uitgestrekter geweest zijn dan later, toen Langewold en Fredewold afzonderlijke landschappen of districten uitmaakten, doch dezen komen in geene stukken der 10e of 11e eeuw voor, en ook de kerkelijke geographie pleit voot onze meening, want in het door LEDEBUR uitgegevene register der 15e eeuw worden onder de proosdij van Humsterland (praepositura Hummercensis) ook de beide voornoemde landschappen mede gerekend, en zooals LEDEBUR teregt opmerkt, op den Upstalsboomschen landdag van 1361 komen zij mede onder dien algemeenen naam voor.

De naam Hugmerchi, later Humerksterland en bij zamentrekking Humsterland, schijnt oorspronkelijk wel een plaatsgeen gouwnaam [1], maar later op het geheele landschap toegepast; ook wordt in voormeld register het dorp Oldehove *Antiqua curtis alias Hummerze* [2] geheeten, zoodat misschien deze plaats den naam aan de geheele gouw gegeven heeft. In deze gouw worden verscheidene dorpen opgenoemd, die eigenlijk daarbuiten lagen, zooals wij aanstonds zullen zien. Voor de hoofdplaats zou ik het zoo evengenoemde Oldehove houden, ofschoon men er geene melding van tol, geregt, munt of markt aantreft. Waarschijnlijk komt het reeds in het leven van WILLEHADUS onder den naam van *locus Humarcha* voor [3], ofschoon het woord *locus* ook wel eens van een landschap gebruikt wordt.

Buiten dit dorp worden nog de volgende plaatsen in deze gouw opgegeven: in 855 *in pago Humerki* de villae *Andledi*, naar het schijnt den Andel of zooals Dr. WESTERHOFF voorslaat, de Andeelen onder Oldehove, *Crastlingi*, de buurschap Crassum bij Feerwert, *Wirem*, thans Wierum, *Einingi* of *Emingi*, waarschijnlijk Eenum bij Oldehove, ook

---

1 De naam schijnt te beteekenen de mark der Hugen of Chauken, die dan hier eene kolonie in *Friesland* zullen gesticht hebben.

2 LEDEBUR a. w. s. 10.

3 *Vita S. Willehadi* bij PERTZ II. 380: „Inde procedens transivit fluvium Loveke, venitque ad *locum* qui dicitur *Humarcha*."

in het Werdensche register als *Einon* opgeteekend, *Hrussingi*, *Thrustlingi*, *Gevesvurdhi*, waarschijnlijk Geefsweer bij Farmsum in Fivelgo, *Buxingi*, *Seltnon*, allen onbekend en *Vedervurdhi*, thans Feerwert [1]. Van deze plaatsen liggen den Andel en Wierum thans in Hunsingo en de onbekenden zijn mede misschien buiten Humsterland te zoeken; daarentegen wordt in ditzelfde charter *Sedlingi*, dat waarschijnlijk Sellinge in Westerwold is, in Westergo geplaatst, zoodat men mag aannemen dat de steller diens briefs met de geographie dezer landschappen zeer weinig bekend was, iets dat men bij buitenlanders in dien tijd meer aantreft. Bovendien is deze brief, zooals BONDAM reeds opmerkte, zeer gebrekkig afgeschreven en er schijnen zelfs eenige stukken uit weggelaten te zijn; in allen gevalle is hieruit althans geen bewijs tegen de gestelde grensscheiding naar den kant van Hunsingo te trekken.

In het Corveische register der 11e eeuw wordt ook nog opgegeven *Raginni* in pago Hugmerchi [2], waardoor men gewoonlijk Ranum verstaat, dat echter ook al in Hunsingo ligt [3], zoodat de abt SARRACHO zich almede vergist moet hebben, evenals hij zich in Drenthe meermalen vergiste. Het kan evenwel zijn dat eenigen dezer plaatsen inderdaad in Humsterland liggen, maar thans kleine gehuchten of boerenhofsteden zijn op geene kaarten en in geene beschrijvingen te vinden en daarom alleen voor ingezetenen optesporen.

Eindelijk komen in de Fuldasche schenkingen de villae *Sahsenheim*, *Catuwrt* en *Scutnfort* voor, maar zonder bepaling der gouw; het eerste zou Saaksum in Westerwold of Saaksumhuizen in Hunsingo kunnen zijn, de beide anderen zijn onbekend.

---

1 BONDAM I. n°. 31. LACOMBLET I. n°. 65. Ook in de *Traditt. Fuld.* uit het einde der 8e eeuw, worden, maar zonder opgave van gouw, *villa Antlida*, *villa Federwrt* en *villa Creslinge* vermeld. Zie *Oork.* I. n°. 9.

2 FALCKE, *Cod. trad. Corb.*

3 ACKER STRATINGH I. 296, spreekt van *de Raken* bij Garnweer, dus in Humsterland of Middagsterland, kan dit ook soms Raginni zijn? op kaarten vind ik het niet vermeld.

MIDAGE.

Dit is het vierde graafschap in de boven aangehaalde oorkonden vermeld, het is slechts een klein landschap ten noorden en oosten door de Hunse, ten westen en zuiden door Hugmerchi begrensd, en bijna te gering om voor eene afzonderlijke gouw te gelden; misschien heeft het dus vroeger ook het Gorecht bevat en diensvolgens zich tot aan Drenthe uitgestrekt; dit blijft echter eene gissing, alleen daarop rustend, dat dit Gorecht eerst onder dien naam in latere stukken voorkomt; waarschijnlijker komt het ons evenwel voor dat het oorspronkelijk tot Drenthe behoorde en dan blijft Midage in zijne naauwe grenzen besloten.

Vóór de 12^e^ eeuw zijn ons geene dorpen in deze landstreek voorgekomen. In de 13^e^ eeuw ontstond hier het beroemde klooster Aduwerd, welks regtsgebied zich over verscheidene dorpen uitstrekte, doch van vroegeren tijd ontbreken de brieven.

Maar misschien kan men het bestaan van deze streek als een afzonderlijk graafschap om andere redenen in twijfel trekken; de lezingen namelijk in de brieven zijn niet eensluidend; in een charter van 970 heeft de tekst bij BONDAM *Midage*, in een ander van 997 bij PONTANUS *Mecheta*, maar bij FALCKE en BONDAM *Emische* d. i. Eemsgo; in een derden brief van 1134 of beter 1129, bij PONTANUS en BONDAM *Micheta* [1], en bij LACOMBLET die ze op nieuw uitgaf naar andere afschriften, hebben alle drie de brieven *Micheta* [2]. Het hangt dus van de geloofwaardigheid van FALCKE af, die, zoo hij zegt, een beter afschrift van zekeren vriend verkreeg. LACOMBLET meent echter dat die lezing wel eene bloote conjectuur zijn kan en vond die in zijne afschriften niet bevestigd. Ook blijkt van elders niet dat de abdij Elten goederen in Eemsgouw bezat. Men kan dan tot nog toe dit punt niet beslissen; dit alleen is zeker, dat het bewuste graafschap in Friesland gelegen was.

---

1 BONDAM I. n°. 54, 59. II. n°. 30.

2 LACOMBLET I, n°. 112, 127, 306.

Wij gaan nu over tot de gouwen tusschen de Lauwers en het Vlie, namelijk Oostergo en Westergo.

Ostraga.

Zeer vroeg reeds was deze gouw, die mede een graafschap vormde, onder den nog tegenwoordig gangbaren naam bekend. Men treft de eerste zekere melding daarvan aan op het jaar 734 of 736 onder den naam *Wastrachia*[1], waarvoor men wel *Austrachia* zal moeten lezen, misschien het *Austeravia* van Plinius[2], ook bij Willibald, in het leven van Bonifacius komt het onder den naam *Ostoraeche* voor[3], en hieruit blijkt tevens gedeeltelijk van de grenzen. Oostergo werd namelijk bepaald ten westen door de Burdine, die het van Westergo scheidde, ten oosten door de Lauwers, ten noorden door den oceaan en ten zuiden door de Zuiderzee of Almeri, en vormde dus de oostelijke helft dier landstreek, die in de Lex Frisionum onderscheiden wordt als gelegen *inter Laubachi et Flehum* of *Cisfli*. De zuidergrens is evenwel niet geheel zeker, sommigen meenen dat zich hier de gouw Zevenwolden uitstrekte[4], maar daar men deze in dien tijd niet vermeld vindt en de ligging van den pagus Waldahi of Walderen onzeker is, komt ons de eerste meening verkieslijk voor.

In de aangehaalde gedenkstukken wordt Oostergo niet uitdrukkelijk als graafschap vermeld, maar dit is nogtans niet twijfelachtig, want Willibald noemt aldaar zelf zekeren Abba, die te Dokkum voor Pippijn het landsbestuur uitoefende[5], en dus graaf der gouw was, en in de 9e en 11e eeuw komt Oos-

---

1 Zie boven bl. 46.

2 Boven bl. 22.

3 Boven bl. 46.

4 Ledebur s. 62.

5 Willibaldi *Vita S. Bonif.* bij Pertz II. 353: „Tum demum unus Domino miserante, qui officium praefecturae secundum indictum gloriosi Pippini regis super pagum locumque illum gerebat et princeps ipsius erat operis, nomine Abba — equum ascendit cet.

tergo herhaaldelijk als een graafschap voor [1]. Wel heeft men gemeend dat het toen te zamen met Westergo slechts ééne zoodanige landvoogdij vormde, doch dit staat niet in de brieven, wier onduidelijke uitdrukking alleen bedoelt, dat beide graafschappen somtijds onder eenen ambtenaar gesteld waren, zonder daarom nogtans hunne zelfstandigheid te verliezen [2]; hetgeen ook daaruit blijkt dat in de hoofdplaatsen der beide graafschappen door denzelfden graaf gemunt is [3]. Doch de brieven zelven wijzen dit bij eene aandachtige lezing aan. EGBERT graaf in Friesland had hoogverraad gepleegd, deswegens werden zijne goederen verbeurd verklaard en zijn graafschap Staveren d. i. Westergo, in 1077 aan de Utrechtsche kerk geschonken, maar toen hij berouw toonde gaf de keizer hem zijne goederen terug; de graaf echter werd ten tweeden maal ontrouw, en nu werd hij in 1086 op nieuw van zijne goederen ontzet en zeker graafschap, met name Oostergo en Westergo, met alles wat EGBERT daarin bezeten had, op nieuw in eigendom aan de Utrechtsche kerk afgestaan [4], die het tot aan 1092 rustig bezeten heeft. Het verdere gaat ons hier niet aan. In diervoege is het gebleven, waarom dan ook de abten van Oostergo in 1297 konden verklaren dat hunne gouw van Westergo niet alleen door de Burdine, maar ook door eene *bijzondere jurisdictie* gescheiden was [5].

---

1 *Annales Xantens.* ad a. 873, bij PERTZ II. 235. verg. met de *Ann. Fuld.* ad h. a. ib. I. 386, waar zekere ALBDAGUS als graaf van Oostergo vermeld wordt.

2 Hetzelfde hebben wij boven bij HUNSINGO en FIVILGO opgemerkt.

3 DIRKS in *de Vrije Fries* VI. 1.

4 HEDA, p. 139, 140. De eerste brief heeft: „B. Martino — comitatum quendam de Stavero in proprium tradendo firmavimus." — de tweede: „cum (Egbertus), requirendam gratiam nostram humiliatus fuisset respectu aetatis ejus et consanguinitatis, qua nos contingebat, indulsimus sua sibi misericorditer restituentes et alia superaddere meditantes" — maar daar hij op nieuw afgevallen was, werden zijne goederen weder aangeslagen en de keizer gaf daaruit „quendam comitatum Frisiae nomine Oostrogouwe et Westrogauwe cum omni iure et utilitate quam Ecbertus in hoc comitatu habuit, in proprium" aan de kerk van Utrecht. Zie verder hierover KLUIT *Diss. de prist. O. et W. conditione*, in zijne *Hist. Crit.* I. 2. 395 en een charter van 1089 bij VAN MIERIS I. 73.

5 Zie hiervoor bl. 46.

De hoofdplaats van Oostergo was misschien reeds in den heidenschen tijd Dokkum; in het leven van LUDGERUS door ALTFRIDUS komt die onder den naam van *locus Doccinga* voor, en de geloofsprediker BONIFACIUS werd daar ten jare 755 door de ongeloovige Friezen met zijne medehelpers omgebragt [1]. In het leven van WILLEHADUS, door ANSKARIUS in het laatst der 9e eeuw beschreven, heet de plaats *Dockynchirica* [2]; men heeft den naam van een *dok* willen afleiden, dat daar zou geweest zijn, doch dit is grammatisch onjuist, het beteekent het ga of de kerk van Docko, dat den genitivus op *in* vormt en zoo ik meen de latere naam *Doeke* is. Uit ALTFRIDUS schijnt te blijken, dat de gouwgraaf ABBA daar zijn verblijf hield, die ook het opzigt had over den opbouw der kerk. Van eenen tol aldaar is ons geen blijk ontmoet, doch in de 11e eeuw werd er door de graven BRUNO III (1038—1057), EGBERT I (1057—1068) en EGBERT II (1068—1090?) geld geslagen [3], omdat dit volgens de capitularien *non nisi ad curtem* mogt geschieden [4], hoewel men het ook elders, ofschoon misschien buiten openbaar gezag gedaan heeft, waarvan ons straks de bewijzen zullen ontmoeten. Naar deze plaats wordt de geheele gouw in de Traditiones Fuldenses somtijds *pagus Tochingen* genoemd, elders echter *Ostrahe.*

In diezelfde Traditiones komen nog verscheidene andere plaatsen voor, met bepaling, dat zij in deze gouw gelegen waren, namelijk [5] *villa Waltheim in pago Tochingen*, *villa Orlinguerba in pago Tokingen*, *villae Tippencheim* of *Dipbingheim* en *Tunenwert in pago Tokingen*, maar op eene andere plaats heet het in diezelfde stukken dat Waltheim en Tunuwerde

---

1 PERTZ *Monum.* II. 406: „Spiritum reddidit in pago cui nomen *Astrache*, in loco qui *Doccinga* vocatur."

2 PERTZ II. 380: „Quantotius mare quod erat adjacens transmeavit, venitque in Fresiam ad locum qui dicitur *Dockynchirica*, quod est in pago *Hostraga*, ubi et domnus Bonifacius episcopus jam olim martirio coronatus fuerat."

3 DIRKS t. a. p.

4 Capitul. a°. 808, bij GEORGISCH *Corp. jur. Germ. ant.* p. 740.

5 *Oorkondenb.* I. n°. 9.

in Oostergo lagen en wordt daarin ook zekere villa *Werba* geplaatst, misschien dezelfde als Orlinguerba. Dit Waltheim schijnt te zijn Wouterswoude bij Dokkum, Tunuwert is Tonnaard of Tennaard in Westdongeradeel, Orlinguerba bleef ons onbekend. Diezelfde Traditiones noemen nog in Oostergo (*pagus Osterriche*, *Ostrahe*, *Ostroh*), de volgende plaatsen op: *Baltremodorf*, onbekend, *Metwid*, onbekend (Metslawier?), misschien het *Medmert* dat in eene latere oorkonde voorkomt [1]; *Ringesheim*, misschien Rinsumageest, *Echmari* (*Echmarip?*), misschien Eekmarijp, dat in 1389 *Achmaripe* heette, *Bonfurt* (*Bornfurt?*), thans Bornwert, *Mereheim*, waarschijnlijk Marrum, *Runwerde*, thans Rauwerd, *Sibinwerde*, onzeker, *Binthem*, thans Beintum, *Fatruwerde*, Ferwerd, en het eiland *Ambla* (*Ambland?*), thans Ameland. Eindelijk zonder bepaling der gouw: *Lintarwrde*, waarschijnlijk Leeuwarden [2], *Collehem*, thans Kollum, *Tununfurt*, Tennaard, dat in een charter van van 981 *Thunewerd* heet [3], *Wackeringe*, *Sibufurte*, *Eintides*, *Heimes*. Misschien zijn deze plaatsen door iemand met de gesteldheid des lands naauwkeuriger bekend, nog wel uit te vinden, wij hebben ze te vergeefs gezocht.

In de 11e eeuw treffen wij Leeuwarden onder den naam van *Liunvert*, (dat somtijds geheel verbasterd is) als muntplaats aan [4], maar waarschijnlijk is dit valsche munt of althans niet op openbaar gezag geslagen, want wij hebben gezien dat Dokkum de hoofdplaats was en dat ook daar toen gemunt is,

---

1 SCHWARTZENBERG, *Charterb.* I.

2 Evenals van *Hindahlop*, Hinlopen werd, kan *Lintarwrde* tot *Liunwerd* en later tot Leeuwarden verbasterd zijn. In twee brieven van 1149 heet het *parochia Lienward*, en dit hield men tot nog toe voor het oudste berigt over die stad, is echter onze meening gegrond, dan klimt haar oorsprong tot in de 8e eeuw op. BERTHOLET in zijne *Hist. du Luxembourg*, IV. 128, verhaalt nog dat na een kapittel van Corvey door een der pauselijke legaten gehouden, deze den Corveischen abt HENDRIK in 1146 te Paderborn afzette wegens simonie gepleegd bij den verkoop der kerk van *Linwert*, maar hij geeft geene bronnen op. Dezen vindt men echter in de *Monumenta Corbeiensia*, door JAFFÉ uitgegeven, bl. 223, 232, 298.

3 SCHWARTZENBERG, *Charterb.* I. 62.

4 DIRKS, t. a. p.

waarvan nog een aantal stukken met het opschrift *Doccugga* overig zijn.

Nog ontmoeten ons in deze eeuw een paar andere villae die in deze gouw geplaatst worden, namelijk *Stadun*, *Burcundun*, *Hanij* en *Pharanrodun* [1], wier ligging ons onbekend bleef en die in de geographische woordenboeken der provincie niet voorkomen. Het schijnt dat vele dorpen en gehuchten in Friesland later van naam verwisseld hebben, waardoor het moeilijk wordt de in de oudste stukken voorkomende plaatsen op te sporen, wier naam daarenboven niet zelden verbasterd is. LEDEBUR heeft daaromtrent eenige gissingen gewaagd, die wij niet herhalen, daar ze ons niet gelukkig voorkomen [2].

Eindelijk worden nog in eene oorkonde van 981 [3], maar zonder nadere aanduiding dan *in Frisia*, vermeld *Witebord*, misschien Wijdebird in de grietenij Idaarderadeel [4], *Retzword*, misschien Reitsum, *Thunewerd*, Tennaard, *Colimehornon*, misschien eene buitenbuurt van Kollum, en *Hilderedesziericon*. Daar eenigen dezer plaatsen in Oostergo liggen, is het wel denkelijk dat ook de overigen daartoe behooren.

Voordat wij van deze gouw afstappen, moeten wij nog gewagen van den *pagus Waldern*, die in het Corveische register der 11[e] eeuw voorkomt, met de daarin gelegene plaatsen *Fenkiga* en *Hessiga*, dat is naar het schijnt, Finkega en Haske in Zevenwolden. LEDEBUR meent dat dit eene ondergouw was van Westergo en dezelfde als de *pagus Forestensis*, die in eene oorkonde van 943 voorkomt. Het laatste ontkennen wij, en wat het eerste aangaat, zouden wij liever denken dat Zevenwolden gedeeltelijk tot Ooster- gedeeltelijk tot Westergo behoorde, want noch ten aanzien van EGBERT, noch ten aanzien der Utrechtsche kerk wordt van meerdere gouwen gewaagd, en evenmin in eenige andere oorkonden van dien tijd. *Waldern*, de Wouden, kan eene plaatselijke benaming geweest zijn, even

---

1 Regist-Sarrachonis.

2 LEDEBUR, a. w.

3 Zie de vorige bl. aant. 3.

4 Volgens HETTEMA, *O. en N. Friesl.* o. h. w.

als Gaasterland, van den aard des bodems ontleend, zonder dat die streek daarom een zelfstandig landschap vormde. Tot nader bewijs meenen wij dan de gouw Zevenwolden niet te mogen aannemen.

WESTRAGA.

Ook deze gouw was gelijk wij gezien hebben, reeds zeer vroeg onder dien naam bekend en komt sedert 734 of 736 veelal te zamen met Oostergo voor. Bovendien wordt zij in de Fuldasche schenkingen uit het laatst der 8e eeuw meermalen genoemd, *pagus Westerriche*, *Westrahe*, *Westerache*, en toen schijnt zij reeds een afzonderlijk graafschap gevormd te hebben, want wij ontmoeten hier zekeren graaf GERHART, die goederen in deze gouw aan Fulda schonk; het is echter niet geheel zeker, want in diezelfde stukken treffen wij ook een GERHART *de Fresia* aan, die goederen wegschonk in Eemsgo gelegen, en een REGINBERT *comes*, die in Westergo en elders landerijen afstond, behalve nog zekeren DEODREDUS *gratia Dei comes* en een *comitatus Wiccingi*; in de 11e eeuw stond het, zoo als wij boven gezien hebben, met Oostergo onder denzelfden graaf [1].

De grenzen van Westergo waren ten noorden de oceaan, ten zuiden Almeri of de Zuiderzee, ten oosten de Burdine, die het van Oostergo scheidde, en ten westen het Vlie. Aan de westkust heeft deze gouw, zooals wij vroeger betoogd hebben, in achtereenvolgende eeuwen veel land verloren, en ook ten zuiden schijnt de kust afgespoeld te zijn, vooral in de 9e eeuw.

De hoofdplaats van Westergo was Stavoren, dat volgens de volksoverlevering reeds door FRISO gesticht en naar zijnen volksgod zou genoemd zijn, eene sage die niet geheel onwaarschijnlijk maar onbewijsbaar is. PLINIUS maakt ergens van de *Sturii*, of volgens eene andere lezing, de *Tusii* gewag [2], indien het eerste het ware is schijnt dit op de inwoners van Stavoren te doelen. De kronijken houden Stavoren voor de oude hoofdstad

1 Hiervoor bl. 46.

2 PLINIUS *Hist. Nat.* L. IV. C. 15.

van geheel Friesland en den zetel der Friesche koningen, dat mede niet onwaarschijnlijk maar onbewezen is, dit alleen is zeker, dat de stad van ouds eene beroemde handelsplaats, rijk en magtig was en de hoofdplaats der gouw Westergo.

De eerste melding die ons van haar is voorgekomen is ten jare 991, waar zij *Staverun* heet [1]. Ook wordt zij vermeld in het leven van den H. FREDERICUS, bisschop van Utrecht, naar men meent in de 11e eeuw opgesteld, doch dit geschrift komt ons verdacht voor [2]. In 1077 wordt de *comitatus de Stavero* aan de Utrechtsche kerk geschonken [3]; in eenen brief van 1115 komen goederen voor gelegen *circa Dochengas et Stouveras*, waardoor misschien slechts in het algemeen Oostergo en Westergo bedoeld worden [4], en eindelijk worden in een charter van 1132 de bewoners van Stavoren *cives Staurenses* genoemd, en in 1118 van de regten hun door KAREL DEN GROOTE verleend, gesproken [5], ofschoon HALSEMA dit van de oude lex Frisionum verstaat [6].

In den loop der 11e eeuw (1038—1086) werd hier door de graven BRUNO III, EGBERT I en II munt geslagen met het opschrift *Staveron*, *Staveorun*, zooals men in de meermaals aangehaalde belangrijke verhandeling van den heer DIRKS zien kan; of er reeds vroeger gemunt is, blijkt niet; wel spreekt de lex Frisionum van *nova moneta* en *denarii Fresionici* [7], maar men weet niet waar dezen geslagen zijn, evenmin als waar de oudste Friesche muntmeesters REDNATH en KAWING woonden, die

---

1 *Annales Hildesh.* bij PERTZ V. 68. „Piratae etiam *Staverun* depredando vastaverunt, aliaque in litore loca perdiderunt."

2 *Vita S. Frider. episc. Traject.* (828—838) C. 5. in de *Acta SS. Boll.* 18. Jul. „Alechmere fluvium transmeavit — *Staveren* pervenit." Wij zullen later over de echtheid van dit stuk handelen.

3 HEDA, p. 39.

4 VAN DEN BERGH *Gedenkst. tot opheld. der Nederl. gesch.* n°. 2.

5 SCHWARTZENBERG *Charterb.* I. 71, 72. „Omne jus quod a Karolo rege deterratum est, eis et institutum et ab ipsius loci probatissimis est decretum et inventum et quod ab aliis sapientibus patrisque nostri fidelibus est collaudatum."

6 HALSEMA, a. w. bl. 62.

7 *Lex. Fris.* Tit. 1. § 10. Add. sap. Tit. 3. § 44.

volgens de latere wetten, het eerst ligtere Friesche penningen sloegen, omdat de Keulschen te zwaar waren.

Behalve Staveren komen nog een aantal andere plaatsen van dit gewest in ons tijdvak voor. Reeds de Anonymus (of GUIDO) RAVENNAS spreekt van twee steden in Friesland, die hij *Bordonchar* en *Nocdac* noemt [1]. Aan het laatste weten wij geene plaats aan te wijzen, het eerste schijnt aan de Bordine, hetzij dan in Ooster- of Westergo gelegen te hebben, en moet misschien *Bordonchorn* gelezen worden, dat is hoek der Bordine.

Ook in de Traditiones Fuldenses komen ettelijke villae *van Westergo* voor, namelijk: *Quirnifurt*, thans Kornwert in Wonseradeel, *Hindahlop* of *Hintinlofe*, Hinlopen (waardoor thans hetgeen men van heenloopen en eindeloopen gebeuzeld heeft, vervalt), *Westerbure*, Westerburen in Wijmbritseradeel [2], *Hasalon*, waarschijnlijk Hieslum in Wonseradeel, *Huron*, *Stele* en *Heterheim*, wier ligging duister is [3].

In eene oorkonde van 839 wordt *in pago Westracha* vermeld de villa *Camminge Hunderi*, benevens andere daaromtrent gelegene dorpen (*et in aliis villis circumquaque se positis*), die in het Corveische register der 11ᵉ eeuw nogmaals als in Westergo gelegen, vermeld worden [4]. Het eerste kan dus niet de Cammingaburg bij Leeuwarden zijn, dat in Oostergo ligt; misschien is het Kimswerd in Wonseradeel.

In een charter van 855 vinden wij op nieuw eenige plaatsen opgenoemd *in pago Westrachi* gelegen [5], te weten *Sceddanvurthi*, thans Schettens in Wonseradeel, *Colwidum*, Koudum in Hemelumer Oldefaart, *Aspanmora*, *Monicesloe*, *Keddingrip*, misschien Goingarijp in de Zevenwolden, *Haslum*, thans Hieslum, *Hem*

---

1 Zie hiervoor bl. 46. DIRKS t. a. p. beschrijft eene munt met het opschrift *Born* in het midden en om den rand *nere*, *rere* of *erer*, en vraagt of dit van deze plaats (Oldeboorn?) te verstaan zij. Het komt ons waarschijnlijk voor.

2 *Westarburon in pago Westrachi* wordt ook vermeld in eenen brief van 845, bij LACOMBLET I. nº. 61.

3 *Oorkondenb.* I. nº. 9.

4 KLUIT *Hist. Crit.* II. nº. 1 en de aanteek. aldaar.

5 BONDAM I. nº. 31. LACOMBLET I. nº. 65.

en *Sedlingi*, die misschien elders te zoeken zijn, *Deddingiwerbe*, waarschijnlijk Dedgum in Wonseradeel, *Imiswalde*, IJmswoude of Eemswoude in Wonseradeel, en *Midningi*, Midlum in Franekeradeel, dat in 1132 *Midlinge* heet [1].

Een Fuldasch register der 10e eeuw noemt nog *Quirnivurt*, *Welsib*, misschien Welsrijp in de grietenij Hennaarderadeel, *Westerburnen*, Westerburen, *Scettefurt*, Schettens en *Maggenheim*, Makkum en misschien nog anderen, die wij niet wisten te huis te brengen, daar bij deze allen de gouw niet genoemd wordt [2].

Eindelijk ontmoet ons nog in de 11e eeuw *Bodtiswer*, *Bodluswer*, *Bodliswert*, dat is Bolsward, als eene muntplaats, maar daar dit dorp toen niet de hoofdplaats der gouw was, houden wij dit geld voor onwettig geslagen, al moge het overigens van goed gehalte zijn [3].

Wij gaan nu tot het derde gedeelte van Friesland over, dat zich van het Vlie tot aan de Maas en verder oostwaarts uitstrekte. De eerste gouw die ons ontmoet, is

TEXLA.

Onder dezen naam werd oudtijds niet enkel het eiland Texel, maar ook het noordelijkste gedeelte der provincie Holland verstaan. Die naam komt al vroeg voor; het eerst ontmoeten wij dien ten jare 774, *Thesla* of *Thesala* [4], en herhaaldelijk in de Traditiones Fuldenses, waar die *pagus Tijesle* en verbasterd *Tijelle* genoemd wordt. Ook in eenen giftbrief des kloosters Lauresham van 814 worden twee hoeven in *Thesla* vermeld [5],

1 SCHWARTZENBERG I. 72.

2 *Oorkondenb. van Holl.* I. nr. 9.

3 Zie over dit onwettig munten eene keizerlijke verordening van FREDERIK II van 1220, bij HEDA, p. 193, en voorts de Capitularien passim.

4 *Cod. dipl. Lauresh.* I. p. 162: „Eodem anno (774) Gerrich et Rutwar tradiderunt quidquid habuerunt in loco qui dicitur Forismarische (var. Ferismarische), in *Thesla* (var. *Thesala*) et in Leunspih, et in loco qui vocatur Elisholz inter Renum et Masa et ad Masamuda et mancipia sex."

5 BONDAM I. n⁰. 17.

doch het is niet zeker of hierdoor deze gouw of eene plaats ergens op de Veluwe bedoeld wordt. Als gouw en graafschap beide wordt *Texla* opgenoemd in eene oorkonde van 985, waarbij grave Dirk II bevoordeeld wordt [1]. Het *eiland* Texel komt het eerst in het Utrechtsche register der 10e eeuw voor, maar zooals wij vroeger betoogd hebben, moet het reeds in het laatst der 8e eeuw door den fluvius *Maresdeop* van het vaste land gescheiden geweest zijn [2].

De grenzen dezer gouw (het vaste land samt het eiland) waren ten noorden het Vlie, ten zuiden de Kinhem of Chinnelosara gemarchi bij Alkmaar en verder de Richara, ten westen de oceaan, de oostelijke grens is moeilijk te bepalen. Indien men daarvoor Medemblik aanneemt, dan geraakt men in verlegenheid ten aanzien van den brief van 985, waar het land tusschen Medemelacha en Chinnelosara gemarchi van den pagus Texla onderscheiden wordt [3], tenzij men aanneme dat in dien brief door het laatste alleen het eiland verstaan wordt, en dit komt ons dan ook nog het waarschijnlijkst voor. Wij vermoeden namelijk dat in de 9e eeuw (denkelijk in 839) de zee bij Petten ingebroken is en de Zijp overstroomd heeft, die vervolgens is blijven drijven, en dat, toen een groot deel van het continentale Texel verdronken lag, het overige tot West-Friesland zal gerekend zijn, maar vóór die inbraak moet de zuidergrens bij Alkmaar gezocht worden, en de oostelijke grens zal misschien langs het Koegras en den Wieringerwaard geweest zijn; bij gebrek aan bescheiden laat zich dit niet beslissen. Alleen de oude zuidergrens blijkt duidelijk uit hetgeen wij vroeger nopens den loop der Chinnelosara gemarchi als een grensstroom tusschen Kinnem en Texla hebben bijgebragt [4].

Wat in de 8e en 9e eeuw de hoofdplaats dezer gouw was,

---

1 Kluit l. l. II. no. 14.

2 Zie hiervoor bl. 23. Ten jare 1248 wordt het als een eiland beschreven, waar men te scheep heenreisde, bij van Mieris I. 253.

3 *Oorkondenb.* I. no. 64. „Adhuc quoque quidquid beneficii nostra de parte inter duo flumina Medemelacha et Chinnelosara gemarchi dicta tenuit. — Adhaec etiam totum quod de nostro jure in pago Texla nuncupato in beneficium tenuit cet."

4 Zie boven bl. 56 volgg.

blijkt niet, maar in de Fuldasche brieven worden eenige plaatsen uitdrukkelijk in die gouw opgegeven, waarvan ook sommigen in het Utrechtsche register voorkomen, maar zonder nadere aanduiding. Het zijn de volgenden: *in pago Tijesle: Langenmore* of *Ostmore*, *Witmuntheim*, *Kijnloren* (l. *Kijnlosen*) of *Kintloson*, *Bretenheim*, *Tijeslemore*, *Lantohi* of *Lanthoij* [1]. Hiervan komen *Wintmunthem*, *Bredhem* en *Landei* ook in het Utrechtsche register, en *Kinlesun* (l. *Kinlosun*) in het meermaals aangehaalde charter van 855 en in een van omstreeks 983 voor.

Buitendien schijnen nog volgens de Fuldasche brieven tot die gouw te behooren het eiland *Ganc* of *Gankchaland* met *Fardincheim*, *Gotolfeim* (in het Utrechtsche register *Godolfhem*) en *Texalmore*, *Austmora* en *Adingama mora*, *Leonespah* (in 772 *Leunspih*), *Horgana*, Hargen (Utrechtsch register *Haragum*, in eenen brief van 1083 *Haragon* [2]), *Gaddingenheim*, misschien het *Geddigmore* in eenen brief van vóór 1120 (zie boven bl. 33), evenals de in 772 vermelde plaatsen *Forismarische*, *Engilbrehtesambehte*, *Texla*, *Leunspih* en *Helicrichesambahte*, allen overigens onbekend [3], en uit het Utrechtsche register *Pethem*, Petten, *Callinge*, Callantsoog en *Husidina*, Huisduinen, en misschien nog eenige anderen. Waarschijnlijk zijn de meesten dezer dorpen door de inbraken der zee vernield en eenigen misschien later van naam veranderd; alles is hier zeer duister en wij weten het tot nog toe niet op te helderen.

Wiron.

In den Utrechtschen blaffert wordt nevens de *terra Texla* ook de *terra Wiron* opgenoemd, waardoor men algemeen en onzes inziens teregt, het eiland Wieringen verstaat, dat toen reeds waarschijnlijk van den vasten wal gescheiden was. In de 8e eeuw schijnt het eene afzonderlijke gouw uitgemaakt te hebben, die zich ook over het noordoostelijke gedeelte van

1 *Oorkondenb. van Holl.* I. no. 9, § 94, 96.

2 *Oorkondenb. van Holl.* I. no. 7, 89.

3 *Oorkondenb. van Holl.* I. no. 7.

Noordholland uitstrekte, maar waarvan wij weinig of niets weten. Dit is naar onze meening, de *pagus Wironi* of *Wirensis*, dien men in de Fuldasche brieven aantreft, en waarin gelegen was de plaats *Wictulfingafurt*, hoewel in eene andere gift daar vermeld *Wictulfingefurt* in de gouw Waldahi gesteld wordt[1]. Het blijkt ook uit de beneden opgegevene plaatsen, dat er een dorp *Wiron* bestond, waarnaar de gouw vermoedelijk haren naam had.

In den Utrechtschen blaffert vinden wij nog een dorp *Strude*, waardoor waarschijnlijk Stroe op Wieringen verstaan wordt, welks kerk zeer oud is en *de heidensche kapel* genoemd wordt. Dit lag derhalve mede in deze gouw, meer kunnen wij er niet van mededeelen. Doch nadat in de 9e eeuw de zee hier zoo groote verwoestingen aangerigt had, schijnt men het overschot der beide gouwen tot één gewest en graafschap gerekend te hebben, onder den te voren meer algemeenen naam van West-friesland of Westerlinga.

WESTERLINGA.

De eerste stellige melding van dit graafschap is ons voorgekomen in eenen brief van 1064, waar het *comitatus in Westerlingae*[2], dat graaf DIRK bezeten had, aan de Utrechtsche kerk wordt geschonken, en dat hierdoor niet anders dan het graafschap Westfriesland bedoeld wordt, blijkt onder anderen uit den kronijkschrijver MENCO uit de 13^e^ eeuw, die de *Westlingi* de verste Friezen naar het westen noemt[3]. Als de

---

1 *Oorkondenb.* I. nº. 9. § 105, „in pago *Wirense* curtilem unam." — § 8: „in loco nuncupato *Wictulfingafurt* in p. *Wironi.*" — § 63, in terra Fresonum in *Wiron* et in Leonesbah." — nº. 36: „in terra Fresonum in villa *Wireon* et in Leonipich." — nº. 60: „in p. *Wirensi* in Frisia unam curtilem." — § 109: in loco *Wictulfingefurt* in p. *Waldahi.*"

2 HEDA, p. 109. VAN MIERIS I. 66, die beiden verkeerdelijk *Westflinge* lezen, zooals aangewezen is door VAN HEUSSEN *Batav. Sacra* I. 12.

3 MENCONIS *Chron.* bij MATTHAEUS *Anal.* III. 229, „Surrexit contra Frisones extremos versus occidentem, qui dicuntur *Westlingi.*" In zeker oud HS. der Utrechtsche kerk bij denz. III. 43 komt ook onder de Utrechtsche dekens een *Decanus de Westlinglant* voor.

grenzen van dit landschap samt de eilanden in dien tijd, kan men dan aannemen ten noorden en oosten de Zuiderzee, ten zuidwesten Kennemerland of de Kinnem en Richara en ten zuidoosten de Zeevang, waar de later zoogenoemde Schuifsloot bij Schardam (Schaderdam) waarschijnlijk de grens vormde.

De hoofdplaats van dit graafschap was *Medemelacha* of *Medemelake*, Medemblik. De volksoverlevering wil dat de stad reeds in de 4e eeuw door DIEDERIK, zoon van zekeren Frieschen koning RADBOD gesticht en naar de godin Meda aldus genoemd zou zijn, doch men vindt er geene melding van vóór de 10e eeuw. In den blaffert der Utrechtsche kerk wordt aangeteekend dat haar behoorde de koninklijke tiend te *Medemalake* of *Medemolaca* [1], en bij eenen brief van 986 geeft de keizer aan zijnen getrouwen graaf ANSFRIED een gedeelte van den tol, de munt en den cijns, die hij voor dien tijd in de villa *Medemelacha* als beneficium gehad had [2]; deze stond die inkomsten aan de abdij van Thorn af, die daarvan nog in 1292 de bevestiging verkreeg [3], maar in 1118 schonk de Utrechtsche bisschop GODEBALD de kerk te *Medemblec* in Westfriesland, die tot de bisschoppelijke kamer behoorde, aan de broeders (kanunniken?) van S. Maarten [4]. Dus schijnt dan in het laatst der 10e eeuw niet DIRK maar ANSFRIED graaf van Westfriesland geweest te zijn en de eerste slechts

---

1 „In Medemelake regalis decima."

2 *Oorkondenb.* I. n°. 63. „Fideli nostro Ansfrido comiti dedimus in proprium portionem telonii, monetae et census quam ipse nostro concessu in villa quae dicitur *Medemelacha* ad regium jus legaliter respicientem, hactenus in beneficium tenuit et quidquid *in comitatu Frisiae* vocato nostrae Ducissae (?) beneficia in aliquibus hujusque (hucusque?) usibus habuit, nec non et illius pastoriae beneficii qua usque (?) nomine communi vocantur *inferior Maslandt* cet." Men ziet dat deze brief, waarvan het origineel bijna vergaan is, zeer slordig is afgeschreven.

3 LÜNIG *Reichsarch.* XI. 919. „Donationes per nob. virum quondam Ansfridum comitem — monasterio Thorensi factas in villa quae dicitur *Medemelache et in comitatu Frisiae*, nec non in locis quae vocantur *inferior Maesland* dioecesis Trajectensis cet."

4 *Oorkondenb.* I. n°. 104: „Ecclesiam quandam *in Occidentali Fresia in villa quae Medemblec* vocatur."

goederen daarin bezeten te hebben. Het bestaan van eenen rijkstol alhier bewijst dat het Vlie van ouds tot de koningsstraten behoorde.

De overige plaatsen die in dit landschap voorkomen, zijn behalve de reeds bij Texla en Wiron opgenoemden, de volgenden, wier ligging wel niet altijd bepaald wordt, maar genoegzaam bekend is. In 1063 *Misnen* (niet *Alisnen* of *Alisven*), Mijzen, *Wognem* thans Wognum, en *Vronle* [1], in 1083 *Franlo*, en later naar het schijnt S. Pancras genoemd, van welks ouden bloei de kronijken vele fabelen vertellen, voorts in datzelfde jaar *Scagon*, Schagen, *Those*, Opperdoes en in 1094 nog *Scorlewalth* aan de Friesche zijde van de Rekere [2]. Misschien komen er in het Utrechtsche register ook nog eenigen voor, maar hunne ligging is onbekend.

Voor dat wij van Westfriesland afscheid nemen, willen wij ook even Waterland gedenken, een gewest dat wel is waar onder dien naam ons niet voor de 13e eeuw is voorgekomen [3], toen het aan de heeren Persijn (men zegt als een zonneleen) behoorde, maar dat toch misschien, schoon toen slechts uit eilanden en gebroken land bestaande, eene gouw vormde. Van de dorpen worden geene in ons tijdvak vermeld, maar de meren (waarbij misschien tevens de dorpen of gehuchten) *Bamestra*, de Beemster, in 1083, en *Weromeri*, de Wormer, in het Utrechtsche register. Misschien heeft het afgedamde riviertje de Schade, de noordelijke, de Twisk bij Landsmeer de westelijke grensscheiding uitgemaakt. Sommigen gissen ook dat het oudtijds voor dat het IJ ruimer geworden was, tot Amstelland gerekend werd, doch dat alles is duister, alleen schijnt het land geheel of grootendeels aan de Utrechtsche kerk behoord te hebben.

---

1 *Oorkondenb.* I. n°. 85.

2 Ibid. I. n°. 92.

3 Namelijk in 1275 ibid. II. n°. 301. Verg. den *Tegenw. Staat der Nederl.* D. VIII. bl. 506. Drechterland komt het eerst in de Egmondsche Kronijk voor op het jaar 1155. De Drechterlanders behoorden tot Westfriesland, want de kronijk zegt: „Fresones de Drechterne fines comitatus Hollandensis invadentes, villas quasdam exusserunt."

Kinhem.

Deze gouw ontleent den naam van het riviertje dat haar ten noorden begrensde en wordt meestal voor de woonplaats der Caninefates in het Romeinsche tijdvak gehouden, hetgeen duidelijker zijn zou indien men daarvoor *Canlnesates* lezen mogt.

Hoe dit zij in de 8e, 9e en 10e eeuw was Kinhem als gouw en graafschap bekend. De oudste brieven noemen het *Kinnehem*[1]. In de Frankische jaarboeken op de jaren 882 en 884 heet het *Chinheim*, *Chinnin*.

Het komt mede als *pagus Kinhem in Frisia* voor in den meermaals aangehaalden brief van 855, en in dien van 985 wordt het zoowel gouw als graafschap genoemd.

De grenzen waren ten noorden de beek Kinnem en de Rekere die het van Texla scheidden, ten zuiden Rijnland; namelijk oostwaarts van het Haarlemmermeer schijnt het dorp Aalsmeer, westwaarts Hillegom de grens geweest te zijn, want de *locus Suithardeshaghe*, dien J. a Leidis voor Hillegommerbeek verklaart, komt in brieven van 889 en 922 als eene grensscheiding ten noorden en zuiden van twee graafschappen voor. Ten westen grenst Kennemerland aan den oceaan en ten oosten met de landen benoorden het IJ met inbegrip van het Schermereiland[2] aan Westfriesland en Waterland, waar vermoedelijk het water de Twisk bij Landsmeer de grensscheiding maakte en ten zuiden van dien plas aan Amstelland. Hoewel deze oostelijke grenzen niet in de brieven opgegeven worden, blijkt dit echter hieruit dat Kennemerland van ouds aan de Hollandsche graven, maar Amstelland vóór Floris V aan het Sticht behoorde[3].

---

1 *Oorkondenb.* I. n°. 1. „Villa Felison nominata, in *pago Kinnehem.*

2 Het Schermereiland wordt doorgaans tot Kennemerland gerekend, maar in eenen Egmondschen blaffert, vóór 1120 opgesteld, staat de kerk van Schermer onder de Friesche kerken. Z. *Oorkondenb. van Holl.* I. n°. 105.

3 In eenen brief van bisschop Conrad van Utrecht van 1085 bij Heda p. 142 heet het van zeker broek tusschen Mijdrecht en Abkoude: „ex altero vero latere dictae terrae palustris idem sit terminus qui findit terminum episcopatus et comitatus."

De hoofdplaats van Kennemerland schijnt geweest te zijn *Alcmere* of Alkmaar; in eenen brief van 1083 geschiedt melding van eenen tol te dier stede, dien grave DIRK II aan de abdij van Egmond in de 10e eeuw geschonken had; in 1116 heeten de inwoners dier plaats *burgers* (*cives Alcmarienses*) [1], en te dien jare schijnt er volgens het onderschrift van dien brief een grafelijk placitum gehouden te zijn. Ook was er omstreeks 1143 reeds eene munt [2].

Nog is het opmerkelijk, dat men bij het dorp Heemskerk bezijden den heerenweg, eenen heuvel aantreft *het Huldtooneel* genoemd, waar de graven als heeren van Kennemerland onder den blaauwen hemel gehuldigd werden; ofschoon dit eerst in eene grafelijke thesauriersrekening van 1404 geboekt is, schijnt het op oude overlevering te berusten; ook had dit dorp nog lang eene soort van placitum [3].

In zeker geschrift der 12e of 13e eeuw wordt Egmond als eene afzonderlijke gouw opgegeven [4], doch dit moet eene vergissing zijn, want de Egmondsche kronijk noemt zelve deze plaats als de grensscheiding tusschen Holland en Westfriesland [5].

Verscheidene dorpen worden in de oudste charters in deze gouw geplaatst, namelijk in 855 *Obbinghem*, dat ook in den brief van 1083 voorkomt, en misschien het latere Obbendijk onder Oesdom is, *Kinlesun* (*Kinlosun*), dat elders in de gouw Texla geplaatst wordt, *Odigmore* en *Nordmora*, allen onbekend.

Voorts de beroemde abdij van Egmond, wier eerste stichting in het duister schuilt. De kronijk der abdij leidt die van den H. ADELBERT af, die met WILLEBRORD omstreeks 690 hier gekomen en bij zekeren EGGO zou gehuisvest zijn, waar hij het omliggende land zou gekerstend en er eene kleine kapel

---

1 *Oorkondenb.* I. n°. 89 en 103. De Egmondsche kronijk noemt het in 1132 *forum*.

2 J. a LEIDIS *Ann. Egm.* C. 25, vermeldt in de 12e eeuw zekeren *Reinwardus monetarius* in Noordholland; deze was muntmeester te Alkmaar blijkens een stuk van omstreeks 1143 in het Cartul. Egm. p. 10.

3 Zie HADR. JUNIUS, *Batavia*, p. 190 en *Tegenw. Staat*, D. VIII. bl. 212 en 232.

4 PERTZ, II. 425.

5 *Chron. Egm.* ad a°. 1167, bij KLUIT I. 115.

gesticht hebben [1], doch dit is eene twijfelachtige overlevering; de naam *Haecmunde* schijnt zoo veel als vroonland, 's heerenland of domein te beteekenen, en J. A LEIDIS berigt ons dat de plaats oorspronkelijk *Hallem* heette [2]. Hoe dit zij, dezelfde kronijk verhaalt dat graaf DIRK I hier eene houten kerk en nonnenklooster stichtte, dat door zijnen zoon DIRK II van steen herbouwd werd, die tevens de nonnen door monniken deed vervangen. Dit moet dus in de 10e eeuw geschied zijn.

De Fuldasche brieven zwijgen hiervan geheel en al. Deze abdij werd door de graven rijkelijk begiftigd en verkreeg in 1083 zelfs tolvrijheid *in het geheele graafschap* (Kennemerland?), dat het eerste voorbeeld is van zoodanig voorregt door de graven verleend; te voren geschiedde dit door de keizers, maar waarschijnlijk had de graaf den tol van dezen als benefi ium ontvangen.

De overige Kennemerlandsche dorpen, die zonder opgave der gouw vóór de 12e eeuw voorkomen, zijn: bij ALCUINUS in het leven van WILLEBBORD, *Heilgelo* [3], Heilo bij Alkmaar; in de Fuldasche brieven *Bogeheim*, Bakkum [4]; in het Utrechtsche register insgelijks *Bacchem*, *Campthorpa*, Kamp, voorts *Heslem* of *Haralem*, Haarlem, met het *Heslemaholte*, *Schota*, Schoten bij Haarlem, *Benetfelda*, thans de hofstede Bentveld, niet verre van die stad, *Ostsagem* en *Westsagem*, Oost- en Westzaan, *Limbon*, Limmen, *Velesan* of *Felisun*, Velzen, dat reeds vroeger voorkomt, want LUDGERUS verhaalt in het leven van den H. GREGORIUS, dat BONIFACIUS in het begin der 8e eeuw in *Felisa* drie jaren zijn verblijf hield, waar hij in de nabuurschap der heidenen was [5]; graaf DIRK II schonk

---

1 KLUIT I. 1. p. 6. Evenzoo in de *Ann. Xant.* ad a°. 694. bij PERTZ II. 220: „S. vero Adalbertus in loco qui dicitur Ekmunda usque ad tempus exitus sui apud quendam Eggonem mansit."

2 J. a LEIDIS *Ann. Egm.* C. 1.

3 ALCUINI *Vita S. Willebr.* I. 15.

4 *Oorkondenb.* I. n°. 9. § 25.

5 LUDGERI *Vita S. Gregorii Episc. Traj.* (een stuk der 9e eeuw) C. 1, in de *Acta SS. Boll.* 25 Aug.: „Tertius locus appellatur *Felisa* qui propior erat gentilibus et paganis, ubi (Bonifacius) tribus similiter annis mansit."

hier aan de abdij van Egmond, blijkens den brief van 1083, zes mansus en het gebruik van het altaar der kerk op S. Aagtendag, en eindelijk blijkt uit eenen brief van 1063, dat hier eene moederkerk was, door KAREL MARTEL aan WILLEBRORD en door dezen aan de abdij van Epternach geschonken; in dien brief heet de plaats *Velserburg* en zal dus toen reeds een slot gehad hebben [1], maar in den oorspronkelijken giftbrief van KAREL MARTEL, die voor eenigen tijd teruggevonden is, heet de plaats *villa Felison in pago Kinnehem.* — Verder nog in dat zelfde Utrechtsche register *Vennapen*, de Vennep bij Hillegom, *Scoronlo*, Schoorl, *Bergum*, Bergen bij Alkmaar en zeker nog anderen wier ligging thans onbekend is. In 1063 *Helichelo*, dat in 1083 *Heilgalo* heet, Heilo, *Ascamannasdelf*, dat in 1083 nogmaals als *Escmundelf* voorkomt, *Imazankerka*, Heemskerk, *Aldenthorp*, Ouddorp bij Alkmaar, *Scirmere*, het Schermereiland, *Spernereswald*, Sparenwoude bij Haarlem, en in meergemelden brief van 1083 nog bovendien *Ekerslato*, Akersloot, *Hemstede*, Heemstede bij Haarlem, *Kasterchem*, Castrikum, *Limban*, Limmen [2], *Osdem*, Oesdom bij Heilo en *Wimnon*, Wimmenum. Voorts nog de volgende plaatsen wier juiste ligging meest onbekend is: *Heram* bij Wimnon, later Arem, *Smithan*, misschien Smedemermade onder Limmen, *Ordebolla*, *Obbingem* (dat ons ook in 855 ontmoet is) welligt Obbendijk bij Oesdom, *Northorpe*, *Adgeringelant*, *Hildebrandislant*, *Siwirdingelant*, *Banes*, zijnde de buurt Benes onder Uitgeest; de kronijk van Egmond voegt er nog bij *Renniggem* (*Reningen*, *Rinegen*) Rijnegom bij Egmond, *Elebentem*, *Sutherlem* en *Wallehem* dat bij Wimmenum lag [3]. Uit eenen blaffert der Egmondsche abdij, ten tijde van den abt Adalard (1083—1120

---

1 *Oorkondenb.* I. n°. 85.

2 In 1108 schonk bisschop BURCHARD de kerk te *Limben* aan het kapittel van S. Marie te Utrecht. *Oorkondenb.* I. n°. 100.

3 *Chron. Egm.* bij KLUIT, I. p. 28 en de aanteek. aldaar. Van Wallehem zegt J. a LEIDIS *Ann. Egm.* p. 10: „In Walleshem, qui locus est Winna." Sutherlem schijnt in den Utrechtschen blaffert voor te komen onder den naam van *Suthrem* of *Zutheren.*

opgemaakt), blijkt dat die kerk toen nog de meesten dezer goederen bezat, onder anderen *Northorpe*, *Smithen*, *Gestichin*, *Athethilt*, *Brocchingelant*, *Hildebrandislant*, *Swirdingelant*, *Magehanchelant*, *Linbon*, *Ekerslato*, *Banes*, *Thorengest*, *Escmundelf*, *Scorlo*, *Bergan*, *Winnon*, *Rinneggem*, *Heram*, *Bachem*, *Castringhem*, *Hemecekyrike*, *Velsen*, *Harlemerwalde* [1]. Eindelijk wordt nog in 1094 vermeld de kerk van *Scorla* met eene kapel te *Berga* [2]. Men ziet dus dat Kennemerland in dit tijdvak reeds goed bewoond was.

RINLAND.

Deze landstreek komt onder den tegenwoordigen naam eerst in 1222 en in zeker oud HS. der Utrechtsche kerk voor, waar onder de kerkelijke ambtenaren ook de *decanus de Rijnlant* opgeteld wordt. Er bestaan evenwel aannemelijke gronden om Rijnland veel vroeger als eene afzonderlijke gouw en graafschap te beschouwen. Het eerst komt hierbij in aanmerking een brief van koning ARNULF van 889, waarbij hij aan zijnen getrouwen graaf GEROLF *tusschen den Rijn en Suithardeshaghe in diens graafschap* eenige gronden in eigendom afstaat, namelijk in Northa en Ospretashem [3]. Dit Suithardeshaghe is onder dien naam niet meer bekend, maar wordt door J. A LEIDIS voor Hillegommerbeek (eigenlijk moet het zijn Hillegom) verklaard en nu vinden wij in later tijd juist daar omstreeks de grensscheiding tusschen Rijnland en Kennemerland [4].

Door Northa verstaat men algemeen Noordwijk en dit dorp lag van ouds in Rijnland; wat Ospretashem zij, dat ook in het Utrechtsche register onder den naam van *Osbragtashem*

---

1 VAN MIERIS, I. 165. *Oorkondenb.* I. n°. 105.

2 *Oorkondenb.* I. n°. 92.

3 *Oorkondenb.* I. n°. 21. „inter Renum et Suithardeshaghe in comitatu ipsius."

4 Zie VAN MIERIS IV. 793 en 814.

voorkomt, is onzeker. KLUIT verstaat er door zeker land *Brechtgersweerd* gelegen omtrent het Sparen en de Lede, doch dit heeft zwarigheid, want dan lag het in Kennemerland; wij onthouden ons liever van eenige beslissing. De overige in dien brief van 889 opgetelde plaatsen schijnen buiten het graafschap gelegen te hebben.

Ten zuiden van den Rijn naar den zeekant lag de gouw Masalant en dus schijnt Rijnland zich oorspronkelijk tusschen die rivier en Hillegom en van daar in eene zuidoostelijke rigting weder tot aan den Rijn bepaald te hebben; maar in het begin der 11e eeuw veroverde graaf DIRK III zeker graafschap van DIRK BAVENZOON gelegen omtrent Bodegraven en hechtte dit aan zijne bezittingen, ofschoon dat veroverde land niet met Rijnland werd zamengesmolten. Dit wordt bevestigd door twee merkwaardige charters van 1064 [1]; in het eerste schenkt koning HENDRIK aan de Utrechtsche kerk het geheele graafschap in Westerlingae en *langs de boorden van den Rijn* (*Comitatum omnem in Westerlingae et circa oras Rheni*) dat grave DIRK gehad had met al wat tot datzelfde graafschap behoorde, dat is de abdij in Egmond (*hoc est abbatia in Egmonde*) enz. Oppervlakkig beschouwd schijnt het alsof hierdoor slechts één graafschap bedoeld wordt en of Egmond aan of althans digt bij den Rijn lag, en het bevreemdt dat de voorstanders van eenen Noordhollandschen Rijnmond zich hierop niet beroepen, maar naauwkeuriger beschouwd blijkt Westerlinga door het woordje *et* van het graafschap aan de Rijnoevers onderscheiden te worden, en alleen te zamen genoemd, omdat dit geheele land onder éénen graaf stond. Ook hebben wij gezien dat althans het westelijk gedeelte van Rijnland in 889 tot het graafschap van GERULF behoorde. In den tweeden brief van 1064 worden alle de goederen die graaf DIRK der Utrechtsche kerk ontroofd had, haar door den keizer teruggegeven, die allen aangeduid worden, namelijk goederen omstreeks Dordrecht en in Kennemerland, kerken in Rijnland, het graafschap d. i. het gravenambt met de vervallen

1 Bij HEDA, p. 128, 129. *Oorkondenb.* I. n°. 86. 87.

in Holland en *bovendien* (*praeterea*) het leengraafschap van DIRK BAVO of BAVENZOON, dat bepaald wordt van de plaats Sigeldrith tot aan Rinesmuthon en terug ten westen van den Rijn tot aan Bodegraven (*ab eo loco qui dicitur Sigildrith usque in Rinesmuthon, inde sursum ab occidentali parte Rheni usque in. Bodegraven*). Het graafschap van DIRK BAVO wordt dus onderscheiden van Rijnland; het laatste blijft van den graaf van Holland, het eerste keert tot den bisschop van Utrecht als regtmatigen eigenaar terug. Waar nu de scheiding tusschen beiden was, laat zich opmaken uit eenen brief van 1165; volgens dezen had de graaf om zijn land van den last van het bovenwater te bevrijden, bij *Swadenburg* of *Stekede* dat is Zwammerdam of de Steektpolder bij dat dorp, eenen dam in de rivier gelegd, waardoor het Sticht onderliep. Zeker had hij dit gedaan op zijne uiterste grenzen en hier treffen wij dan ook later de grensscheiding van Rijnland aan. Uit de bepaling van dit punt laat zich de grensscheiding van 1064 eenigzins ophelderen. Rinesmuthon namelijk moet bij Zwammerdam gezocht worden en is zeker het punt waar de Mye zich in den Rijn werpt. Dat zoodanige vereeniging in dien tijd wel eens *riviermond* genoemd werd en dat wel van de voorbij stroomende rivier, blijkt uit het voorbeeld dat wij van *Maesmond* ten jare 1134 hebben bijgebragt (boven bl. 77) en zoo vervalt dan met een dit bewijs voor den Katwijkschen uitloop. Sigildrecht zal dan misschien bij Zegveld te zoeken zijn, of zooals ACKER STRATINGH gist, bij het Zijdelmeer omtrent den Amstel, niet ver van de landscheiding tusschen Rijn- en Amstelland.

Uit een en ander blijkt dus genoegzaam dat Rijnland in de 11e eeuw en waarschijnlijk reeds veel vroeger ongeveer dezelfde uitgestrektheid gehad heeft als in onzen tijd, ja zelfs over de landen van Voshol en andere baljuwschappen zich uitstrekte. Wij kunnen dan hieruit bepalen welke in dien tijd voorkomende plaatsen wij in die gouw stellen mogen.

Als de hoofdplaats meenen wij te mogen beschouwen Leiden, ofschoon wij er geene sporen van tol, munt en schepenbank aantreffen. Men houdt deze plaats vrij algemeen voor het

Lugdunum Batavorum bij de Romeinsche schrijvers vermeld, hetgeen ook onze meening is. In het Utrechtsche register der 10e eeuw komt het voor de eerste maal onder den naam van *Leithen* voor en schijnt toen uit drie afzonderlijke buurten bestaan te hebben in ieder van welken de Utrechtsche kerk eenige landerijen of hoeven bezat [1]. Hieruit schijnt te blijken dat de Oude en Nieuwe Rijn, die de stad doorloopen, toen reeds bestonden. Ten jare 1083 wordt voor het eerst een kastelein ADALWIN vermeld, die zonder twijfel, zooals ook J. A LEIDIS opmerkt, de burg te Leiden bewaarde; in 1143 komt zekere *Elwinus castellanus de Leyden*, in 1168 *Elinand castellanus de Leithen* voor [2]. Daar Rijnland tot de oudste bezittingen der Hollandsche graven behoorde, hebben zij het reeds in de 11e eeuw door eenen plaatsvervanger doen besturen, waarom dan ook nog in de vorige eeuw de vierschaar van het hoogbaljuwschap van Rijnland te Leiden gespannen werd [3]. De omtrek van Leiden was reeds in de 10e eeuw sterk bewoond. Of echter alle die plaatsen zooals later onder Rijnland behoorden, is ons niet gebleken. Zoo ja, dan zal men mogen oordeelen dat door de bepaling tusschen den Rijn en Suithardeshage in 889 de Vliet verstaan wordt tot aan den Leidschendam. In die veronderstelling laten wij ze hier mede volgen.

In het Utrechtsche register dan vindt men vermeld *Alfna*, Alfen aan den Rijn, *Suetan*, de hofstad Zwieten aan den Rijn, *Rodanburg* eene hofstad mede aldaar en niet te verwarren met het daarbij gelegene klooster Roomburg, *Leghan* of *Legihon*, onzeker, *Loppishem*, het klooster Lopsen binnen en buiten de Rijnsburgsche poort te Leiden, *Lippinge*, het huis ter Lips onder Voorschoten, *Wadinghem* het huis ter Waddinge tusschen Voorschoten en Leiden, *Fore* thans Veur, *Forenburg*, Voorburg, (waar in den Romeinschen tijd het *forum Hadriani* stond, thans Arentsburg), *Forschate*,

---

1 *Oorkondenb.* I. n°. 33.

2 KLUIT, II. n°. 19 en de aldaar bijgebragte plaatsen aant. 16.

3 *Tegenw. Staat*, VI. 197.

Voorschoten, *Valcanaburg*, Valkenburg; *Hoverathorp*, thans zoo men meent Voorhout, *Rothulvashem* of *Rinesburg*, thans Rijnsburg, *Osbragtashem*, waarvan wij reeds gesproken hebben, *Warmelde*, waar men waarschijnlijk *Warmunde* moet lezen, Warmond, *Ostresgest*, *Ostesgest*, Oestgeest bij Warmond, *Polgest*, Poelgeest, *Husingest*, ons onbekend, *Offem* bij Noordwijk, *Thalinge*, *Taglingi*, denkelijk het slot Teilingen, *Suattingaburich*, Zwammerdam, *Vennapen*, de Vennep bij Hillegom [1], op of iets over de noordelijke grens.

In 1063 worden vermeld *Rinesburg*, *Warmunde*, *Leithemuthon*, thans Leimuiden aan het Haarlemmermeer: *Rinsaterwald*, Rijnzaterwoude, *Asclecarwald*, Esselykerwoude [2]. In 1064 nog *Voreholt*, Voorhout, *Northgo*, Noordwijk dat ons reeds in 889 ontmoet is, *Sigeldrith* en *Rinesmuthon* [3].

Eindelijk vindt men in 1083 opgenoemd *Forenholte*, Voorhout, *Saxnem*, Sassem, *Nortga*, *Lopsen*, *Leithen*, *Radenburch*, Rodenburg, *Radenburgarebroke*, *Suetan*, *Waldmannevenna*, onzeker, *Buschusa*, Boschhuizen onder Zoeterwoude.

Men ziet uit het aangevoerde dat ook Rijnland van ouds eene afzonderlijke gouw en een graafschap heeft uitgemaakt, maar dat reeds zeer vroeg allodiaal werd. Misschien is dit de reden waarom er geene munt bestond, die anders in de meeste graafschappen voorkomt en evenmin een rijkstol, zooal niet te water dan ten minste een landtol; het land schijnt als een aanhangsel van Maasland beschouwd te zijn, waar de graaf veelal zijn hof hield en een landvoogd of kastelein was hier zijn stedehouder.

MARSUM, MASALAND.

In het testament van den H. WILLEBRORD van 726 maakt deze melding van eene kerk hem door zekeren HERIBALDUS

---

1 Zie over deze dorpen *Tegenw. Staat*, D. VI. bl. 161 volgg. en over Rodenburg, Zwieten, Leiderdorp, Oestgeest c. a. VAN MIERIS, *Beschr. van Leiden*, D. II. bl. 601 volgg.

2 *Oorkondenb.* I. n°. 85.

3 Ibid. I. n°. 87.

geschonken in de gouw *Marsum*, waar de Maas zich in zee werpt [1]. Hierdoor moet dus het land ter regter of ter linker zijde van de Maas verstaan worden, en hoogstwaarschijnlijk het eerste, daar de hier geschonkene kerk geene andere schijnt geweest te zijn dan die van Vlaardingen, want uit eenen brief van 1063 blijkt dat die kerk aan WILLEBRORD geschonken en door dezen kerkvoogd aan Epternach nagelaten was [2].

In een later stuk van 985 komt deze streek als het graafschap *Masaland* voor, dus genoemd naar de hoofdrivier die het bespoelde, en in een charter van 986 (zie boven blz. 147) schijnt het *Neder-Maesland* (*Masland inferior*) in het sticht van Utrecht te heeten, ter onderscheiding van de Maasgouw die een deel van Limburg uitmaakt.

Bij de geschiedschrijvers der 11e eeuw wordt het gewoonlijk naar de hoofdplaats, het graafschap of markgraafschap Vlaardingen (*Phladirtinga*, *Flaridingun*) geheeten, en door hen in Friesland geplaatst [3].

De grenzen dezer gouw waren ten noorden Rijnland, en wel zoo het ons voorkomt terzelfder plaatse als later, namelijk op de hoogte van den Leidschendam, ten zuiden werd het bepaald door de Maas, ten westen door den oceaan, ten oosten is de landscheiding onzeker. Indien men aannemen mogt dat de gift van goederen gelegen tusschen de rivieren *Liora en Hisla*, in 985 door OTTO III aan grave DIRK II gedaan, tot deze gouw betrekking had, dan wierd die vol-

---

1 *Testam. S. Willebr.* in het *Oorkondenb.* I. n°. 3. „Heribaldus clericus mihi condonabat et tradidit ecclesiam aliam in pago *Marsum*, ubi Mosa intrat in mare." Bij BALDUINUS Ninov. *Chron. Flandr.* bij KLUIT, II. p. 91 worden de bewoners van Maasland *Frisones Morsateni* genoemd, misschien hangt dit hiermede zamen.

2 *Oork.* I. n°. 85.

3 ALPERTUS MET. *de divers. temp.* ad a°. 1018 bij KLUIT, l. l. p. 71: „At nostri cum tota classe pleno aestu accesserunt ad *Flaridingun.* Sic enim haec regio Frisiorum vocatur." — HERM. CONTRACTUS *Chron.* ad a°. 1046. KLUIT, l. l. p. 91: „Rex — navali expeditione in Phladirtingam, fretum trajiciens, *pagum* quendam, quem Theodericus marchio sibi usurpaverat, ab eo eripuit."

komen duidelijk, behalve dat niet de Lier maar de zee de westelijke grensscheiding uitmaakt. Wij weten deze duisterheid niet op te helderen, en zullen dus de geheele landstreek tusschen de zee en den IJssel als ééne gouw en graafschap beschouwen; dit toch komt ons het waarschijnlijkst voor, vermits in den brief van 985 dit land tusschen de Lier en den IJssel als het graafschap Maasland schijnt aangeduid te worden, en het uit den brief van 1083 blijkt, dat dezelfde graven ten oosten en ten westen van de Lier regeerden, immers gaf graaf Dirk V daarin eenig land bij Delft aan Egmond, en omstreeks het midden dier eeuw stichtten zij daar een versterkt slot.

Zijn wij op die wijs omtrent de grenzen der gouw tot eene bepaalde uitkomst gekomen, dan wordt het ook gemakkelijk de hoofdplaats en verdere gemeenten aan te wijzen, die in de charters diens tijds voorkomen.

De hoofdplaats van Maasland was Vlaardingen, ten jare 898 *Florthingos*[1]; bij de schrijvers der 11e eeuw dan eens *Phladirtinga* dan weder *Flaridingun*, en geheel verbasterd *Flandeberg* genoemd, elders *Fleerdingen*, en in charters van 1063, 1064 en 1083 *Flardinga*. Volgens de overlevering zou het oudtijds door een hoop Slaven gesticht en naar hen *Slavenburg* genoemd zijn, maar hiervan bestaat geen bewijs.

Uit het berigt van 898 blijkt duidelijk dat Vlaardingen aan de Maas lag. LAMBERTUS SCHAFNABURGENSIS noemt het ten jare 1047 nevens Rijnsburg, of gelijk sommigen meenen, Kenenburg, als eene zeer versterkte stad[2]. De kerk was, zooals wij gezien hebben, reeds ten tijde van WILLEBRORD

---

1 *Ann. Metenses* ad a°. 898 bij PERTZ, I: „Interea Zuentibalch ad Franconem (Leodiensem) episcopum venit et eum cum omnibus suis secum adsumens Mosam transiit et ad *Florthingos* venit." Sommigen houden evenwel dit Florthingos voor *Florenges* in Belgie. Zie daarover de *Naspeuring* achter de *Handvesten* van Vlaardingen.

2 LAMB. SCHAFNAB., bij KLUIT, II. pag. 93: „Deinde (rex) exercitum navalem per Rhenum (Mosam?) duxit in Frisiam contra Godefridum ejusque adjutorem Diodericum, ibique duas *urbes munitissimas* cepit, Rinesburg et *Fleerdingen*."

gesticht in het begin der 8ᵉ eeuw, en eene moederkerk, waaruit men besluiten mag, dat de stad toen reeds de hoofdplaats der gouw was.

In 1083 schijnt DIRK V er een placitum gehouden te hebben, en uit oud muurwerk in den grond gevonden, besluit men dat er een grafelijk hof was. Het is echter opmerkelijk dat men er geene sporen van tol, munt en markt aantreft. De beste reden hiervoor te bedenken, is de nabijheid van Witlam of van Geervliet aan de overzijde der rivier, waar al zeer vroeg een rijkstol was, zoo als wij nader zien zullen. Bovendien heeft deze landstreek later eene verdeeling ondergaan, waardoor de oude regten van Vlaardingen als hoofdplaats vroeger dan elders vervallen zullen zijn.

In het midden der 11ᵉ eeuw, zoo men wil, begon GODFRIED *de bultenaar*, eene stad met een slot te bouwen, die hij *Delf* noemde [1], omdat die aan een delf of vaart gelegen was. De eerste melding daarvan komt voor in den meergemelden brief van 1083, ofschoon de woorden *juxta Delf*, *ex altera parte Delf* ook op de vaart zouden kunnen doelen. De auteurs evenwel van de beschrijving van Delft, bij BOITET uitgekomen, beweren dat in zeker door hen gezien perkamenten HS. van den Utrechtschen blaffert, die plaats reeds onder den naam van *Delfnum* zou voorkomen, waar de bekende HSS. *Elfnum* of *Elsnum* lezen, een naam die zeker onverklaarbaar is. Indien dan dit verhaal waar is, zou de oorsprong der plaats tot in de 10ᵉ eeuw opklimmen [2]. Later nam zij zoo in welvaart toe, dat zij de hoofdplaats van Delfland werd, dat naar het schijnt reeds in de 13ᵉ eeuw van Schieland gescheiden was [3]. Sedert zal Vlaardingen vervallen zijn.

De overige villae, die ons in dit tijdvak ontmoeten, hoewel zonder aanduiding der gouw, zijn in het Utrechtsche register der 10ᵉ eeuw, *Cralingen*, waarvoor echter een ander HS. *Galinghem* leest. Hier meent men sporen van eenen

---

1 HEDA p. 131, 134.

2 *Beschr. der stad Delft*, 1729, bij BOITET bl. 2.

3 *Tegenw. Staat*, VI. 470.

Romeinschen weg ontdekt te hebben en de kaarten teekenen eenen *'s Gravenweg* aan. Voorts *Hostenpinhem* en *Westenpinhem*, waardoor welligt Pijnakker te verstaan is, misschien ook de hierop volgende maar onbekende plaatsen *Corfcan* of *Corscan* en *Uphusen*, dan *Holtsole*, in 1257 *Huntsele* en in 1336 en later *Honselredijk* of Honselaarsdijk geheeten in het zoogenaamde Westland; *Masaland*, het dorp Maasland, mede in dien omtrek, *Masamuthon* (want zoo moet men lezen), ergens aan den mond der Maas waarschijnlijk bij Geervliet [1], *Ler* en *Rufigen*, misschien de Lier en Ruiven, en eenige anderen wier juiste naam en ligging geheel onzeker is.

In dien brief van 1063 vindt men behalve *Flardinge* nog *Hariche* de Harkpolder en *Schi*, thans Overschie of eigenlijk Ouderschie, en in 1083 *Bergan* ten westen van den Rijn, waaronder men Bergsche hoek of Hillegersberg wil verstaan, wat nog niet uitgemaakt is, voorts de kerk van *Flardinga* met den tiend, *Masaland*, *Schipleda*, Schipluiden, *Westerbeiran*, misschien Westbarendrecht, *Vronanstat*, dat niet meer bekend is.

Met Maasland was sedert de eerste helft der 11e eeuw het toen opgerigte graafschap Holtland verbonden, maar dewijl dit eigenlijk buiten de zuidergrenzen van Friesland lag, zullen wij het gevoegelijker bij het Frankische gedeelte des lands beschouwen, even als de landen van Voorn en Putten en het land van Strijen.

LAKE ET ISLA.

De naam dezer gouw wijst hare ligging aan, want zooals de meeste landschappen diens tijds werd zij door rivieren bepaald of ingesloten. Hierdoor maakt de IJssel de noordelijke, de Lek de zuidelijke grens uit. Ten westen eindigt zij, waar beide rivieren zich omstreeks IJsselmonde in de Maas storten; alleen de oostelijke grens is onzeker. Bij IJsselstein aan het Gein verbindt zich de IJssel met den zoogenoemden Vaartschen Rijn, die van Vreeswijk naar Utrecht loopt, doch dit zou

1 Verg. KLUIT, I. 2. 104.

volgens oude berigten een gegraven water wezen. Op de kaart in den Tegenwoordigen Staat van Utrecht en latere kaarten ziet men die rivier ten westen van Vreeswijk langs een naauw bed zich met de Lek vereenigen en dit zal dan waarschijnlijk ook de oude grensscheiding geweest zijn.

Deze gouw wordt slechts tweemaal in oude stukken vermeld, namelijk in 944, toen koning OTTO I aan de kerken van S. Maarten en S. Maria al zijne goederen in die gouw afstond, die WALGERUS en daarna zijn zoon RADBOD (waarschijnlijk keizerlijke gouwgraven) van hem in leen of beneficium hadden bezeten [1], welke gift in 1122 nader bevestigd werd [2]. In 1064 schijnt het als een graafschap aangeduid te worden [3].

De berigten over dit landschap zijn zeer gebrekkig, zoodat wij niet eens de hoofdplaats hebben kunnen opsporen, en de meeste steden en dorpen komen eerst later voor. In den Utrechtschen blaffert vindt men *Willighen* vermeld, dat het dorp van dien naam aan de Lek bij Schoonhoven kan wezen, maar een ander HS. leest *Upwilcanhem*. In den brief van 1064 wordt van *Crempene*, dat is Krimpen op de Lek gesproken, en *Havekesdreht*, Haastrecht, was op het einde der elfde eeuw bekend [4].

GERMEPI.

Men vindt van deze gouw nergens melding gemaakt dan alleen in het Utrechtsche register, waarschijnlijk doordien zij reeds spoedig naar de hoofdplaats genoemd werd, en zoodoende de oorspronkelijke naam der gouw in vergetelheid geraakte. BUCHELIUS verklaart het door Woerder- en Amstelland, doch onzes inziens zal men er alleen het eerste door kunnen verstaan, want in een der HSS. wordt de IJssel met die gouw

---

1 HEDA, p. 83. VAN MIERIS, I. 42.

2 VAN MIERIS, I. 85.

3 HEDA, p. 130. „Praecipimus etiam ne quis comes nec aliqua sub comite persona *juxta Islam et Lake*, in locis ad duo monasteria pertinentibus ullam potestatem habeat, cet."

4 *Oorkondenb.* I. n°. 132.

in verband gebragt [1], die wel langs Woerder- maar niet langs Amstelland heenstroomt. Ook volgt daarop onmiddelijk de vermelding van Wrdan of Vurdin, waarschijnlijk de stad Woerden. Het is dan zonder twijfel het reeds meermalen besprokene graafschap van DIRK BAVO geweest, dat deze in het begin der 11e eeuw van de Utrechtsche kerk te leen hield en vóór hem UNROCH en vervolgens GODEZO; misschien dezelfde UNROCH, die ten jare 1000 als graaf van Teisterband voorkomt [2].

Deze gouw strekte zich aan beide zijden des Rijns uit; ten noorden liep waarschijnlijk de grens van het onbekende Sigeldrith tot aan Rinesmuthon of Zwammerdam, misschien langs het riviertje de Mije en vandaar naar Bodegraven en Woerden. Zuidwaarts paalde zij waarschijnlijk aan den IJssel, en westwaarts langs den Breudijk benoorden, en langs Haanwijk bezuiden den Rijn. Hieraan grenst zekere polder, *Amstelland* geheeten, en indien deze door BUCHELIUS mogt bedoeld zijn, kunnen wij in zijne uitspraak berusten; alsdan zou zich de oude grens tot aan den Meerndijk hebben uitgestrekt.

De hoofdplaats des graafschaps was vermoedelijk Woerden, dat misschien reeds onder den naam van *Wyrda aan den Rijn*, in het leven van den H. GREGORIUS (een stuk der 9e eenw) voorkomt [3], waar verhaald wordt dat BONIFACIUS († 755) hier zeven jaren zijnen zetel gevestigd had. Vervolgens is het zooals wij zagen, waarschijnlijk in het Utrechtsche register door *Wrdan* of *Vurdin* bedoeld, en in een charter van 1131 vindt men zelfs een HARMANNUS DE WORTHEN onder de

---

1 *Oorkondenb.* n°. 33.

2 LACOMBLET, I. n°. 132.

3 Zie hier de geheele plaats, vroeger slechts gedeeltelijk opgegeven: LUDGERI *V. S. Gregorii* C. I. in de *Acta SS. Boll.* 25 Aug. „Cum ipse electus Dei Bonifacius martyr — in Australi parte laci Almari pauper euangelicus propemodum solitarius sanctam sessionem suam tribus in locis peregisset, quorum vocabula locorum sunt haec. Primus vocatur *Wyrda in ripa fluvii Rheni*, ubi septem annis habitavit. Secundus vocatur Attingohem juxta amnem Fehta, ubi habitavit annis tribus. — Tertius locus appellatur Felisa, qui propior erat gentilibus et paganis, ubi tribus similiter annis mansit."

getuigen, waarschijnlijk de stamvader van dat bekende geslacht [1]. Van tol, munt of markt vinden wij hier geene sporen.

Behalve de hoofdplaats Woerden is ons alleen nog in den blaffert der Utrechtsche kerk *Gestharpe marca* d. i. Geesdorp en in eenen brief van 1064 het dorp *Bodegraven* bekend geworden. Of dit hetzelfde is als *Potarne* of *Potarnem* in het Utrechtsche register, zouden wij betwijfelen, tenzij de lezing geheel bedorven zij; de naam beteekent de sloot of gracht (Hoogd. *graben*) van Bodo.

Dit graafschap behoorde zeker tot de oudste bezittingen der Utrechtsche kerk; de schenkingsoorkonde is verloren gegaan, maar in het laatst der 10e of het begin der 11e eeuw was het, zooals wij zagen, reeds in haar bezit.

NIFTARLAKE.

Veel belangrijker dan de vorige was de gouw *Niftarlake*, in de latere afschriften en uitgaven der charters veelal verkeerdelijk *Instarlake*, *Nistarlake*, en ook *Nifarlake* en *Rifarlake* genoemd, dat geenen zin heeft; de naam toch beteekent nevens de grens of grensgouw, en zij is zoo genoemd, omdat zij de scheiding tusschen Friesland en het Frankische gedeelte onzes lands uitmaakte. Hier was de kern van het sticht en zij bevatte de hoofdstad Utrecht. Reeds in 722 was zij onder dien naam bekend en de steden en dorpen daarin geplaatst toonen hare uitgestrektheid, namelijk Utrecht, Vechten bij die stad en Muiden. Diensvolgens moet zij ten noorden aan Almeri of de Zuiderzee gepaald hebben, ten zuiden aan de Lek, ten oosten aan Nardinclant en Flehite, ten westen aan Kennemerland, Rijnland en Germepi.

De hoofdplaats dezer gouw en in zekeren zin onder de Frankische koningen, van geheel Friesland was *Trajectum*, *Vetus Trajectum*, *Trecht* en later *Utrecht*, eene stad welker stichting tot het Romeinsche tijdvak opklimt, gelijk er dan ook twee Romeinsche castra in hare nabijheid lagen [2], terwijl haar naam

1 HEDA, p. 162.

2 Zie de Verh. van J. SCHELTEMA in den *Utr. Stud. alm.* 1824.

Trajectum (in ablat. *Trajecto*) in het Itinerarium van ANTONINUS gevonden wordt. Volgens berigt van BEDA, eenen schrijver der 8[e] eeuw, zou haar inlandsche naam eigenlijk Wiltenburg geweest zijn [1], en de oude kronijken leiden dien naam van de Wilten, eenen Slavischen volksstam af, die zich hier nedergezet zouden hebben, doch hiervoor is geen bewijs, maar wel draagt nog zekere hooge bouwakker te Vechten, waar een der Romeinsche castra gestaan heeft, tot heden toe den naam Wiltenburg.

De geloofsprediker BONIFACIUS verhaalt in een zijner brieven [2], dat koning DAGOBERT hier in het midden der 7[e] eeuw eene kapel had doen stichten, die sedert weder door de heidensche Friezen omvergehaald was, maar ten jare 696 werd er onder den aartsbisschop WILLEBRORD een bisschopszetel opgerigt, die er gevestigd is gebleven. Hierdoor ontvangen wij van den toestand dezer stad in de middeleeuwen meerdere en betere berigten dan van de meeste anderen. In eenen brief van 722 (of 728) wordt het reeds als eene vesting of bemuurde stad beschreven, binnen welke zich een klooster bevond [3]. In eenen brief van PIPPIJN (vóór 768) heet het *urbs Trajectensis* [4], en omstreeks dien tijd wordt er ook van eenen *praefectus urbis* gesproken [5]. In een ander charter van dien tijd heet het *vicus Trajectum super fluvium Rheni*, in 776 *Trajectum vetus* [6], in 937 *civitas Trajectensis* [7]. In eene oorkonde van 934 verhaalt bisschop BALDERIC, dat hij bij zijne inwijding de plaats met de kerken door de Deenen verwoest gevonden had en daarop de hand aan het werk had geslagen, eene brug over de gracht

1 BEDA, *Hist. Eccl.* V. 12. „In castello illustri, quod antiquo gentium illarum vocabulo *Villaburg*, *id est oppidum Viltorum*, lingua autem Gallica *Trajectum* vocatnr."

2 MIRAEUS, I. 14.

3 HEDA, p. 28. „Donamus — ad monasterium, quod est intra muros in *Trajecto castro* situm constructum cet."

4 HEDA, p. 35.

5 WILLIBALDI *V. S. Bonifacii*, bij PERTZ, II, 352.

6 HEDA, p. 36, 39, 41.

7 HEDA, p. 81.

gelegd, poorten en muren met bolwerken gesticht, en de kerken weder opgebouwd had [1]. Men wil dat deze muren dezelfde waren die voor weinige jaren werden afgebroken, zoodat de stad dan reeds in de 10e eeuw hare tegenwoordige grootte moet gehad hebben; ook bezat zij toen reeds eenige kerken en kloosters.

Men vindt hier van ouds een rijkstol, munt en markt. In eenen brief van 779 wordt de kerk van S. Germain in Frankrijk, onder anderen ook van den Utrechtschen tol vrij verklaard [2], en van dezen zou nog de *tolsteegpoort* den naam hebben. Het regt der munt werd door OTTO I verleend, die de voordeelen daarvan aan den bisschop afstond [3]; doch naar men meent zou hier reeds in de 7e of 8e eeuw door de muntmeesters van Dorestad geld geslagen zijn, dat ons niet onwaarschijnlijk voorkomt; anderen evenwel schrijven dat geld aan Maastricht toe.

Utrecht was ook zoo het schijnt van ouds de zetel der gouwgraven van Niftarlake, die echter reeds zeer vroeg wegens het kerkelijke voorregt, leenmannen of ambtenaren des bisschops en zijne advokaten werden. In een charter van 725 of 726 treft men reeds eenen *Erkenfridus comes, qui advocatus fuit episcopi* aan [4], in 975 zekeren RUOTBODO, graaf in Niftarlake [5]. Misschien waren ook WALGERUS, zijn zoon RABODO en zekere HATTO zulke gouwgraven [6], doch hiervan heeft men geen stellig bewijs.

In de 11e eeuw schijnt de bisschop te gelijk eenen advokaat en eenen burggraaf gehad te hebben [7], later was dit ambt erfelijk bij de heeren UTENGOYE en daarna bij die van CUIK

1 HEDA, p. 75. „Pontem trans fossatum, urbemque cum portis et murum cum propugnaculis contra hostium insultum construxi et erexi."

2 BONDAM, I. n°. 5. SLOET, n°. 12.

3 HEDA, p. 81.

4 HEDA, p. 31. BONDAM, I. n°. 3.

5 HEDA, p. 87. „In pago Instarlake, in comitatu Ruotbodonis villam Amudam vocatam."

6 HEDA, p. 86, 87.

7 HEDA, p. 119.

en BENTHEIM. Ten jare 1122 komen een kastelein, schout, schepenen en burgers van Utrecht voor [1], en lang te voren wordt de stad *civitas* genoemd, zooals wij reeds gezien hebben. Uit dit alles blijkt genoegzaam; dat zij van ouds hoofdplaats eener gouw en eene aanzienlijke plaats was, maar men is te ver gegaan met hieruit af te leiden, dat zij een Romeinsch municipium zoude geweest zijn, dit blijkt nergens.

Behalve Utrecht wordt nog *Amuda* of Muiden aan den mond der Vecht in die gouw geplaatst; behalve in den aangehaalden brief komt het ook in het Utrechtsche register en in oorkonden van 948 en 953 voor, en in 1122 verkreeg de plaats zekere voorregten van den bisschop [2]. Uit deze brieven blijkt dat de visscherij in Almere toen een koninklijk domein was, en dat er een rijkstol, *cogsculd* genaamd, geheven werd van de koggen die daar doorvoeren, waaruit men besluiten mag dat de Vecht toen tot de koningsstraten behoorde.

De derde plaats in Niftarlake opgenoemd was *Fethna* (*Fehtna?*) die het eerst in 722 en wel als een castrum voorkomt [3]. Het is de tegenwoordige buurschap Vechten een half uur van Utrecht aan den Krommen Rijn, waar vroeger een Romeinsch castrum was, ter plaatse thans Wiltenburg genoemd.

De overige villae zonder opgave van gouw vermeld, zijn *Attingohem* aan de Vecht, bij LUDGERUS in het leven van GREGORIUS vermeld (zie boven bl. 163), *Sualisna* (var. *Suahsna*, *Suabsna*) *juxta Trajectum* bij ALTFRIDUS in het leven van LUDGER [4], en in het Utrechtsche register *Suesna* of *Suigna* genoemd, dat ik voor het dorp Zuilen aan de Vecht houde; voorts in datzelfde register na deze plaats nog *Suegsnon*, misschien Zwezereng bij Zuilen, *Marsna* en *Lonaralaca*, Maarsen en Loenen aan de Vecht, verder *Fregrimahusenham* (Fregima-

1 VAN MIERIS, I. 86.

2 HEDA, p. 84, 86. VAN MIERIS I. 86.

3 HEDA, p. 29. „Similiter villa vel castro, nuncupante *Fethna*, situm in pago *Insterlaco*, cum omni jure et soliditate sua.” Volgens de meening van Dr. LEEMANS zou de Romeinsche naam *Fectio* geweest zijn, voorkomende op een onlangs aldaar ontdekt monument.

4 PERTZ, *Monum.* II. 405.

husonham?) misschien Vreeswijk aan de Lek, *Wefrisse* of *Wesfrisse*, misschien het huis de Wierse bij Jutfaas, *Ubburon*, Opburen bij IJsselstein, ook in brieven van 1347, 1363, 1398 en 1406 vermeld [1], *Lanthem* aan de Lek, thans onbekend, en misschien in de gouw Lake en Isla te zoeken, *Haltna*, thans Houten, *Lorech*, elders *Luriche*, dat ook in 1252, 1278, 1398 en 1437 voorkomt [2], zijnde de buurschap Loerik bij dit dorp gelegen, *Werkum* (in 1127 *Wercunde*), Werkhoven, *Fresdore* onbekend, *Bunninchem*, thans Bunnik aan den Krommen Rijn, *Jodichem*, Odijk, *Fetna*, Vechten, *Rudinhem* onbekend en misschien nog eenigen meer. In 953 komt nogmaals *Lona* voor [3], omstreeks 983 *Eiteron* of *Aiteron*, Eiteren bij IJsselstein en *Haltnon*, Houten, en in 1085 vindt men vermeld *Abecenwalde*, Abkoude aan den Krommen Angstel, *Everikestorpe* (l. *thorpe*), thans Achttienhoven, *Mydrecht*, *Furs*, de Vuursche, *Trenscoten*, thans onbekend, en *quadraginta houvae* thans Wilnis [4].

Van Amstelland of de plaatsen daarin gelegen, vindt men in dit tijdvak geene berigten, doch onzes inziens moet het tot Niftarlake betrokken, en niet als eene bijzondere gouw beschouwd worden, want in 1105 voerde de bisschoppelijke bewindsman over die streek den titel van schout evenals die van Muiden, niet van graaf [5], die hem waarschijnlijk zou gegeven zijn, ware dit vroeger een graafschap geweest. VONDEL gebruikt eene dichterlijke vrijheid, wanneer hij GIJSBRECHT VAN AEMSTEL laat zeggen, dat

> Ik eertijds niemand diende en nimmer eenge heeren
> Erkende in mijn gebied, noch rekeninge gaf.

Geheel anders was het met Dorestad of Wijk bij Duurstede, waarvan wij nu nog moeten spreken. Die plaats was reeds in

---

1 DODT, *Archief voor kerk. en wereldl. Gesch. van Utr.*, I.

2 DODT t. a. p., bl.

3 HEDA, p. 86.

4 HEDA, p. 142.

5 HEDA, p. 146. Onder de getuigen: „Servientes episcopi: Otto castellanus, Galo scultetus, Ansfridus scultetus de Muthen, Wolfgerus *scultetus de Amestelle*.”

de 7[e] en 8[e] eeuw eene beroemde koopstad, die eene Europeesche vermaardheid verkregen had, zoodat de schrijvers van dien tijd er zich somtijds van bedienen als een bekend punt, om de ligging van andere plaatsen in diens omtrek te bepalen, als bij, boven of onder Dorestad gelegen [1]. Oorspronkelijk schijnt zij met het omgelegen land eene bijzondere gouw *Goy* of *Upgoy* genoemd uitgemaakt te hebben en in brieven van 1126 komt nog een graaf THEODERICUS de ex Goye (Utengoye) voor. In de rijksverdeeling van 839 wordt Dorestad afzonderlijk vermeld, als behoorende nevens het hertogdom Friesland tot aan de Maas, Hamaland en de Betuwe, tot het aandeel van LOTHARIUS [2], en volgens de Frankische jaarboeken werd de plaats in 850 door dezen aan den Noorman RORICH te leen gegeven met andere graafschappen [3]. Evenwel is het reeds zeer vroeg onder de Utrechtsche kerk gekomen en gebleven, zooals uit de charters door HEDA medegedeeld, blijken kan.

Er is een oud verhaal, dat deze stad ten tijde van haren bloei 52 kerken zou gehad hebben, waaronder sommigen dan ook de kloosters en kapellen begrijpen, en indien dit waar was

---

1 ANON. RAVENNAS *Geogr.* L. IV. ed. PORCHERON, p. 184. „Ingreditur vero ipse Rhenus in mare Oceanum sub *Dorostate* Frigonum patria." Id. L. I. p. 24. Secunda est hora noctis ex parte ipsa Germania vel Frixonum *Derostates* est patria." — Brief van 776 bij HEDA, p. 41 „in Trajecto veteri subtus Dorestado."

2 BONDAM I. n°. 22. In eene aanteekening van zekeren THEODERICUS, aedituus Tuitiensis, die in de elfde eeuw leefde, wordt *Wich* „in episcopatu Trajectensi et in pago *Opgoi*" gesteld. Zie de aanteek. van LACOMBLET *Urkundenb.* I. n°. 153. In dat charter van 1019 zegt de Keulsche aartsbisschop HERIBERTUS: „ex donatione ejusdem Imperatoris (Ottonis) possedi tres alias curtes *Wich*, Werchinge, et Odinge." Wijk, Werkhoven en Odijk?

3 *Ann. Bertin.* ad. a. 850, bij PERTZ. I. 445. „Rorich nepos Herioldi, qui nuper a Lothario defecerat, assumtis Normannorum exercitibus, cum multitudine navium Frisiam et Batavorum insulam, aliaque vicina loca per Rhenum et Vahalim devastat. Quem Lotharius, cum comprimere nequiret, in fidem recepit, eique *Dorestadum et alios comitatus* largitur." — *Ann. Met.* ad. A. 850. PERTZ. l. „Roricus qui cum fratre Harialdo *Dorestadum* jure beneficii tenuerat ab imperatore Ludovico." Zie verder DE RHOER *over Dorestadum* in de *Verhandelingen van het Zeeuwsch Gen.*, D. V. bl. 348 volgg. en VAN BOLHUIS, *de Noorm. in Nederl.*, bl. 101 volgg.

zou zij al zeer uitgestrekt moeten geweest zijn. Dit verhaal steunt op het gezag van den zoogenoemden MARCELLINUS, in zijne Vita S. Suidberti, een geschrift dat bewezen is valsch te zijn en door GHESQUIÈRE aan de 14e eeuw wordt toegeschreven. Intusschen treft men het evenzoo aan in het leven van den H. FREDERIK, bisschop van Utrecht, dat volgens de Bollandisten, waarschijnlijk in de 11e eeuw geschreven is [1]. De charters en annalisten daarentegen melden er niets van, hetgeen nog al vreemd is, zoo dit berigt waarheid bevat. Alleen leest men bij REMBERTUS dat daar *zeer vele* kerken waren [2], en LUDGERUS in het leven van den H. GREGORIUS noemt het eene beroemde plaats [3]. In eenen brief van 776 wordt alleen van de *ecclesia quae est super Dorestad constructa et vocatur Ubkirika* gesproken [4]; zonder de zaak dan te ontkennen, meenen wij die nog te mogen betwijfelen.

De stad komt daarentegen van ouds als een emporium voor; zij bezat reeds in de 7e eeuw eene munt, waarvan men nog een aantal geldstukken kent met de namen der muntmeesters; ook was hier reeds vroeg een rijkstol, waarvan de abt van S. Germain in 779 vrijstelling verwierf, en dat er eene markt was, is natuurlijk.

Door de gedurige plunderingen der Noormannen en waarschijnlijk nog meer door de verheffing van Utrecht, is haar aloude luister geheel te niet gegaan, en zij heeft alleen de herinnering daaraan bewaard. Door eenen bisschoppelijken ambtenaar bestuurd, heeft zij geen zelfstandig bestaan behou-

---

1 *Vita S. Friderici Episc. Traject.* C. 7. in de *Acta SS. Boll.* 18 Jul. „Normanni — villae nomine Dorestadt quondam magnae, quae nunc Wijck vocatur, in qua etiam ut ferunt *quinquaginta quinque ecclesiae* in Dei et Sanctorum suorum honore fuerant constructae."

2 REMBERTI *vita S. Anskarii* C. 17. bij FANT *Rer. Suecic. Scriptt.* II. 210. en PERTZ, II. 705. „Vade ad Dorstadum, ibi sunt *ecclesiae plurimae* et sacerdotes et clerici, ibi indigentium multitudo."

3 LUDGERI *vita S. Gregorii*, C. 2, in de *Acta SS. Boll.* 25 Aug. „Gregorius Trajectum, antiquam civitatem et *vicum famosum Dorstad* cum illa inradiavit parte Fresoniae, quae tunc temporis Christianitatis nomine censebatur."

4 HEDA, p. 41.

den, alleen vestigden de bisschoppen er somtijds hunnen zetel in een versterkt slot.

Hiermede hebben wij de Friesche gouwen afgehandeld, en keeren ons nu oostwaarts, om ook de Saxische landschappen ten oosten van den IJssel te beschouwen.

§ 2.

SAXEN.

Het oostelijk gedeelte van Nederland aan den regteroever des IJssels behoorde, gelijk wij getoond hebben, oorspronkelijk tot Saxen. Het bevatte de volgende gouwen of graafschappen: *Thrianta*, Drenthe, *Pagus Forestensis*, *Agridiocensis* of *Umbaiaha*; *Tuvanti*, Twenthe, *Salon*, Salland en *Hamaland*, zijnde het zuiden van Overijssel met het graafschap Zutphen, waarbij *Isloi* en *Leomerike*, de Lymers.

THRIANTA.

Het eerste berigt van dit landschap ontvangt men uit het leven van den H. WILLEHADUS, die hier omstreeks 780 de heidenen kwam bekeeren en de tempels (fana) omver werpen, zooals ons door zijnen levensbeschrijver ANSKARIUS verhaald wordt, die omstreeks het midden der 9e eeuw schreef; hij noemt het land *Thrianta* [1]. In eenen brief van 820 heet het *pagus Threant* [2], en in oorkonden van 944 en 1006 *pagus Thrente*, waarbij te gelijk de toenmalige graven, namelijk in 944 EVERHARDUS en in 1006 BALDRICUS genoemd worden [3]. In 1024 komt het voor als *comitatus de Thrente* en een jaar

---

1 Bij PERTZ II. 381.

2 LACOMBLET, I. nº. 40.

3 HEDA, p. 84. „in pago *Trenthe* (l. *Thrente*) vocato, qui est in comitatu Everhardi". — Ib. p. 101. „in pago *Thrente* vocato, quod est in comitatu Baldrici."

daarna zien wij in den *pagus Thrente* eenen graaf TEMMO het bewind voeren [1].

De grenzen dezer gouw laten zich uit het verhandelde reeds gedeeltelijk opmaken. Ten noorden namelijk grensde zij aan Hugmerchi en het Oldambt, ten zuiden aan Tuvanti of Twenthe, ten oosten aan het Bentheimsche en ten westen aan Ostraga en den pagus Forestensis.

De hoofdplaats dezer gouw was *Gruoninga* of *Cruoninga* (want het schrift laat beide lezingen toe), thans Groningen. Het wordt voor het eerst vermeld in eenen brief van 1040, waarbij koning HENDRIK III aan de Utrechtsche kerk zijnen hof of zijne bezitting (*praedium*) schenkt, *in villa Gruoninga nuncupata*, *in comitatu Trente situm* [2]. Oorspronkelijk had die kerk slechts het *jus forestense* of regt van banwoud in Drenthe verkregen, en in 1024 het graafschap voor het vervolg (*deinceps*), nu kreeg zij bovendien de *curtis*, het grafelijk hof in eigendom, met munt, tol en geregt, waaruit blijkt, dat Groningen de hoofdplaats was, waar de graaf en de schepenbank zetelden. Sedert dien tijd heeft de bisschop van Utrecht ook aldaar geld geslagen, waarvan nog stukken overig zijn; in de 12[e] eeuw was de Groningsche maat (*Groningensis mensura*) bekend, hetgeen aan eene marktplaats doet denken, en dit is de eenige reden voor de oude voorregten dezer stad, die men te vergeefs op andere wijze heeft zoeken te verklaren [3]. In 1046, na het afsterven van hertog GOZELINUS, kreeg Utrecht het graafschap geheel in eigendom [4].

De overige plaatsen die men in dit tijdvak aantreft, zijn in 820 *Arlo in pago Threant* [5], waardoor men misschien het dorp Anlo in Drenthe verstaan kan; in 1040 in het graafschap

---

1 HEDA, p. 112, 113.

2 HEDA, p. 121 en het best bij DRIESSEN *Monum. Groning.* p. 857, die ook een facsimile van het origineel mededeelt. In zijne verklaring van den brief is hij nogtans geheel op een dwaalweg.

3 DRIESSEN t. a. p. YPEIJ en FEITH, *Oudh. van het Gooregt en Gron.*

4 HEDA, p. 124.

5 LACOMBLET, I, n°. 40.

Trente, de goederen (*praedia*), *Uphelte*, *Withelte* en *Pithelo*, thans Uffelt, Wittelt en Peelo [1]; eindelijk komen nog in het Corveische register van den abt SARACHO de volgende plaatsen voor als gelegen in de gouw Drenthe [2], namelijk: *Alodun*, denkelijk Aalden onder Zweelo, *Hallithe*, misschien Eelde, *Wachendorpe*, misschien Wachtum bij Dalen, *Wesderewalde*, misschien Westerwolde. Welligt zijn eenigen dezer dorpen in eene naburige gouw te zoeken, want zooals reeds LEDEBUR opmerkte, de abt SARACHO schijnt met de grenzen der gouwen weinig bekend geweest te zijn. Voorts nog *Embini*, Emmen, *Astnun* (*Ascnun?*) misschien Assen, *Harun*, misschien de Haar bij Assen, *Burgiri*, Borger, *Gezzi*, Gees, *Anrepe*, Anreep bij Assen, dat ook in 1141 voorkomt, *Mephin*, de buurschap Meppen onder Zweelo, en *Hwinni*, Waarschijnlijk Weende in Westerwold [3], waarbij men nog voegen kan *Dorbun*, *Dude*, *Widropla*, *Deringun*, *Hulesdon*, *Birsun*, *Dersmun*, *Helderi*, *Brussina*, *Roggun* of *Roccun*, *Dynnun*, *Walinoon*, *Burtnun*, *Vollun*, *Lodon*, *Anlidun*, *Mundeswide*, *Gallinchusen*, *Asderingon*, *Burgun*, *Redun*, *Fersne* (mogelijk de buurschap Rhee en het dorp Vries), *Dalamun* en *Finnun*, thans allen onbekend. Andere dorpen zijn ons in dit tijdvak niet voorgekomen, zelfs Coevorden dat waarschijnlijk zeer oud is, vindt men eerst in 1159 genoemd [4]. *Lintherunge* en *Even*, die omstreeks 1040 voorkomen, schijnen niet tot Drenthe te behooren.

PAGUS FORESTENSIS, AGRIDIOCENSIS OF UMBALAHA.

In 943 verkreeg de kerk van Utrecht het regt van banwoud

1 HEDA, p. 120.

2 FALKE, *Trad. Corb.*

3 Zie ook de aanmerking van DRIESSEN *Mon. Gron.* p. 730, die aantoont dat de abdij van Corveij later bezittingen bij Weende had.

4 De heer MAGNIN spreekt wel in zijne *Gesch. der Best. van Dr.* I. bl. 144, van een charter van 1036, waarin o. a. Coevorden, Dwingelo en Runen voorkomen, maar dat stuk behoort zonder eenigen twijfel tot de 13e niet tot de 11e eeuw; taal en stijl wijzen dit genoegzaam aan, ook de medezegeling der getuigen, die hier te lande eerst in de 13e eeuw in gebruik kwam.

(ius forestense) in den pagus Forestensis, in het graafschap van EVERARD [1]. Daar Drenthe toen zeer boschrijk was, een graaf EVERARD daar regeerde, en de Utrechtsche kerk daar in 944 datzelfde regt verkreeg, hebben sommigen door den pagus Forestensis eenvoudig Drenthe willen verstaan, doch te onregt, juist die brief van 944 bewijst dat de kerk dat regt wel elders maar nog niet in Drenthe bezat, en eene bevestiging kan het niet zijn, want schenker en begiftigde zijn dezelfden; de onderhoorigheid van beide gouwen aan éénen graaf bewijst evenmin de eenzelvigheid der gouwen, zooals wij reeds vroeger gezien hebben. Maar bovendien wordt in dien pagus Forestensis aangewezen het bosch *Fulnaho*, dat is het tegenwoordige stadje Vollenhove, dat nooit in Drenthe lag, maar integendeel met het omgelegen land een afzonderlijk kwartier van Overijssel uitmaakte. Men kan dus redelijkerwijs niet twijfelen of dit kwartier wordt hier bedoeld; het heeft waarschijnlijk zijnen naam ontleend van de plaatselijke gesteldheid, niet van het huis Voorst.

Evenals bij Drenthe verkreeg Utrecht dus eerst het jagtregt daarna het landsbezit. Van dit laatste bestaat echter geen bewijs, geene schenkingsoorkonde, behalve een brief van 1042, waarbij koning HENDRIK III den bisschop afstond *comitatum quendam Agridiocensem sive Umbalaha dictum* [2]. Men kan hier toch moeilijk aan de gouw Agrotingun denken die over de Eems lag, want daar heeft de Utrechtsche kerk, zoover men weet, nooit land bezeten, en dat gewest behoorde tot het sticht van Munster, er schiet dus geen ander graafschap over, waarop die naam toepasselijk is dan het onderhavige, gelijk ook BUCHELIUS, die met de Utrechtsche bezittingen goed bekend was, dit gevoelen aankleeft. Umbalaha is een Duitsche naam die beteekenen kan hetzij om het bosch (*umba laha*) of om het heiligdom (*umb-alaha*); [3] het eerste komt mij het waarschijnlijkst

---

1 HEDA, p. 83.

2 HEDA, p. 123.

3 GRAFF, A. H. D. *Sprachsch.* heeft *umbalah*, clausura, maar zonder bewijs.

voor, dewijl men in later tijd de benaming Ommelanden van Vollenhove aantreft, de benaming *Agridiocensis* daarentegen schijnt Latijn, maar is ons niet regt duidelijk. Dit graafschap was vroeger bestuurd geweest door zekeren graaf ECKEHARDUS, die ons nergens elders ontmoet is.

De grenzen dezer gouw worden niet opgegeven, maar zullen waarschijnlijk ten naastenbij de lateren van het kwartier Vollenhove geweest zijn, namelijk: ten noorden een deel van Friesland, ten zuiden de gouw Salon of Salland, ten oosten Drenthe en ten westen de Zuiderzee of Almeri. Misschien hebben er de Friesche grietenijen Stellingwerf oost- en westeinde oudtijds mede toe behoord, waarvoor echter geen genoegzaam bewijs is, alleen weet men uit de Frankische geschiedschrijvers, dat de Liten of Laten in Saxen omstreeks 842 op aanstoking van LOTHARIUS, hunne heeren verjoegen en zich vrij verklaarden, waarbij zij den naam van *Stellingas* aannamen.[1] Indien Stellingwerf daarnaar genoemd is, moet het oorspronkelijk tot Saxen, niet tot Friesland behoord hebben.

De hoofdplaats van dit graafschap schijnt geweest te zijn *Fulnaho*, Vollenhove[2], dat ook in 1134 als eene zeeplaats voorkomt (zie boven bl. 53.) en waar later de bisschop een sterk kasteel bezat. Andere dorpen vindt men in dit tijdvak niet aangegeven. Van tol en munt zijn geene sporen, want de munt der heeren van de Kuinder is uit lateren tijd.

TUVANTI.

Het oostelijk gedeelte van Overijssel vormde van ouds de gouw Twenthe, een naam waarschijnlijk van den stam der Tubanten ontleend. Deze gouw ontmoet ons reeds ten jare 797 als pagus *Northtuianti*, dat is Noordtwenthe, zonder dat men

---

1 *Ann. Xant.* ad A. 841. bij PERTZ, II. 227, en NITHARDI *Hist.* L. IV. ad A. 842. Ib. II. 669.

2 Het is opmerkelijk dat in oude brieven dit plaatsje altijd *Fulnaho* nooit, *Fulnahova* heet; dit maakt de verklaring onzeker.

dit daarom als eene afzonderlijke gouw van Zuidtwenthe gescheiden, behoeft aan te merken. Ook in 799 wordt het nog *Norht-* (l. North) *Tueanti* genoemd [1], maar in 851 *pagus Thuehenti* en in de 11e eeuw *Tuuente*, *Thuente*. De grenzen dezer gouw waren ten noorden het riviertje de Reest, dat Twenthe van Drenthe scheidde, ten zuiden Hamaland of het Zutphensche, ten oosten het graafschap Bentheim, maar waarschijnlijk strekte Twenthe zich hier tot aan de Vecht uit, zooals wij nader zien zullen, ten westen een deel van Hamaland en Salon, waar het riviertje de Regge de grensscheiding vormde.

Uit eenen brief van bisschop BERNULF (vóór 1054) zien wij dat toenmaals zekere GODESCALCUS graaf van Twenthe was (*infra comitatum Godescalci comitis Thuente nuncupatum*), en daaruit leeren wij tevens *Gore*, het stedeke Goor, als de hoofdplaats kennen, waar de graaf zijn placitum hield [2]. Van tol en munt echter zijn geene sporen, want in eenen brief van 1006, waar die vermeld worden, moet men niet Twenthe maar Fugthe lezen [3].

Verder worden uitdrukkelijk in deze gouw opgegeven in 851 *Wilshem* [4], het dorp Wilsum in Bentheim, want het gelijknamige Overijsselsche dorp ligt in Salland; in 797 *in pago Northtuianti Huleri*, *Manheri* en *Hrenheri*, in 799 aldaar *Manheri* en *Hasungum*, de mark Hesingen, half Bentheimsch, in 1028 *in Twentha atrium Ulft* [5], in 1049 *locus Aldensele in pago Tuente*, Oldenzaal, alwaar toen eene markt werd inge-

---

1 LACOMBLET, I. n°. 9 en 14. BONDAM, n°. 9 en 10.

2 HEDA, p. 128. — RACER, *Overijss. Gedenkst.* II. 84 merkt aan dat de plaats van dit gerigt nog bekend is onder den naam van Malberg, bij de stad gelegen. De stenden daarentegen schijnen bij Markelo op den Markelberg vergaderd te zijn. Ald. II. 182. en *Overijss. Alm.* voor 1836. bl. 6.

3 BONDAM, I. n°. 64 en aldaar aanteek. (g.) verg. ACKERSDIJCK *over Fughte en Rumelo*, in de *Verhand. der Maatsch. van N. Lett.* II. 2.

4 *Transl. S. Alex.* bij PERTZ, II. 680. „De villa *Wilshem* quae sita est in pago *Thuehenti*."

5 BONDAM, I. n°. 73.

steld [1], in 1131 *Ulsnen in Tuenta*, thans in het Bentheimsche [2], en eindelijk in 1216 *Dholre in Tuenta* [3].

Bovendien treft men nog eenige plaatsen aan die binnen de toenmalige grenzen van Twenthe lagen, namelijk de plaats *Amaloh*, waarschijnlijk de stad Almelo, vermeld in de 9e eeuw bij ALTFRIDUS [4], ofschoon RACER t. a. pl. die plaats voor een zelfstandig alodium aanziet; dit is echter onaannemelijk, want in ons tijdvak waren ook dezen onder de graafschappen betrokken, en men vindt nergens eenig blijk dat Almelo een graafschap op zich zelf gevormd heeft. Het Prümsche register van 893 noemt nog *Aldenselen*, Oldenzaal. Voorts vindt men in 996 *Thelden*, dat het oude Delden in Twenthe of de buurschap Delden in het Zutphensche zijn kan, en *Triendum*, misschien Drienen tusschen Delden en Oldenzaal [5].

Uit de optelling dezer plaatsen volgt met waarschijnlijkheid dat Twenthe oudtijds ten oosten en westen tusschen de Vecht en de Regge bepaald werd, de noordergrenzen zijn uit onze vroegere beschouwing gebleken, de zuidelijken zullen nadere toelichting ontvangen uit het onderzoek naar Hamaland.

SALON.

Ten westen van Twenthe lag de gouw *Salon* of Salland, gelijk die in lateren tijd genoemd werd, welker naam sommigen van de Salische Franken afleiden, dat echter niet zeer waarschijnlijk is, want zoover de geschiedenis reikt, woonden hier Saxen maar geene Franken.

---

1 RACER, *Overijss. Gedenkst.* II. 88. „Habendi mercatum rerum venalium per totum annum omni ebdomada in quinta feria: scilicet in loco *Aldensele* nominato in pago Tuente sito." De abt CAESARIUS teekent over deze plaats aan in 1222. „Aldenselen sita est inter Deventre et Monasterium, in una terra que appellatur Twinta, et est melius oppidum illius vicinie. Habitant enim ibi XVI canonici et est ibi conventualis ecclesia. Ipsum autem oppidum bene est firmatum ac munitum." BEYER *Urkundenb.* I, n°. 135.

2 JUNGIUS, *Hist. comit. Benth.* p. 357.

3 BONDAM, II. n°. 107 en KLUIT, II. n°. 109.

4 ALTFRIDI *V. S. Ludgeri* bij PERTZ, II. 417.

5 BONDAM, I. n°. 59. LACOMBLET, I. n°. 127 en 306.

Het eerste berigt van deze gouw ontvangt men uit eenen brief van 815, waar een veen in *Salahom* weggeschonken wordt, ter plaatse waar de IJssel in zee stroomt, dat is beneden Kampen [1]. In 986 wordt het territorium *Urch*, dat is het eiland Urk, *in pago Salo* geplaatst [2]; de naam *Salon* komt ook nog voor in oorkonden van 973, 997 en 1129 [3], volgens eenen brief van 1040 lag Zwol *in pago Sallant* [4] en sedert heeft het landschap dien naam behouden.

Over de grenzen van dit oude Salon is lang getwist tusschen BONDAM en RACER [5]; een gedeelte van hun beweerde berust echter op een dwaalbegrip omtrent den toenmaligen toestand der Zuiderzee, daar zij Urk voor een deel van het vasteland aanzien. Wat ons betreft, wij houden het riviertje de Reest voor de noordelijke grensscheiding, want Vollenhove lag in eene andere gouw, zooals wij reeds aangetoond hebben, en de gouwen werden gewoonlijk door wateren begrensd. De zuidergrens is twijfelachtig; RACER houdt daarvoor Randerziel bij Kolmschate niet ver van Deventer, hetgeen mij niet onaannemelijk voorkomt, eensdeels op grond van de uitdrukking in eenen brief van 1240 door hem bijgebragt: „van Randerziel nederwaarts door alle de marken en door de geheele jurisdictie van Salland" [6]; anderdeels dewijl Deventer de hoofdplaats van het aangrenzende Hamaland was, en de hoofdplaatsen doorgaans aan de uiteinden der gouwen lagen. Wij zullen hier nader op terugkomen, wanneer wij het graafschap Islegouw behandelen. De oostelijke grens schijnt geweest te zijn de Regge die het van Twenthe scheidde, want dat zooals RACER beweert, de marken aan de Vecht oorspronkelijk

1 BONDAM, I. n°, 17. SLOET, n°. 27.

2 BONDAM, I. n°. 53. LACOMBLET, I. n°. 110.

3 BONDAM, I. n°. 57, 59, II. n°. 30.

4 VAN HATTUM, *Gesch. van Zwol*, I. 85.

5 BONDAM, I. n°. 78. RACER, *Overijs. Gedenkst.* II. Hoofdst. 3. bl. 67. D. VI. bl. 375. D. VII. bl. 143 volgg.

6 RACER, II. 71. „Omnes decimas novalium a Randerziele inferius per omnes terminos et per totam jurisdictionem Sallandiae, et in terminis Vechtae per parochias Ommen, Heyms et Nieustede."

niet tot Salon zouden behoord hebben, is ons uit de door hem aangehaalde plaatsen niet gebleken, vooral niet ten aanzien van ons tijdvak; de westelijke grens eindelijk werd gevormd door de Zuiderzee, en het eiland Urk werd daaronder begrepen.

Wat de hoofdplaats dezer gouw was is ons niet met zekerheid bekend; alleen weet men dat in later tijd de landsheer op den Spoelderberg bij Zwol gehuldigd werd, zonder dat evenwel de stad eenige sporen eener oude hoofdplaats vertoont. Zij komt het eerst voor in eenen brief van 1040 als *Suolle* in Salland, en is zoover ik weet de eenige plaats die in dit tijdvak met aanduiding der gouw, vermeld wordt; zonder die aanwijzing echter ontmoet men nog in 947 *Holsto*, *Arachem* en *Herte*[1], die in eenen lateren brief van 1307 genoemd worden Olst, Arthem en Erthe in Salland[2]; het eerste is nog als een bloeijend dorp in Salland bekend, de beide anderen zijn vermoedelijk Archem en Eerde onder Ommen; in 1040 het nog bekende dorp *Wenghelo*[3]; in 1046 *Stevere*, de hofstede Staveren of Borchorst, *Weggestapolon*, het thans vernielde kasteel Weggestapelen tusschen Bathmen en Holten, *Westerfle*, thans de hofstede Westerflier en *Agastaldaburg* thans onbekend[4]. Over deze plaatsen zullen wij later nog iets meer moeten zeggen; eindelijk ontmoet men in een charter van 956 nog de plaats *Tunegurum*, in het graafschap van Everard[5] waardoor men Tongeren in den omtrek van Raalte, niet Tongeren op de Veluwe zal moeten verstaan, want deze graaf Everard, die in 996 overleed[6], was waarschijnlijk dezelfde die in 944 ons als graaf van Drenthe is voorgekomen, waardoor het waarschijnlijker is dat hij tevens over een naburig dan over een meer verwijderd landschap zal geregeerd hebben. Bondam houdt hem verkeerdelijk voor graaf in een onderdeel van

1 Lacomblet: I. n°. 97 en 113,
2 Nijhoff, *Gedenkw. uit de gesch. van Gelderl.* I. n°. 93.
3 van Hattum, *Geschied. van Zwolle*, D. I. 86.
4 Heda, p. 124. Bondam, I. n°. 78.
5 Bondam, n°. 52. Sloet n°. 95.
6 Bondam, Voorrede bl. 36 en de aanteek. bl. 63 van het werk zelf.

Hamaland, en trekt juist hieruit een bewijs dat die gouw in verschillende graafschappen verdeeld was, doch dewijl Hamaland zich nooit tot aan Tongeren of Raalte heeft uitgestrekt, vervalt dit bewijs en moet men hem voor graaf van Salland houden. Wel is waar dat BONDAM zijne meening door de getuigenis van zekeren ouden schrijver bevestigt, doch behalve dat diens woorden ook eene andere duiding toelaten, zijn dergelijke verwisselingen bij buitenlandsche schrijvers diens tijds zeer gemeen.

Er doet zich hier nog eene andere vraag op. In oude brieven vindt men plaatsen aangegeven als gelegen *in pago Isloi*, die gedeeltelijk in Salland, gedeeltelijk in Veluwe of Hamaland lagen. Zoo leest men in 795 van *Withmundi in pago Hisloae*, thans Wichmond aan den IJssel in het Zutphensche; in 797 van *villa Ocanni in pago Hisloi*; in 799 van *Okinni in pago Isloi* [1], zijnde de buurschap Oeken op de Veluwe, en in een Corveisch register tusschen 1053—1071 opgesteld, van *Spana in pago Isloi*, *Aschendorpe in pago Isloi*, waarschijnlijk de mark Assendorp bij Zwol, en *Wesderewalde in pago Isloi*, misschien de marke Westerholt aldaar [2].

BONDAM en anderen nemen om dit te verklaren, twee gouwen van dien naam aan: *Isloi superior* in het Zutphensche en *inferior* langs den beneden-IJssel bij Zwol, het eerste een district of *pagus minor* van Hamaland, het tweede misschien van Salland, en hetzelfde als het graafschap Islegouwe, in 1086 aan de Utrechtsche kerk geschonken.

Onzes inziens heeft men hier echter niet anders dan eene geographische benaming: het land langs den IJssel, geen afzonderlijke gouw, noch district, want in datzelfde Corveische register worden Zutphen en Doesburg in Hamaland geplaatst, en in eenen brief van 1040 Zwol in Salland, die ondergouwen zouden dus niet veel meer dan een paar dorpen bevat hebben, ook vindt men geene sporen van ondergraven noch eigen

1 BONDAM, I. n°. 7, 9, 10. LACOMBLET, I. n°. 4, 9, 14.

2 BONDAM, I. n°. 83. Verg. ook de aangehaalde nasporingen van BONDAM RACER en VAN HATTUM I. 82.

placitum. Men mag dit Isloi ook niet verwarren met het latere graafschap Islegouw, zooals wij aanstonds zien zullen. Ook heeft men meer voorbeelden van gouwen dan eens met den oorspronkelijken naam, dan weder met dien der hoofdrivier aangeduid, zooals Marsum of Masaland, en hiermede stappen wij van deze gouw af, om nog iets over Islegouwe te zeggen.

Dit graafschap *Islegouwe* dan werd ten jare 1086 door keizer Hendrik IV aan den vroegeren bezitter, den graaf of markgraaf Egbert, wegens gepleegd hoogverraad ontnomen en aan de Utrechtsche kerk afgestaan. Het kan dus niet geweest zijn het noordelijke gedeelte van Hamaland, want dit was der kerk reeds in 1046 afgestaan, en wij vinden nergens eenig blijk dat zij later in dat bezit gestoord is geworden; het kan evenmin het Zutphensche gedeelte geweest zijn, want dit stond toen onder andere graven; er schiet dus niet anders over dan daaronder Salland te verstaan, dat als door den IJssel bespoeld, gevoegelijk den naam van *Islegouwe* dragen kon. Bondam heeft wel beweerd, dat dit insgelijks reeds aan den bisschop behoorde, maar dit gevoelen is onzes inziens door Racer voldoende wederlegd.

Bovendien, wanneer men nagaat dat dit gedeelte van Overijssel het eenige was dat den bisschop nog ontbrak om heer van het geheele gewest te zijn, en dat hij uit de aangeslagene goederen en regten van Egbertus weinig jaren te voren ook Ooster- en Westergo van den keizer verkregen had, dan is het natuurlijk dat hij ook het bezit van dit graafschap trachtte te erlangen, ten einde zich te afronderen, gelijk dan ook sedert dien tijd geheel Salland aan het Sticht onderworpen gebleven is. Over de beregting of *advocatie* der goederen van de abdij Essen die in Salland lagen, is later tusschen den bisschop en den graaf van Gelre twist ontstaan, maar onzes inziens betrof dit alleen de regtsvraag in hoeverre die goederen aan den ban des graven van Salland onderworpen waren, wegens de immuniteit, reeds vroeg aan goederen van stichten en abdijen toegekend, die hun eigen regtsdwang hadden, door kerkgraven of advokaten geoefend. Over Salland zelf is echter

nooit getwist; hier was en bleef 's bisschops gezag algemeen erkend. Wij meenen dus door Islegouwe niet anders dan Salland te mogen verstaan.

HAMALAND.

Eene der aanzienlijkste gouwen van Nederland, ook buitenslands zeer bekend en daardoor meermalen met naburige gouwen verward. Men leidt te regt den naam af van het volk der Chamaven, dat hier ten tijde der Romeinen moet gewoond hebben [1]. Geheel ten onregte heeft LEDEBUR deze gouw gedeeltelijk tot Saxen gedeeltelijk tot Frankenland gebragt, deels om de kerkelijke geographie, daar een gedeelte van Hameland onder het sticht van Utrecht behoorde, deels omdat hij meent dat daar Frankisch regt gold, op grond van de reeds meermalen door ons aangehaalde oorkonde van 855. Doch daar het Utrechtsche bisdom zijn gezag niet enkel binnen de palen van Friesland, maar ook daar buiten oefende, zooals in de Betuwe, is dit eerste argument geen bewijs, en het tweede berust op eene verkeerde voorstelling in dat charter, want dat Frankische regt gold niet in Hamaland, maar in Flehite, de Veluwe en Betuwe, en zooals wij vroeger aangewezen hebben, beriep de dochter des graven van Hamaland zich bij gelegenheid van zekeren twist over eene erfenis, alleen op het Saxische regt.

De eerste melding die ons van deze gouw is voorgekomen, dagteekent van 837, in de Frankische jaarboeken van PRUDENTIUS TRECENSIS en NITHARDUS, waar de tekst wel zeer bedorven is, maar de lezing *Hammolant* of *Hammelant* genoegzaam doorschijnt [2]. Hier heet het een graafschap, evenals in de rijksverdeeling van 839 *comitatus Hamarlant* [3], maar in het charter van 855 *pagus Hamuland in comitatu Wigmanni*.

---

1 Zie hierover vooral LEDEBUR, *das Land u. Volk der Bructeren*, s. 60 ff.

1 BONDAM, n°. 21: „Comitatus *Moilla*, *Ettraham*, *Melant*, *Mosagao*, volgens PRUDENTIUS. *Moilla*, *Halt*, *Trahammolant*, *Masagobbi* volgens NITHARD." Men zal, *Moilla*, *Hettra* of *Ettra* (de Hettergouw), *Hammelant*, moeten lezen. Vgl. LEDEBUR, a. w. s. 74.

2 BONDAM, I. n°. 22.

Hamaland strekte zich uit ten noorden tot aan Deventer, en ten zuiden tot aan den Rijn bij Elten; het land aan de overzijde dier rivier toch behoorde tot de gouw Dubla. De IJssel vormde de westelijke grensscheiding, want Zutphen en Doesburg lagen in Hamaland, het landgoed Bruoche of Biljoen bij Velp daarentegen op de Veluwe. De oostelijke grenzen zullen wel omtrent dezelfde geweest zijn als later, want Vreden ten minste lag reeds in Westfalen [1].

Als hoofdplaats dezer gouw treedt *Daventre*, Deventer aan den IJssel op, dus genoemd naar zekeren DAVO, eenen vriend van den H. LEBUINUS, die in de 8e eeuw leefde [2]. Toen was het reeds eene haven, en zoo wordt *Daventria villa* ook beschreven in eenen brief van 890, toen de Utrechtsche kerk er tolvrijheid verwierf [3]. In 954 heet het *urbs Davindre in pago qui dicitur Hamalant, in comitatu Wigmanni.* Twee jaren later worden in die *stad* dertig huizen (casae) weggeschonken [4], en in 1046 worden daar vermeld munt, tol en gerigt over het graafschap, tevens wordt bij dien brief de stad met het omgelegen land van de gouw Hamaland gescheiden en ten behoeve der Utrechtsche kerk tot een bijzonder graafschap verheven [5], waarom dan ook de grenzen van dit nieuwe graafschap naauwkeurig afgebakend worden, namelijk van *Rathnon* naar *Hunne*, van *Hunne* naar *Weggestapolon*, en vandaar naar *Westerfle*, van *Westerfle* naar *Agastaldaburg*, van *Agastaldaburg* naar *Stevere* door het bosch; en aan eenen anderen kant des IJssels (*et in alia parte Islae*) van *Lovenen tot aan Erbeke*, van *Erbeke* naar *Suthempe* en evenzoo van eenen

1 LEDEBUR, a. w. s. 71.

2 HUCBALDI *V. S. Lebuini* (een werk der 10e eeuw), bij PERTZ II. 364: „Humo reconditur (Lebuinus) cum debita honorificentia in ecclesia portus Daventriensis. Cui loco hoc inditum constat vocabulum a Davone quodam, honorifico ac potenti viro, S. Lebuino dum adhuc viveret familiarissimo." Deze afleiding is grammatisch zuiver, maar de verklaring van het woord als *d'haven* of *d'aventure* ongerijmd. Ook in Engeland heeft men een *Daventry*.

3 HEDA, p. 63. BONDAM, I. no. 42.

4 BONDAM, I. no. 51, 52.

5 HEDA, p. 123. BONDAM, I. no. 78: „In loco *Daventre* dicto, in moneta, teloneis, placitis, cum omni regali districtu — et cum comitatu in Amelande sito."

anderen kant des IJssels (*et item ex alia parte Islae*) tot *Ascete*.

RACER en zijne aanhangers hebben dit graafschap voor een groot gedeelte op de Veluwe gezocht. Hij verklaart de grenzen aldus: van Rattink bij Dorth in de marke Zuidlo naar Hunnep, van daar naar de hofstede Weggestapelen bij Bathmen, van hier op de havezaat Westerflier, en van deze naar de hofstede Oldenhof (Agast-Aldaburg); van Oldenhof op de hofstede Staveren. Voorts aan de linkerzijde des IJssels op de Veluwe, van de Loenensche veenen op Eerbeek ten oosten daarvan gelegen, van daar op Empe (Eempt) in de Marsch over Zutphen, van daar weder langs den regter IJsseloever op Eschede bij Gorsel en zoo verder weder op Rattink [1].

BONDAM daarentegen plaatst dit graafschap in Overijssel, aan den regter IJsseloever langs de Geldersche grenzen. Hij begint zijne bepaling van de hoofdplaats Deventer over het hem duistere Rathnon naar ter Hunnep, voorts op Weggestapelen en Westerflier en over de hem onbekende Agastaldaburg op de hofstede Staveren. Dan gaat hij over tot de grensbepaling langs den regter IJsseloever beneden Deventer, te weten van de hofstede Sulthem naar de Oude Wetering (Er-beke) en verder naar het Veenhuis (Lo-venen) en dan weder boven Deventer tot aan Enschede [2].

Wij vinden er bezwaar in RACERS verklaring gaaf aan te nemen. Indien men zijn gevoelen volgt stoot men dadelijk op de zwarigheid, dat dit graafschap uit deelen van twee graafschappen zou zijn zamengesteld en dat nog wel het eene Frankisch, het andere Saxisch, iets waarvan mij geen tweede voorbeeld bekend is; ten andere hangen die twee deelen niet eens goed te zamen, het Veluwsche strekt zich als eene landtong midden in dat gewest uit. Ten derde (en dit argument weegt zwaar) zien wij wel een gedeelte van Overijssel met Deventer later van Hamaland gescheiden, en Zutphen de hoofdplaats van de rest worden, maar de Veluwe integendeel blijft één geheel en niets daarvan wordt later tot Deventer

---

1 RACER. a. w. VII. 202.

2 BONDAM, bl. 117 volgg.

gerekend. Eindelijk berust die meening voor een deel op overeenkomst van plaatsnamen op de Veluwe, die echter eene andere verklaring toelaten en eenige naamsverklaringen zijn grammatisch onjuist [1].

Het doel dezer gift schijnt ons dit te zijn, dat de bisschop eene hoofdstad wenschte voor zijne Overijsselsche bezittingen en tevens den rijkstol met de vrije vaart op den IJssel; hier werd eene kleine oeverstreek bijgevoegd, zooveel als noodig was om de nieuwe bezitting met Twenthe te verbinden, zonder over Hamalandschen bodem te gaan, en ter aanduiding hoever 's bisschops gezag over de rivier strekte, werden eenige oeverplaatsen opgegeven, als *Lovenen*, denkelijk de buurschap Lovenich of Loevenheim bij Brummen, Eerbeek en Eempt, waardoor de graaf van Zutphen verhinderd werd 's bisschops onderdanen aldaar met tollen te bezwaren, zonder dat deze echter bezitter van het land zelf werd.

Racer schijnt aan het einde van zijn betoog dit zelf toe te geven, waar hij vermeldt, dat die van Overijssel in 1531 alleen hun regt op den Deventerschen marsch, den IJsselstroom en het lijnpad aan de Geldersche zijde volhielden, zonder meerder grondbezit op de Veluwe te vorderen, en dat zij juist deze vordering op den brief van 1046 grondden [2], wel een bewijs zou ik meenen, dat geen deel van de Veluwe immer aan Overijssel gehecht geweest is.

Wij keeren na dezen uitstap tot Hamaland terug. De villae die ons hier ontmoeten zijn de volgenden; in 795, 797, 799 800 en 801, de villa *Withmundi* met eene kerk, die ook in het leven van Ludgerus voorkomt als gelegen aan den IJssel, en waar die geloofsprediker een klooster wilde stichten [3]; het

---

1 Zoo kan *Lovenen* niet Loenerveen zijn, wat in de taal diens tijds *Lonara vinna* zou heeten, en *Agastaldaburg* is niet Oldenhof (Agast-aldaburg); *Agastald* of *Haistald*, dat nog in eenen brief van 1222 bij Bondam voorkomt, is het Hoogd. *hagestolz* en beteekende toen *colonus*. Z. Ducange *Gloss.* i. v. *Haistaldus* en Ziemann *M. H. D. wörterb.*

2 Dl. VII. bl. 204.

3 Mon. Werth. *V. S. Ludgeri* bij Pertz II. 419. „Duo autem loca construendis apta monasteriis videbantur, unus in *Widmundi* juxta fluvium Isla, cet." — Bondam, I. n°. 7, 9, 10, 12 en 13.

is de buurschap Wichmond bij Bronkhorst; nog in 797 *Ocanni*, in 799 *Okinni* genoemd, thans de buurschap Oeken op de Veluwe, digt bij den IJssel, deze villae worden *in pago Isloi* geplaatst, en bij die gelegenheid een graaf WRACHARIUS met zijnen zoon MEGINHARD genoemd, die denkelijk in Hamaland regeerde. In 891 vinden wij *in pago Hamalando* vermeld *Angrina*, *Waganlose*, *Doronburc* (niet Doronbure zooals BONDAM leest), *Lefna* en *Pheleppe*, doch dit is een misslag; deze goederen lagen deels in de Betuwe, deels op de Veluwe, zooals wij later bewijzen zullen. In 968 stichtte graaf WICHMANNUS aan den oever des Rijns in het graafschap Hamaland de abdij *Eltene*[1], welke stichting later herhaaldelijk bevestigd werd en met een de zuidergrens aantoont. In 1025 worden vermeld *Hummila*, thans Hummelo, *Asawon*, de buurschap Aaswijn bij Zeddam, *Eltna*, Elten, *Westervurd*, Westervoort aan den IJssel[2]; en *Angarlo*, *Angerlo* bij Doesburg. Omstreeks 1049 ontmoet ons *Sübenhara* Zevenaar, *in pago Hamaland in comitatu Wecelonis comitis*[3], en in het Corveische register tusschen 1053—71, *Spana*, misschien Spaansweerd *in pago Isloi*, *Uplun*, *Sutfen*, *Duisburg*, Doesburg, *Lathem* en *Davindre*, allen *in pago Hamaland*[4]. Eindelijk wordt Hamaland in 1083 en 1085 voor het laatst genoemd, bij de vermelding van Elten in die gouw en in het graafschap van GERARDUS gelegen[5].

Maar nog vele andere plaatsen worden vermeld zonder aanduiding der gouw, sommigen ook als gelegen in *pago Leomerike*, dat is het distrikt de Lymers, toenmaals naar het schijnt een pagus minor van Hamaland, welks grenzen wel dezelfde zullen geweest zijn als heden. Deze Hamalandsche plaatsen zijn: in 828 *Langara*, misschien de buurschap Langerak bij Doetinchem, *Hellanwich*, Heelweg bij Aalten, *Alladna*, Aal-

---

1 BONDAM, I. nº. 52. LACOMBLET, I. nº. 110.

2 SLOET, nº. 152.

3 BONDAM, I. nº. 81.

4 SLOET, nº. 167.

5 BONDAM, II. nº. 6.

ten, *Wastervelde* of *Warefelde*, misschien Varseveld, *Humelle*, Hummelo, *Theoden*, Didam, *Hesin*, Hees bij Zevenaar, *Asuin*, Aaswijn bij 'Heerenberg [1]. In 838 *in pago Leomerike*, *Thuvine*, Duiven met eene kerk en saalgoed; *Alatinghe*, de hof Eltinge bij Duiven [2], *Westerhesi*, misschien bij Hees, *Duttinghem in pago Islo* met eene kerk, het stadje Doetinchem aan den Ouden IJssel, *Gruosna* met eene kerk, Groessen bij Duiven, *Sumathara* of *Fumarhara*, waarschijnlijk te lezen *Suvanhara*, Zevenaar, en *Heoa*, *Heua*, *Hera* of *Heca*, misschien Heeg bij Hees [3]. In 970 *Bingart* (niet *Ringart*), het huis Bingerden, *Grese*, misschien Graas of Plekkenpoel bij Winterswijk, *Hosla*, onbekend en *Thuvina*, Duiven [4]. In 1059 *Zutphania oppidum* en *Lochem* [5], in 1069 *Tremethe*, misschien Dremt onder Doesburg [6] en eindelijk in een stuk der 11e eeuw nog *Nethe*, Nede [7].

§ 3.

FRANKENLAND.

In het zuidelijke of Frankische gedeelte onzes lands, vond men ten noorden van den Rijn de gouwen *Felua*, *Flehite* en *Nardinclant*, ten zuiden van dien stroom *Batua*, *Testrebenti*, *Holtland* met Voorne en Putten, *Stria*, *Dubla*, *Masau*, *Niumagen*, *Taxandrie*, *Scaldis*, *Bevelanda*, *Walchra*, *Gasterna* en *Wasia*, met een klein deel van Vlaanderen.

Felua.

Van deze gouw treft men het eerste berigt aan in 793, waar die *Felaouua* genoemd wordt, in eenen brief van 801

---

1 Bondam, I. n°. 18. Sloet, n°. 29.
2 Nijhoff, *Gedenkw.* I. n°. 187.
3 Bondam, I. n°. 20. Sloet, n°. 33.
4 Bondam, I. n°. 54. Sloet, n°. 104.
5 Bondam, I. n°. 89. Sloet n°. 163.
6 Beyer, *Urkundenb.* I. n°. 369. Sloet, n°. 179.
7 *Westfal. Provinzialbl.* 1826. s. 367.

leest men in de uitgaven *Folum*, hetgeen *Feluue* zal moeten zijn, in 838 en 855 is het *Felua* [1], een naam welks oorsprong duister is, want de verklaring door *vale ouwe* is te regt bespottelijk genoemd.

VAN SPAEN en anderen hebben gemeend dat deze gouw uit verschillende graafschappen of gouwen bestond [2], onzes inziens is dit eene dwaling. Men spreekt van een graafschap Redinchem, dat daarvan een deel zou uitgemaakt hebben, doch dit komt bij geene gelijktijdige schrijvers als zoodanig voor, alleen was de burg aldaar de verblijfplaats of het eigendom van zekeren graaf, en misschien wel de hoofdplaats der gouw. Een ander deel wil men dat tot Hamaland behoorde, op grond dat in den brief van 855 goederen vervreemd worden in de gouw Hamaland, terwijl bij de optelling die allen gelegen waren op de tegenwoordige Veluwe, alsmede omdat in zekeren brief van 891 de dorpen Angeren, Dorenburg en Velp tot Hamaland gerekend worden, waaruit men ook wel afleidt dat dezen toen aan den regter IJsseloever lagen en de stroom zijn bed veranderd heeft. Wat den brief van 855 aangaat, hier heeft zeker eene vergissing plaats, want Hamaland had Saxisch, de Veluwe, zooals juist uit dit stuk blijkt, Frankisch regt.

Het zou denkbaar zijn dat een zelfde graaf op dat tijdstip beide gouwen bestuurde en dat dus slechts in het algemeen zijne landvoogdij, niet de bijzondere gouw vermeld wordt [3], waarschijnlijker komt het mij evenwel voor dat FOLKERUS op de Veluwe slechts uitgestrekte bezittingen had en men dit met het graafschap verward heeft. Dat grondbezit van zijn geslacht in deze gouw schijnt ook te blijken uit den boven aangehaalden Eltenschen brief van 968. — Wat den brief van 891 betreft, daarin heerscht eene vergissing; in datzelfde stuk wordt *Waganleisero marca* eerst in de Betuwe en iets

---

1 BONDAM, I. n°. 6, 13, 20, 31.

2 VAN SPAEN, *Inleid.*, IV, bl. 129 volgg.

3 Evenzoo in een charter van 1025: „omnia predia — que in comitatu quondam Balderici ad nostrum regale jus acquisita sunt, in quibuscunque pagis sita sunt," en dan worden goederen in Hamaland en op de Veluwe vermeld.

verder *Waganlose*, dat zeker hetzelfde is, in Hamaland geplaatst; voorts blijkt uit brieven der 11ᵉ eeuw, dat *Bruoche* of Biljoen, hetgeen nog iets oostelijker ligt dan Velp, tot Veluwe, en dat Angeren en Doornburg tot de Betuwe behoorden [1]; van dergelijke misslagen zijn ons reeds vele voorbeelden voorgekomen. Eindelijk meent men en op weinig beteren grond, dat het noorden der tegenwoordige Veluwe ook eene afzonderlijke gouw of ondergouw (pagus minor) uitmaakte, namelijk *Northgowe*.

In eene oorkonde van 793 wordt die nevens Felaouue, in 891 afzonderlijk genoemd, en Hattem en Vaassen daarin geplaatst. Het zou dus een district van de Veluwe kunnen geweest zijn, doch liever beschouw ik het als eene geographische benaming, omdat de Veluwe de noordelijkste Frankische gouw was. Men vindt hier ook noch hoofdplaats noch afzonderlijke graven en later behoorde het even goed als het overige tot de Veluwe. Ook over de westelijke grens kan men twisten; in 950 wordt het Egelmeertje ten noordwesten van Renen op de Veluwe, in het graafschap van graaf Lingerus (Liudgerus?) geplaatst, en ware dit juist, zou die grens westelijker geweest zijn dan later, doch daar Renen in 855 met de omliggende plaatsen tot Flehite gerekend wordt, schijnt hier al weder eene onnaauwkeurigheid te bestaan en de huidige grens ook de oude te wezen.

Wij meenen diensvolgens de Veluwe aldus te mogen bepalen: ten noorden de Zuiderzee en de IJssel, ten oosten mede die rivier, ten zuiden de Rijn, ten westen Flehite langs de Grebbe en de veenen aldaar; geheel juist is dit onmogelijk te bepalen.

De hoofdplaats in den oudsten, heidenschen tijd was waarschijnlijk het Engelanderholt bij Loenen, met de buurschap *Englandi* in 801 vermeld. [2] Hier was in de 13ᵉ en 14ᵉ eeuw de klaarbank en digt hierbij werden de landsheeren gehuldigd, zeker eene overoude gewoonte. In de nabijheid lag ook *Ur-*

---

1 Sloet, nº. 122 en 185.

2 Bondam, I. nº. 13. Sloet, nº. 22.

thunsula, in 855 voorkomend, hetgeen beteekent de zuil van Urth, eene godin die zooals GRIMM betoogd heeft, bij de volksvergaderingen en heimalen het toezigt hield, thans heet dit de Ordermark [1]. Maar al was het een heilig woud, de graven zetelden hier niet, hun hof schijnt te *Redichem* gestaan te hebben, dat het eigendom was van den magtigen graaf BALDRIC, in 970 werd het door graaf WICHMAN aan de abdij van Elten geschonken en die gift door den keizer bevestigd [2]. Van munt en tol vindt men echter geene sporen.

Verder worden nog met opgave der gouw in dit tijdvak vermeld: omstreeks 793 *in Felaouue villa vel marca Uttiloch*, de buurschap Uddel aan het Uddelermeer bij het Loo, *villa vel marca Apoldro*, het dorp Apeldoorn, en *Zegoltmarca* thans onbekend, en in *Northgouue Rotherimarca*, mede thans vergeten [3]; 797 en 799 villa *Ocanni* of *Okinni in pago Isloi*, d. i. de buurschap Oeken digt bij den IJssel; *in p. Folum* (Feluue) *villa Englandi* en zeker bosch *Braclog*, thans verdwenen [4]; in 838 *in p. Felua*, *Lona*, Loenen, *Sulvenda* (var. *Sutvenda Sulmonda*) misschien *Sulwalda* te lezen en dan waarschijnlijk de buurschap Silvolden bij Loenen, *Wagenwega* (*Wageninga?*) dat in 1125 *Wacheningen* heet, thans de stad Wageningen; *Werdupa* of *Mierdupa*, onbekend [5], in 839 *in p. Felaouua Selebach*, thans de hofstede Saalbeek bij Dorenweerd [6]; in 853 *in p. Felua* de *vicus Puthem*, thans Putten, met het bosch van dien naam, de *vicus Hotseri*, waarschijnlijk de hofstede Hoseren, benevens drie heerenhoeven (*mansus dominicales*) in beide plaatsen; de villa *Rentilo* en het bosch *Vunnilo* beiden onbekend; de villa *Niutlo*, misschien de Nulde bij Putten, het bosch *Hornlo*, thans het strand der Zuiderzee onder Ermelo; *Urthunsula*, de Ordermark bij het Engelanderholt, de villa

1 GRIMM, *R. A. S.* 750. *Mythol.* 2e Ausg. S. 379 en mijn *Woordenb. der Nederl. mythologie*, op *Urth.*

2 BONDAM, I. n°. 54. Verg. ook de voorrede aldaar.

3 BONDAM, I. n°. 6. SLOET, n°. 13.

4 ald., I. n°. 13. SLOET, n°. 17.

5 ald., I. n°. 23. SLOET, n°. 33.

6 ald., I. n°. 23. SLOET, n°. 34.

Thri, thans de buurschap Drie bij Ermelo, dat hier ook als *Irmenlo* opgenoemd wordt, met het bosch daaromtrent, voorts de bosschen *Burlo*, thans Hoog Buurlo, *Dalbonlo* of beter *Dabbonlo*, thans het heideveld Dobbenlo bij Hartskamp, *Wuardlo*, misschien het Gortelsche bosch, *Orclo* onbekend, *Legurlo* onbekend, eindelijk *Ottarloun*, het dorp Otterlo of den Aanstoot, *Langlo*, misschien Langler onder Barneveld, en *Archi* waar weiden waren, dus waarschijnlijk de Arkemehen bij Harderwijk [1]. In 891 komen voor *in p. Northgouue Hatheim*, het stadje Hattem, en *Fasna*, thans het dorp Vaassen, benevens *Pheleppe*, Velp, dat hier verkeerdelijk in Hamaland gesteld wordt [2]. Nog vindt men in eenen brief van 1025 *in pago Felewa dicto Merclede*, de buurschap Markluide bij Heerde, *Tungren*, Tongeren bij Epe, *Dusburg*, Doesburg bij Ede, *Diederna*, Dieren, *Sorna*, Soeren, *Hecheim*, (Hetheim?) denkelijk Hattem, *Dule*, onbekend, *Dornspic*, Doornspijk, *Helberga*, misschien Elburg of Helbergen bij Zutphen, *Forste*, Voorst bij Zutphen en *Lopena*, de Lopenermarkt bij Arnhem [3]. In het meermaals aangehaalde Corveische register vindt men *in pago Felue Wisside* en *Aszi*, beiden niet meer bekend [4], eindelijk in 1075 *in p. Velue in comitatu Diederici Bruoche*, thans het landgoed Billioen bij Velp [5].

Zonder opgave der gouw komen de volgende plaatsen voor; in de Fuldasche brieven *Gengiloe*, thans de buurschap Ginkel, in 793 *Bedningahusum*, dat in 796 *Bidningahem*, in 805 *Bidingahem* heet; nog in 796 *Thornspiic*, Doornspijk, het onbekende bosch *Suiftarbant*, ook *Seaewald* geheeten, (dat mede in 793 vermeld wordt,) en het weiland *Blidgeringmad* [6]. In 805 het reeds genoemde *Thornspic*, benevens *Quar-*

---

1 BONDAM, I. n°. 31. LACOMBLET, I. n°. 65. Vlg. hierbij de ophelderingen van Mr. G. A. DE MEESTER, *in Nyhoffs Bijdr.*, VII. 294.

2 SLOET, n°. 65. „Brunhild dedit in eadem villa *Hatteim* hubam unam et in villa *Fasna* ecclesiam et hubam unam."

3 SLOET, n°. 152.

4 SLOET, n°. 167

5 BONDAM, II. n°. 4. SLOET, n°. 185.

6 Ibid, I. n°. 6, 8, 14. SLOET, n . 14, 15, 24.

singseli en *Berugtanscotan*, thans zoo men meent Schotenburg bij Doornspijk [1]. In 807 de twee laatstgenoemden met *Bochurstt* ons onbekend en *Telgud*, de buurschap Telgt bij Putten [2]. In 814 het bosch *Suornum*, thans Soeren, *Dubridun*, misschien de hofstede Doeveren, *Burlohe*, en *Hosle*, thans eene hofstede [3]. In 834 *Osterbac* [4], Oosterbeek bij Arnhem, in 838 *Theothorne*, Dieren; in 1168 vermangelde keizer FREDERIK I die plaats, daar *Thiedere* genoemd, van de kerk van Goslar en schonk die den graaf VAN BERG, en zijn opvolger gaf *curtim meam Diderin* in 1218 over aan de Duitsche orde, die ze nog lang bezat en er naar men wil, tol en munt had; in de 17ᵉ eeuw stichtte WILLEM II er een lustslot [5]. Een tijnsregister der abdij Prüm van 893 noemt *Arneheim* met de kerk aldaar waarvan de abdij het patronaatregt bezat, benevens *Willippe*, waarschijnlijk Velp, *Velide*, misschien het landgoed Velde bij Zutphen en *Munihchusen*, Monnikhuizen bij Arnhem. [6] — In 970 treft men aan *Voirthusen*, misschien Voorthuizen, en *Redincghem*, thans Renkum [7]. In 996 insgelijks *Voerthusen* met *Arnhem*, *Redincghem*, *Brummen*, *Putten* en de vier foreesten *Steenrewalt* (*Steverewalt?*) *Moffet*, het Moftbosch onder Ede, *Wicheimulo* of zooals het in 1129 heet, *Wechamerlas*, l. *Wecheramerlas*, het Wekeromsche bosch, en *Suboirt*, of zooals LACOMBLET heeft, *Fledeglo*, waarschijnlijk eene bedorvene lezing [8]. In 1028 *Oesterbeke* en *Vellepe* [9], in 1031 *Radengheim* en *Putten* met kerk en tiend, en de kerk te *Vorthusen* [10]. Men ziet hieruit,

---

1 BONDAM, I. n°. 14, 15.

2 Ibid, I. n°. 15. LACOMBLET, I. n°. 28.

3 Ibid, I. n°. 17.

4 Ibid, I. n°. 19.

5 Ibid, I. n°. 20. Verg. LACOMBLET, I. n°. 427 en II. n°. 72 als ook VAN SPAEN, *Inl. tot de hist. van Gelderl.*, IV. 224.

6 HEYER, *Urkundenb.* I. n°. 135.

7 BONDAM, I. n°. 54. LACOMBLET, I. n°. 112.

8 BONDAM, I. n°. 56. LACOMBLET I. n°. 127.

9 Ibid, I. n°. 73.

10 Ibid, I. n°. 74.

dat ondanks den schralen grond, de Veluwe toen al tamelijk bevolkt, en ook veel boschrijker was dan later.

FLEHITE.

Westelijk van de gouw Felua lag de gouw *Flehite*, gelijk die in 776, *Fladate*, zooals die in de Traditiones Fuldenses, of *Flethetti*, gelijk die in 855 genoemd wordt. De Fuldasche brieven rekenen die tot Saxen (plaga Saxoniae), maar te onregt, daar zooals wij gezien hebben, de IJssel de westelijke grensscheiding diens volks was, ook treft men hier in 855 Frankisch regt aan.

De grenzen waren vermoedelijk omtrent dezelfden als later die der twee Utrechtsche kwartieren Eemland en het Overkwartier, namelijk ten noorden de Zuiderzee, ten zuiden de Rijn, ten oosten de Veluwe langs de Grebbe en ten westen Nardinclant en Niftarlake, van welk laatste het waarschijnlijk door den Krommen Rijn gescheiden werd.

De plaatsen uitdrukkelijk vermeld als in die gouw gelegen, zijn in 776 *Lisiduna*, Leusden, met de vier foreesten *Hengestscote*, *Fornhese*, *Mokoroth* en *Widock*, langs de beide oevers van de *Hemus* of Eem [1], waarvan het eerste volgens eenen nieuweren schrijver, thans Henschoten, het laatste Overheese of Vernheese zou heeten [2]. Deze goederen had zekere graaf WIGGERUS als beneficium bezeten, die dus waarschijnlijk graaf der gouw was.

De Fuldasche brieven noemen *Elbisge*, misschien Els bij Renen, *Holzhusen*, thans onbekend, en de *villa Rimbrahtes*, de buurschap Remmerten bij Renen [3]. De brief van 855 *Hlara*, thans Laar of Lievendaal mede in dien omtrek, *Hreni*, Renen aan den Rijn, *Rimbrahti*, Remmerten, *Tiuli*, onbekend, *Hnodi*, de Node bij Renen, en de *sylva Hrenhem*, Renswoude. In 950 wordt *Agilmari*, het Egelmeertje, noordwestwaarts van Renen,

1 HEDA, p. 41.

2 VAN ASCH VAN WIJCK, *Proeve over den ouden loop der Eem*, bl. 27, 52, 53.

3 BONDAM, II. n°. 11.

in de Veluwe geplaatst, in het graafschap van Lingerus of liever Liudgerus [1], maar daar Renen en Renswoude in Flehite lagen, moet dit eene vergissing zijn en deze graaf over de gouw Flehite geregeerd hebben. In 1028 komt *Amersforde* het eerste voor, in 1006 *Soys*, Soest, *Hohorst*, bij Amersfoort, *Bachevorth* en *Stuthenborch*, Stoutenburg; in 1085 *Furs*, de Vuursche, in 838 en 1028 *Seiste*, Zeist, en in den Utrechtsche blaffert *Thorhem*, Doorn; bij geene dezer plaatsen vindt men echter de gouw aangegeven [2].

Ten slotte moet ik nog opmerken dat het Overkwartier later door den Vaartschen, niet door den Krommen Rijn begrensd werd, doch de eerste is in later tijd gegraven en kan dus niet de oude grensscheiding wezen. Ook lag Vechten zoo als wij gezien hebben, in de gouw Niftarlake. Dit punt is evenwel nog niet boven alle bedenking.

NARDINCLANT.

Westwaarts van Flehite strekte zich de gouw of het graafschap Nardinclant uit, thans het Gooiland genoemd. In 968 schonk keizer OTTO I aan de abdij van Elten al wat graaf WICHMAN als beneficium bezat in het graafschap *Nerdinclant* [3]. In 1185 verdroegen zich de proost van S. Jan te Utrecht en de abdis over het patronaatregt der kerk van *Nardingelant* [4]. Later werd het door FLORIS V van de abdij verkregen en ontving van de abdis Gudula of Goedele den lateren naam Goedele- en bij zamentrekking Gooiland.

De grenzen waren waarschijnlijk toen reeds dezelfden, die het land nog heeft: ten noorden de Zuiderzee, ten zuiden en oosten Flehite, ten westen tot digt bij de Vecht en bij Loenen de regteroever dier rivier.

Eene oorkonde van omstreeks 983 vermeldt de plaats *Naruthi* met den *Tafelberg*, waardoor niet anders dan het oude Naarden

1 BONDAM, I. n°. 49.

2 Zie de brieven bij HEDA, p. 106, en BONDAM, I n°. 73, 64, 64. II. n°. 7. I. n°. 20.

3 BONDAM, I. 53. LACOMBLET, I. n°. 110.

4 KLUIT, II. n°. 39.

te verstaan is waar toen de abdij van Werden de kerk bezat, hetgeen eenigzins met het voorregt van Elten schijnt te strijden [1].

In 1185 wordt de kerk van Nardingelant vermeld, die insgelijks in het oude Naarden te zoeken is, dat aan die gouw den naam zal gegeven hebben. In 1350 was de stad door 'sgraven vijanden verbrand en verkregen de inwoners vergunning eene nieuwe stad te bouwen, *ergent daer sy ons ende heur ter bester oirbaer staet*, zijnde een weinig landwaarts in [2]. Andere plaatsen vind ik niet vermeld.

BATUA.

De oostelijkste gouw ten zuiden van den Rijn is de Betuwe, de bekende *insula Batavorum* der Romeinen, die door hen wel tot aan zee toe gerekend werd, maar die naar mijn gevoelen beneden Gorinchem niet door Batavieren, maar door Friezen of andere stammen en dan nog schaars bewoond werd; de Batavieren woonden zeker in de Betuwe [3].

In de middeleeuwen heet deze landstreek *Batua*, reeds in eene oorkonde van omstreeks 673. In 793 *pagus Batawe*, en in de rijksverdeeling van 839 *comitatus Batavorum* [4].

De grenzen waren dezelfden als later: ten noorden en oosten de Rijn, ten zuiden de Waal, ten westen Teisterbant of de tegenwoordige Tielerwaard, want Tiel en Buren lagen in Teisterbant.

Wat de hoofdplaats van dit graafschap was blijkt niet genoegzaam. Het komt mij evenwel niet onwaarschijnlijk voor dat men die zoeken mag hetzij te Meinerswijk of de Praast over Arnhem, hetzij te Elst. Op de Praast toch was de oude klaarbank en hoewel

---

1 De grenzen van Gooiland, zooals zij waren in de 15e eeuw, worden naauwkeurig beschreven in een cohier met het opschrift Wiltvang, liggende in het register Gapingen der leenkamer, in het Rijksarchief, en reeds in 1450 werden die naar den kant van Utrecht in kaart gebragt.

2 *Oorkondenb. van Holl.* I. n°. 57. „An Naruthi thiu kirica endi kiricland fan Almeri te Tafalbergon."

3 Zie over de Betuwe, VAN SPAEN, *Inleid.* III. 361 volgg.

4 BONDAM, I. n°. 1, 6, 11, 17, 22.

daarvan slechts weinige en niet zeer oude berigten zijn, kan die instelling overoud wezen. *Meginhardeswich*, Meinerswijk komt reeds in 814, *Prast* in 834 voor [1], en de Frankische jaarboeken verhalen dat de Noormannen in 847 de *villa* of *vicus Meginhardi* uitplunderden [2]. De uitdrukkelijke vermelding van eene thans zoo geringe plaats doet aan voormaligen luister denken.

Nog een aantal andere dorpen waren reeds in de 8e en 9e eeuw in deze gouw bekend, die van ouds zeer bevolkt en welvarend was. Omstreeks 673 worden *in de Betuwe* reeds vermeld *Rexna*, Ressen, *Wulfara*, Wolferen bij Loenen met eene kapel, *Rothem* en nog een ander *Rothem* [3], hetgeen wel de oudste Christelijke kapel in die streek zal zijn; beide Rothems zijn evenwel thans onbekend, want het dorp Rossum, dat vroeger ook Rothem heette, kan hier niet bedoeld zijn, daar het in Teisterbant lag; de bevestigingsbrief van 876 plaatst het eene aan de Versia, zoodat het vermoedelijk op beide plaatsen eene onnaauwkeurigheid zal wezen [4].

In 726 schonk KAREL MARTEL aan WILLEBRORD zijne villa *Eliste* of *Marithaime*, waar een slot gestaan had, thans Elst in de Overbetuwe, welke bezitting hij van zijnen vader PIPPIJN geërfd had, die ze van koning HILDEBERTUS ten geschenke had bekomen, nadat de oorspronkelijke bezitter EVERARD afvallig geworden, en tot de heidenen (de Saxers) overgegaan was, waarom zijne goederen aangeslagen waren door den fiscus [5]. In 793 vindt men de villa *Falburcmarca* vermeld, dat is Valburg in de Overbetuwe, en *Ganntaemarca*, Gent aldaar, dat

1 Ibid I. n°. 17 en 19 en aldaar de aanteek.

2 *Ann. Fuld.* bij PERTZ, I. 365, en *Ann. Xant.* ib. II. 229, waar men leest: „de cetero Normanni Christianos hinc inde vastaverunt et contra Sigirum et Liutharium comites bellum fecerunt et ultra vicum Dorestatum contra flumen Reni per miliaria novem remigaverunt usque ad *vicum Meginhardi*, et ibidem facta preda, reversi sunt."

3 BONDAM, I. n°. 1. Men moet lezen: Wulfaram cum capella, Rothem enz. niet: cum capella Rothem, zooals uit den bevestigingsbrief blijkt. Zie boven bl. 76.

4 Sommigen verstaan door Rothem het slot Rodentoren in de Overbetuwe.

5 SLOET, n°. 7.

ook in 800 en 814 met de kerk aldaar genoemd wordt [1]; in 800 nog *Adelricheim*, misschien de buurschap Erlecum in de Overbetuwe of liever de Duffel. In 814 *Hosenheim*, dat in 854 nogmaals als *Huasenheim* voorkomt, misschien het stedeke Huussen over Arnhem; verder *Stillinha-* (l. *Stillinga*) *hagamundi*, thans onbekend, *Wethlara* en *Barla*, Baal bij Bemmel, *Castra*, het dorp Kesteren, dat mede in de Fuldasche brieven uit het laatst der 8ᵉ eeuw, als *Castre* voorkomt, de drie laatsten zonder opgave der gouw. Nog in de Fuldasche brieven de villa *Husuduna*, waarschijnlijk Opheusden in de Nederbetuwe, *Warada* en *Wotun*, thans niet meer bekend, *Hehun*, denkelijk Hien in de Nederbetuwe, *Wide*, misschien verschreven voor *Wiele*, in de Nederbetuwe en *Homeru*, thans Ommeren, dat in een brief van 997. *Umeron* heet. In 855 *in insula Batue Andassale*, thans Andelst, *Ewic* of *Ewic Silec*, Slijk-Ewijk, *Elti*, misschien Elden tusschen Arnhem en Elst, *Hrinishem*, zeker ergens aan den Rijn te zoeken, en *Linterwic*, welligt Lent of Randwijk [2], eindelijk nog *Hligo* of *Hlegilo*, allen in de Betuwe, in het graafschap van ANSFRIDUS, die in 863 als paltsgraaf (comes palatii) voorkomt [3]. In 864 worden vermeld *Gannita*, *Husnin*, Gent en Huussen, *Dioli* en *Maandra*, onbekend, waar de tekst zeker onjuist is [4], misschien moet het laatste *'Isandra*, d. i. IJzendoorn, gelezen worden, en dan zal het eerste wel Tiel zijn. In 891 vindt men *Watlarero marca* en *Waganleisero marca in pago Batawa*, beiden onbekend, en voorts *Angrina*, Angeren over Arnhem aan den Rijndijk, met de kerk aldaar, *Waganlose*, waarschijnlijk hetzelfde als Waganleiseromarca en misschien de Waai bij Angeren, en *Doronburc*, Doornenburg mede in dien omtrek. Deze worden hier verkeerdelijk tot Hamaland gerekend. [5]. In 897 *Harawa*, Herwen in de Overbetuwe, *in pago Battawi in comitatu Dodonis*, met de kerk

---

1 BONDAM, I. nº. 6. II. 17.

2 Zie de aanteek. van LACOMBLET op dien brief.

3 BONDAM, I. nº. 34.

4 ald. I. nº. 35, en op nieuw bij PERTZ, *Monum.*

5 ald. I. nº. 41.

aldaar [1]; in het Corveische register *Hustin in pago Bathua*, waarschijnlijk Opheusden, en in een register der kerk van S. Vedastus te Atrecht, uit de 11e eeuw, nog *in pago Baduano*, *Rexne*, Ressen, *Vulfara* en *Rothem*, *Dodewero*, Dodeweerd, *Tornacum*, Doornik in de Overbetuwe, *Redh*, misschien de buurschap Reet bij Elst, *Ambraueld*, onbekend, *Amba*, de buurschap Aam bij Bemmel, groot en klein *Barla*, Baal onder Bemmel, *Angra*, Angeren, *Lona*, Loenen in de Overbetuwe, *Valburg*, mede aldaar, *Rhinishem*, hetzelfde dat ons boven ontmoet is, *Legele*, denkelijk het *Hlegilo* van 855, *Welie*, Wiel, *Hiam*, Hien, beiden in de Nederbetuwe, en *Ostreholt* in de Overbetuwe [2]; in 1015 *Sethon*, Setten *in pago Batuam* [3], en in 1088 *Verdam in Batua juxta Awich*, thans onbekend.

Zonder aanteekening der gouw treft men aan in 970 *Liendna*, Lienden, *Leyla* (Leyda?), misschien het huis ter Lede, beiden in de Nederbetuwe [4], in 997 *Hervelt* in de Overbetuwe [5], en in datzelfde jaar *Leidon*, het huis ter Lede, *Umeron*, Ommeren en *Maldericke*, Maurik, allen in de Nederbetuwe [6]. In eene oude thinslijst der abdij van Lauresham uit de 11e of 12e eeuw, *Ecke* en *Riswich* beiden in de Nederbetuwe, *Angeren*, *Malberc*, *Husne*, *Ambe*, *Gente*, *Hubshuve* (*Huleshusen?*) misschien Hulhuizen, allen in de Overbetuwe [7], en in 1019 nog *Rinwich*, ergens aan den Rijn, waar de graaf van Gelder in 1177 eenen tol had [8], en *Settene*; in 1088 *Isendra*, IJzendoorn, en in een geschrift der 11e eeuw *Pannardum*, Pannerden [9].

Ten slotte moeten wij nog opmerken, dat de geheele Betuwe toen slechts éene gouw en één graafschap uitmaakte, de ver-

---

1 VAN SPAEN, *Inleid.* enz. II. n°, 2. LACOMBLET. I. n°. 79.

2 SLOET, n°. 122.

3 VAN SPAEN, a. w. II. n°. 10. LACOMBLET. I. n°. 148.

4 LACOMBLET, I. n°. 112. BONDAM, I n°. 54.

5 BONDAM, I. n°. 59. LACOMBLET, I. n°. 127.

6 LACOMBLET, I. n°. 130.

7 BONDAM, I. n°. 80.

8 LACOMBLET, I. n°. 153. Verg. VAN SPAEN, aangeh. werk, bl. 1.

9 PERTZ, *Monum.* VI. 726.

deeling toch in Over- en Nederbetuwe dagteekent eerst uit de 14e eeuw.

TESTREBENTI.

Ten westen van de Betuwe lag de gouw Testrebenti of Teisterbant, die de tegenwoordige Tieler- en Bommelerwaarden met het ambt van Beest en Renoy en de graafschappen Culenburg en Buren bevatte, en volgens sommigen nog meer [1].

Men treft het eerste bescheid hiervan aan in een stuk van den jare 709, waar het *pagus Testeventi* heet, waarvoor men wel *Testreventi* zal moeten lezen, gelijk men dan ook in 772 *pagus Testrebenti* vindt en in 815 *pagus Testarbanto.* In de rijksverdeeling van 839 heet het *comitatus Testrabenticus* [2].

Men heeft meermalen deze gouw met anderen verward, inzonderheid met de zuidelijk daaraan grenzende gouw Taxandrie, hetgeen zelfs in de zoo even genoemde brieven geschiedt, en nog heden is men het over de grensscheiding niet eens.

De noordelijke en oostelijke grenzen alleen zijn zeker, want ten noorden werd het landschap bepaald door de Lek tot bij Dorestad, en ten oosten door de Betuwe terzelfder plaatse als thans; zoo lag toen Tiel in Teisterbant, maar Dodeweerd in de Betuwe. Doch ten zuiden en westen is de bepaling der gouw veel onwisser. Volgens J. A LEIDIS [3] bevatte Teisterbant den Tieler- en Bommelerweerd en de landen van Arkel, Heusden, Altena, Vianen, Culenburg en Buren tot aan de oude Maas toe. Deze uitspraak schijnt te berusten op de berigten voorkomende in het onechte leven van SUIDBERTUS door MARCELLINUS, dat naar GHESQUIERES oordeel in de 14 eeuw opgesteld is. [3] Het heeft hier echter eenig gezag,

---

1 Zie daarover VAN SPAEN, a. w. III. 122 volgg. en de verhandeling van DITHMAR over Teisterbant, door ons aangehaald in de inleiding bl. 6.

2 J. a LEIDIS, *Hist.* L. IV. C. 12. p. 62.

3 MARCELLINI *V. S. Suidberti* C. 2. bij SURIUS, *de prob. SS. vitis* p. 8. Deze stelt in het graafschap Teisterbant de kerken te Zandwic bij Tiel, Arkel Hoernaer, Schoenreword, Authuesden, Aelborch, Woudrighen, Giesen, Rijs wich, Almkerk, Malsen, Erkum, Avesaet en anderen.

omdat het aantoont, wat men in de 14e eeuw tot dat landschap rekende, en inderdaad strookt dat althans ten deele met de opgaven der charters. De abt CAESARIUS VAN HEISTERBACH plaatst het in 1222 aan de eene (regter)zijde der Waal en laat er de Linge doorstroomen [1]. Wij zullen ons houden aan de charters zoover zij niet blijken dwaling te bevatten. Dezen namelijk stellen de volgende steden en dorpen binnen de grenzen van Teisterbant: Buren, Tiel, Driel, Empel, Hedel, Orthen, Rosmalen, Bern, Heusden, Hemert, Andel, Arkel, Haaften, Tuil, Bommel en anderen, derhalve tusschen de Lek en de Linge, tusschen de Linge en de Waal, voorts de Bommelerwaard, en ten zuiden van de Maas de landen van Heusden en Altena, en misschien tot aan het Biesbosch toe [2]. Of echter Empel, Orthen en Rosmalen wel eigenlijk hiertoe behoorden is meer dan twijfelachtig, en omtrent dezen wordt zelfs in een charter van 814 getwijfeld of zij in deze gouw of in Taxandrie lagen. Daar nu de rivieren gewoonlijk de grenzen uitmaakten, zou ik de Z. en Z. O. landscheiding stellen van Tiel langs de Waal en van daar westwaarts langs de limieten van het land van Heusden en Altena, zoodat daar de toenmalige Oude Maas verder de zuidelijke grens vormde tot aan het Biesbosch. Teisterbant werd waarschijnlijk in eenige districten of *pagi minores* verdeeld, namelijk den Bommelerweerd, waarvan dit bewijsbaar, en het land bezuiden de Maas, waarvan het alleen waarschijnlijk is.

De hoofdplaats van het geheele graafschap was *Theole*, Tiel,

---

1 Bij BONDAM II. n°. 14: en BEYER, I. n°. 135. „Testrebant sita est ex alia ripa fluminis ejusdem (Vahalis). — In Testrebant juxta Linguun (Lingnun?) sunt mansus tres."

2 In een charter van 1146, bij BONDAM II. n°. 40 wordt *Appele Wehsle* l. *Appelethernhe*, (het tegenwoordige dorp Appelterre in het land van Maas en Waal) in *Thesterbant* geplaatst. Dezelfde plaats komt ook in 1129 als *Applen Thernnha* voor. Indien die opgave juist is, zou Teisterbant ten Z. van de Waal aan het Rijk van Nijmegen gepaald en het Maas- en Waalsche in zich bevat hebben. Het is echter opmerkelijk dat dit tot het sticht van Keulen behoorde, zooals blijkt uit eenen brief van 1117 bij VAN SPAEN, *Inl.* IV. n°. 4, terwijl Teisterbant onder het sticht van Utrecht stond.

aan de Waal. Volgens SIGISBERTUS GEMBLACENSIS was deze plaats reeds in het midden der 5e eeuw eene haven van Gallie [1]; in 889 komt zij onder den naam *Theole* voor [2]; in 896 verkreeg de Utrechtsche kerk tolvrijheid in die plaats [3]; in 950 gaf koning OTTO I aan den bisschop een klooster aldaar met eene steenen kerk of eene steenen vesting, en met eenige andere kerken door WALDGERUS, zijn zoon RADBODO en HATTO, benevens hunne voorgangers gesticht, welke WALDGERUS of WALCHERUS toen graaf van Teisterbant was, bij welke gelegenheid het eene stad, *civitas* genoemd wordt [4]. Bij twee brieven van 997 en 1000 werd het als een rijkshof (juris nostri curtis) aan de Lieve Vrouwen Kerk te Aken geschonken, en in den laatsten brief wordt ter bepaling er bijgevoegd: „*igitur Tiele situm est in comitatu Unrohi comitis et in pago Testerbant dicto* [5]; in het begin der 11e eeuw wordt het als eene bloeijende koopstad beschreven, wier rijke en weelderige inwoners zich op keizerlijke voorregten beriepen [6], ook had het toen eene munt en tol en in 1174 wordt 'er van

---

1 Zie hierover RINK, *Beschr. van Tiel*, bl. 5.

2 KLUIT, II. no. 2. BONDAM, I. no. 40.

3 HEDA, p. 63. BONDAM I. no. 42. Door eenen dichter der 9e eeuw wordt *Tilum* onder de Ripheische steden gerekend.

> Ripheas habitant urbes, *Tilum* Neumagumque,
> Extremos regni fines, ubi bella moventur
> Semper et hostili crudescit sanguine terra.

4 HEDA, p. 86. VAN MIERIS, I. 43. BONDAM, I. no. 50: „Monasterium in loco *Tiela* constructum, cum nova atque lapidea in eodem loco *civitate*, omnibusque ecclesiis — omnibusque ad praefatum monasterium vel ad ecclesias a Waldgero et filio ejus Radbodone, nec non et Hattone et illorum antecessoribus ad jam dictum monasterium in proprium concessis, — insuper etiam salictum juxta supradictam civitatem Tiele situm." Alle HSS. lezen zoo, evenwel heeft men voor *in eodem l. civitate*, willen lezen *in eodem* l. *ecclesia*, BONDAM verkiest *in eod. l. et civitate ecclesia*, en inderdaad er moet daar *civitate* gestaan hebben, anders kon de steller niet naderhand schrijven „juxta *supradictam* civitatem."

5 VAN SPAEN, *Inl. tot de hist. van Gelderl.*, II. no. 6. 7. LACOMBLET, I. no. 132.

6 ALPERTUS MET. *de divers. temp.* bij ECCARD, *Corp. hist. med. aevi*, I. 118.

keizerlijke schepenen te Tiel gewaagd [1]. De opkomst van Dordrecht heeft sedert Tiel doen vervallen.

Bomela, Bommel treedt het eerst op in 850 [2]; in 999 schonk keizer OTTO III aan de Utrechtsche kerk het ondergraafschap van Bommel, met den tol, de munt en de gruit aldaar, gelegen in de gouw Teisterbant in het graafschap van Hunericus dat is Unroch [3]. Hieruit blijkt vooreerst dat de Bommelerwaard toen een ondergraafschap vormde, met afzonderlijk geregt en munt; en ten tweede, dat dit gelegen was in Teisterbant en onder den graaf dier gouw stond, zooals dan ook in het midden der 11e eeuw (1052) zekere GERARDUS als graaf van Teisterbant genoemd wordt [4].

De overige plaatsen, die deels met, deels zonder bepaling van gouw in dit tijdvak voorkomen, zijn de volgenden: in 709 *Birni in pago Testeventi super Mosam*, Bern, oorspronkelijk een kasteel, later eene abdij, aan den linker Maasoever bij Heusden [5]. In 722 *Hunsetti*, Heusden, en *Buria*, Buren [6]. In 815 *in pago Texandria sive Testarbanto Empele* met de kerk, waarover wij ons gevoelen boven gezegd hebben, *Hunsete* of *Hunsate super Mosa*, Heusden, *Hatalla* of *Hedilla*, Hedel in den Bommelerwaard, *Hamaritda*, waarschijnlijk Neder-Hemert, *Driela*, Driel, *Halosta*, Aalst, *Podarwic*, Poederoyen en *Analo*, Andel, de eersten aan den regter, het laatste aan den linker Maasoever [7]. In 850 *Wadake* of *Wadahem*, Wadenooyen met de kerk, *Ermkina*, misschien Erichem, *Uberan Malsna*, dat in een charter van 1250 *Malsen superior* heet [8], thans Buur-malsen. Voorts *Velgasse*, hetgeen men door Velgs-

1 VAN MIERIS, I. 125. BONDAM II. nº. 54.

2 BONDAM, I. nº. 27.

3 HEDA, p. 95. BONDAM, I. nº. 62.

4 ERHARD *Reg. Westfaliae* I. pag. 182.

5 MARTENE et DURAND, *Veter. scriptt. et monum. ampliss. collectio.* I. 14.

6 BONDAM I. nº. 4. Ook in een stuk der 11e eeuw, bij SLOET, nº. 122. „In Testrebanto apud Buram."

7 BONDAM I. nº. 17.

8 ald. III. nº. 69.

huis verklaart, even boven Tiel aan den regter Waaloever, *Thrumiti* (niet *Thrinniti*, zooals BONDAM leest), Drumt, *Avesate*, Avezaat, beiden bij Tiel, *Sinuinum*, Sennewynen, *Bomela*, Zaltboemel of Bommel, *Hellowa*, Hellouw, *Heriwina*, Herwijnen, *Teratina* (*Nitharina?*) welligt Neerijnen, en *Medua* (*Met'na*, dat is Meterna?) misschien Meteren, of wel het dorp Meeuwen, oudtijds *Meduwa* genoemd; eindelijk *Hesola*, Heessel, *Hamarithi*, Ophemert en *Uma* (?) misschien Opijnen of Neerijnen [1]. In 889 treft men aan *Alburch*, Aalburg aan den regter Maasoever [2]. Het Prümsche register van 893 vermeldt *Sandewihc*, Zandwijk bij Tiel, *Rotheheim*, Rossem in den Bommelerwaard, *Asperen*, het stadje Asperen aan de Linge, *Wadenoy*, Wadenooijen, *Huyve* en *Wediche*, onbekend en *Sinewenne*, Sennewijnen [3]. In het Utrechtsche register *Buosinchem*, Beuzichem; in 996 *Thule*, Tuil over Bommel en *Malsne*, Geldermalsen. [4] In 997 *infra comitatum Teisterbantiae Hero* of *Here* en *Ukele*, beiden onzeker, benevens *Veldericke*, thans het dorp Varik [5]. Omstreeks 983 *Bomiio*, Bommel, *Walli*, Wel, *Alburg*, Aalburg, *Burion*, Buren, *Hasbenni* of *Hasibenna*, Heesbeen, *Arkloa*, Arkel, *Alisti*, Aalst, *Ganderon*, Genderen, *Asporon*, het stadje Asperen aan de Linge, *Walderinghem*, Woudrichem en *Gallinghem*, Gellikum in den Tielerwaard [6]. In 999 al wat POPPO WALGERS zoon als dienstgoed (in ministerium) gehad had, in het graafschap Teisterbant en in *Arclo*, dat is Arkel [7], waaruit men zou kunnen opmaken dat Arkel toen niet tot Teisterbant behoorde; de uitdrukking is dubbelzinnig. In 1006 *Dryele in pago Testerbantensi*, Driel bij Bommel [8]. In 1028 *Sandwich*, Zandwijk

1 BONDAM, I. n°. 27.

2 ald. I. n°. 40. KLUIT II. n°. 2.

3 BEYER, *Urkundenb.* I. n°. 135.

4 BONDAM, I. n°. 59. LACOMBLET I. n°. 127.

5 *Oorkondenb. van Holl.* I. n°. 57 en 58.

6 BONDAM, I. n°. 61.

7 ald. I. n°. 62.

8 ald. I. n°. 64.

9 ald. I. n°. 73.

bij Tiel, en *Hamerthe*, Op- of Neerhemert [1]. In 1031 *in Testerbant* de kerken te *Tuilon*, Tuil, *Hafthi*, Haaften, *Gamberen*, Gameren bij Bommel, *Hellewe*, Hellouw en *Nywele*, Niewaal, in het Corveische register *Welle in pago Testerbant* thans Wel in den Bommelerwaard. In 1088 nogmaals *Watica prope Tielam*, Wadenooyen [2].

De laatste melding, ons van de gouw Teisterbant ontmoet, is ten jare 1222 bij CAESARIUS VAN HEISTERBACH; na dien tijd worden de deelen slechts bij hunne bijzondere namen aangeduid.

Ten slotte moeten wij nog spreken over het district van Maas en Waal, dat bewijsbaar sedert het laatst der 13e eeuw een rigterambt op zich zelf vormde, hetgeen doet veronderstellen, dat het oorspronkelijk een eigen graafschap uitmaakte, zelfs wordt het, zoo ik wel heb, in den dijkbrief van 1321 door graaf REINALD een *graafschap* genoemd. Deze meening wordt ondersteund door het oude verhaal der stichting van de abdij Bern bij Heusden, uit de archieven van dat klooster uitgegeven door VAN HEUSSEN; daarin toch wordt zekere FOLCOLDUS, die in of kort voor 1134 dat klooster op zijn kasteel stichtte, uitdrukkelijk graaf tusschen Maas en Waal genoemd. In hoeverre dit stuk, dat vele van elders niet bekende zaken mededeelt, geloof verdient, durf ik niet beslissen; doch in een onuitgegeven brief van het klooster Marienberg te Nijmegen van 1510 wordt Winsen uitdrukkelijk opgegeven als gelegen *in der graafschappen van tusschen Mase ende Waal.*

Bij de plaatsen in het ambt van Maas en Waal, die in dien tijd voorkomen, wordt de gouw niet aangegeven, als in het Prümsche register van 893 *Vamele*, Wamel en *Tremele*, Dreumel, in 997 *Dhest*, de buurschap Deest en in 1088 *Batenburg*, zoo die brief ten minste echt is. Hoewel waarschijnlijk is het dus nog niet met zekerheid uit te maken of het ambt van Maas en Waal eene afzonderlijke gouw of slechts een onderdeel van de gouw Teisterbant was.

Wij begeven ons thans ten zuiden van de Waal.

1 BONDAM, I. nº. 74.
2 ald. II. nº. 10.

DUBLA.

Nederlands oostelijkste gouw ten zuiden dezer rivier was de gouw *Dubla*, de Duffel, thans gedeeltelijk tot Pruissen behoorende. Men vindt er de eerste melding van in 720 als *pagus Dublen*, en in 793 als *pagus Dubla*, maar in 891 heet het *Duvelero marca*, zeker eene onnaauwkeurigheid van den buitenlandschen schrijver. VAN SPAEN heeft op grond van dezen brief gemeend, dat eenige Duffelsche dorpen vroeger aan de andere zijde des Rijns of der Waal lagen in de Betuwe, doch het tegendeel schijnt uit de aangehaalde charters te blijken.

Wij stellen dan ook zonder aarzelen als de grenzen, ten noorden en oosten de Waal en Rijn en voorts de Spuigraft bij Cleve, ten zuiden en westen het Rijkswald, of hetgeen hiermede overeenkomt, het Rijk van Nijmegen.

Wat de hoofdplaats was blijkt niet genoegzaam, misschien Cleve, ofschoon er geen stellig bewijs voor is en deze stad zoo vroeg niet vermeld wordt; maar zij lag op de grenzen en had een overoud slot, dat om de sage van den Zwanenridder vermaard is. In 720 schijnt zekere graaf EBROINUS in de Duffel geregeerd te hebben, althans hij schonk daar goederen weg, in 948 IRINVRID en in het begin der 11e eeuw BALDERIC, maar waar zij zetelden en waar de schepenbank was, wordt nergens medegedeeld; alleen weet men dat de laatste een slot te Zehlem had[1].

De dorpen in de Duffel vermeld, zijn: in 720 *Reynaren fluvio Rheno*, thans Rinderen, met eene kerk (*basilica*) gewijd aan S. Peter en Johannes den Dooper, waar bisschop WILLEBRORD *custos* was[2]; *Nitre*, Nutterden, *Haemmi*, misschien Cleverham, *Doensburg*, Donsbruggen, *Meri*, Meer, *Millingen* met de kerk van Onze Lieve Vrouw, *Megrim* en *Dagerberch*, beiden thans onbekend. Bij de meesten dezer dorpen was een

---

1 VAN SPAEN *Inleid.* IV. 71.

2 Wat beteekent hier *custos*? Is het opperkoster, of wel beschermer? WILLEBRORD was ook custos van zekere kerk van Antwerpen, die zeker buiten zijn sticht lag.

deel bosch gevoegd, daar het Rijkswald zich toen tot over de grenzen der gouw uitstrekte of althans daaraan paalde [1]. In 793 wordt op nieuw *in pago Dubla Millinga* vermeld [2]. In 800 *Adelricheim*, waarschijnlijk Erlecum. [3] In 814 *Hukilheim*, thans onbekend, *Cacradesheim* (niet *Carradesheim*, zooals BONDAM bij vergissing gesteld heeft), thans Kekerdom onder Ubbergen; in 891 *in Duvelero marca*, *Lotde*, Loet, *Cachritheim*, Kekerdom, *Spelthorf*, Spaldorf, *Binbinna*, Bimmen, *Niol*, Niel, *Babinheim*, onbekend, meestal met een gedeelte bosch [4], en in 968 de *villa Rinera* (Rinderen) *in pago Tubalgowe in comitatu Irinvridi comitis* [5].

Over de latere lotgevallen dezer gouw heeft VAN SPAEN uitvoerig gehandeld: hare geschiedenis ligt echter nog gedeeltelijk in het duister, en de meeste oorkonden van Cranenburg en Ziflik zijn tegenwoordig verloren of althans onbekend.

NIUMAGEN.

Nijmegen was eene oude Romeinsche vesting, waar een vast garnizoen lag, zooals uit de gevondene oudheden, inzonderheid de legioensteenen voldingend blijkt; sommigen houden het voor het *oppidum Batavorum*, waarvan TACITUS spreekt, doch dit is onzeker, daar een der HSS. *oppida* leest, en een gedenksteen der 12e eeuw schrijft de stichting aan JULIUS CAESAR toe, doch hiervoor is evenmin bewijs te vinden. In het Itinerarium en op de kaart van PEUTINGER wordt de plaats het eerst als *Noviomagum* opgegeven.

---

1 BONDAM I. n°. 2. In 1129 worden nog zonder bepaling van gouw vermeld: *Rijnharen*, *Helikanbeki*, misschien Beek, *Lynehusen* en *Frecklo*, beiden onbekend.

2 ald. I. n°. 6.

3 ald. I. n°. 11.

4 ald. I. n°, 17 en 41.

5 BEYER, *Urkundenb.* I. n°. 189.

6 VAN SPAEN a. w. IV. n°. I. LACOMBLET I. n°. 159. In eene andere oorkonde der 11e eeuw heet het *Sevelica*. SLOET n°. 122.

7 BONDAM I. n°. 80.

De burg die in de 8e eeuw zeer vervallen was, werd omstreeks 776 door KAREL DEN GROOTE met vorstelijke pracht herbouwd en tot een koninklijk paleis verheven, waartoe het aangrenzende land met het Rijkswald betrokken werd.

De keizerlijke paleizen of rijkshoven waren, zooals uit de capitularien blijkt, aan de regtsmagt der gouwgraven niet onderworpen, behalve de kleineren die 's konings bijzonder eigendom waren. Zij stonden onder eenen afzonderlijken paltsgraaf (comes palatii) die binnen de grenzen des hofs het grafelijk ambt bekleedde en tevens burggraaf was [1]. Zoo ook te Nijmegen en in het *rijk*, dat is het gebied van dat domein.

Welke oudtijds de grenzen van dit rijk van Nijmegen waren, is niet juist meer uit te maken, doordien de keizers naar het schijnt, er later gedeelten van vervreemd hebben.

Volgens W. VAN BERCHEN, een schrijver der 15e eeuw, in zijne kronijk van Nijmegen [2], behoorden daaronder behalve de stad, een gedeelte van de Ooi, Persingen, Werchen, Weurt, Heze, Neerbosch, Groesbeek met het Rijkswald, Mook, Middelaar, Overasselt, Wichen, Niftrik, Beuningen, Ewijk, een gedeelten van Winsen en Horsen, voorts Lent en Herwen; maar ten aanzien der twee laatsten wordt dit door de charters weersproken (zie hiervoor bl. 195). Daarentegen zal men er Ubbergen bij mogen voegen, welks regtsgebied zich tot binnen de tegenwoordige muren der stad uitstrekte [3].

Deze bezitting wordt nergens als gouw of graafschap vermeld, en de naam *het rijk* komt eerst later voor, maar graven van Nijmegen treft men in de 12e eeuw aan, te weten MEINARDUS *comes de Niumago* in 1165, HERIMANNUS *comes de Novimagio* in 1176 en ALARDUS *comes de Novimagio* in 1196 [4]. Maar zeker bestonden zij reeds van KAREL DEN GROOTE af.

---

1 Zie het Capitul. *de villis Caroli M.* (vóór 800) bij Georgisch, *Corp. juris Germ. ant.* p. 607.

2 WILH. DE BERCHEN, *De nobili principatu Gelrie*, *ed.* SLOET.

3 Verg. VAN SPAEN, a. w. IV. 7. volgg.

4 BONDAM, II. no. 48. 56. 72. Het verdient opmerking dat die voornaam ALARDUS ook bij de graven van Megen voorkomt, wier genealogie door BUTKENS is opgemaakt.

In 830 wordt zekere graaf LAMBERTUS genoemd, die bij 's keizers verblijf op den burg met de bewaking der grenzen (*finium sibi deputatorum curam habere*) waarschijnlijk van het rijk belast was [1], en in 863 wordt zekere ANSFRIDUS, die waarschijnlijk ook graaf in de Betuwe en aldaar alsmede in de Hettergouw sterk geerfd was, als *comes palatii*, waarschijnlijk van Nijmegen, vermeld [2].

Het paleis te Nijmegen, later het Valkhof genoemd, werd dan door KAREL DEN GROOTE weder opgebouwd. EGINHARD noemt het een uitstekend paleis (*palatium operis egregii*) en Regino een paleis van ontzaglijke grootte (*palatium ingentis magnitudinis mirique operis*). KAREL DE GROOTE en zijne opvolgers hielden er dikwijls hun verblijf, en deden er de *generalia placita* of rijksvergaderingen bijeenkomen, en het Rijkswald was dan het keizerlijke jagtrevier. De burg was versterkt en daarbij lag de stad, die in stukken der 9e eeuw *urbs*, *castrum*, *civitas* en ook *suburbium* geheeten wordt. In 779 was er een rijkstol [3], en het schijnt in den Merovingischen tijd reeds eene munt gehad te hebben, althans men heeft nog penningen uit dien tijd met het opschrift *Noviomaco* [4]. Uit een en ander kan men tot het vroege aanzien der stad besluiten.

De plaatsen in dit graafschap gelegen, ofschoon dit er niet bij aangeduid wordt, waren *Grusbeke*, Groesbeek in 1040, *Oya* in 1088 en *Windeshem*, Winsen in 1028. Of *Batenburg*, dat in 1088 voorkomt, hiertoe behoorde, blijkt niet, wel dat het toen reeds afzonderlijke heeren had [5]. Het geestelijke regtsgebied was hier aan de Keulsche kerk opgedragen.

MOSAGO.

De landstreek aan beide zijden der Maas, in de middeleeuwen, *Masago*, *Mosagao*, *Masau* en ook *Maseland* genoemd,

---

1 Astronomi, *Vita Ludov. Pii* ad a. 830.

2 BONDAM, I. n°. 34.

3 ald., I. n°. 5.

4 Mr. J. DIRKS, *Numismatiek* bl. 19. Verg. ook in de Betouw, *Chron. van Nijm.* bl. 39, die aanneemt dat hier reeds omstreeks 262 eene munt was.

5 BONDAM, II. n°. 10, I. n°. 73, VAN SPAEN, a. w. IV. n°. 2.

maakte oorspronkelijk een groot deel uit van het aloude hertogdom Ripuarie dat zich tusschen Rijn en Maas uitstrekte. In de 9e eeuw schijnt het echter daarvan onderscheiden te worden; de rijksverdeelingen diens tijds noemen beiden nevens elkander.

De Maasgouw was eene uitgebreide landstreek die weder in eenige gouwen of graafschappen verdeeld werd; de verdeelingsacte van 870 noemt *Masau superior* en *Masau supterior de ista parte Masae* [1], en de rivier maakte de scheiding uit tusschen het aandeel van LOTHARIUS en dat van KAREL. Men zal dus sedert dien tijd wel het bestaan van vier bijzondere gouwen of graafschappen mogen aannemen, vóór dien tijd misschien van twee, Opper- en Neder-Maasgouw.

Het is echter uiterst moeilijk de juiste grenzen van elk dezer gouwen aan te wijzen, want de plaatsen daarin gelegen, worden alleen aangeduid als in *pago Masau* zonder nadere bepaling. Ook schijnen die gouwen nog andere namen gevoerd te hebben, zooals *pagus Luviensis*, *Leochiensis*, *Luihgowi*, het Luiksche, *pagus Hattuarias*, de Hettergouw, waarin Gelder en Goch lagen, *pagus Hasbaniensis* en misschien het *districtum Trectis*, Maastricht, in de rijksverdeeling van 870, waar ERNST echter *Tectis* schijnt te lezen, dat hij door Theux verklaart [2].

Deze schrijver stelt de grensscheiding tusschen de Opper- en Neder-Maasgouw bij Roermond, maar zonder bewijs; over de oostelijke en westelijke grenzen laat hij zich niet uit [3]. Eene schoon zwakke aanduiding vindt men in het leven van den H. Lambertus door NICOLAUS, eenen schrijver uit de eerste helft der 12e eeuw; deze namelijk plaatst het dorp Belisia of

1 ald., I. no. 37.

2 In eenen brief van 898 wordt Maastricht geplaatst *in pago Moselant*, en in een anderen van denzelfden dag *in pago Hasbaniense juxta Mosam et in comitatu Maseland*. Z. MIRAEUS, I. 252. De Haspengouw schijnt dus een deel der groote Maasgouw geweest te zijn.

3 ERNST, *Hist. du Limbourg* I. 314. Behoorde Roermond misschien tot de Hettergouw?

Bilsen op de grenzen van Taxandrie [1]. Daar nu de gouwen veelal door rivieren gescheiden werden, zal misschien de Demer aan dien kant de landscheiding gevormd hebben; in de Neder-Maasgouw zal het moeras de Peel de grens geweest zijn. Aan den regter Maasoever is de scheiding onzeker.

Ten zuiden schijnt sedert 870 Luik de grens uitgemaakt te hebben, en ten noorden de Maas bij of omstreeks Grave langs de Peel, zoodat het land van Cuik nog tot de Maasgouw behoorde; een en ander is echter niet genoegzaam te bewijzen.

Wij zullen nu onderzoeken welke plaatsen in de charters opgegeven worden als in de gouw of het graafschap Maasland gelegen.

Vooreerst Maastricht, eene zeer oude stad, waarschijnlijk nog van Romeinschen oorsprong, want zij was aan eene Romeinsche heirbaan gelegen, en hier moet een veer of eene brug geweest zijn. In 595 werd hier een rijksdag gehouden [2], en GREGORIUS VAN TOURS noemt het reeds eene stad, *urbs* [3]. In 889 wordt de abdij van S. Servaas vermeld te *Trajecta* in het graafschap Moselant [4], en in 919 wordt het insgelijks *in comitatu Maseland* geplaatst [5], maar elders mede in de Haspengouw (*pagus Hasbaniensis*) [6]. Het was oudtijds een bisschopszetel en in de 10e eeuw was er eene munt en een rijkstol [7], als-

---

1 NICOLAI, *V. S. Lamberti*, C. 12, bij Chapeavilie *Gesta pontif. Tungrens. Traject. et Leod.* I. 392. „In Belisia — locus iste *in ingressu Taxandriae* positus, duobus a Trajecto, duobus a dirutis Tungrorum muris distat milibus."

2 Decret. Childeberti van 595, bij Georgisch, *Corpus jur. Germ. antiq.* p. 474. „Similiter Trajecti convenit nobis campo."

3 *Hist. Franc.* L. 2. C. 5.

4 MIRAEUS, *Op. dipl.* I. 250. „Abbatiam S. Servatii confessoris, quae vocatur Trajecta, in comitatu Moselant nuncupato, consistentem."

5 Ibid. I. 255.

6 Ibid. I. p. 252.

7 Charter van koning OTTO I, bij Chapeaville I. 211. „In Trajecto quicquid regalis jus fisci exigere poterat, in *moneta*, in *teloneo*, tam in navibus et ponte quam foro et vicis, exitibus et reditibus ipsius loci." — en een ander van Lodewijk IV. van 908. ibid. I. 168. „Insuper *teloneum* ac *monetam* de Trajecto nostra donatione, cum consensu Albuini eo tempore illius comitis concessam."

mede eene koningsstraat (zie boven bl. 112), waarschijnlijk nog de oude Romeinsche heirbaan. Indien de lezing bij BONDAM, *districtum Trectis* juist is, moet de stad in 870 een graafschap of ondergraafschap gevormd hebben, in allen gevalle was zij toen vermoedelijk de zetel eens graven.

In de Fuldasche schenkingen worden vermeld *in pago Masao juxta flumen More* (l. *Mose*) *villa nomine Blaricge*, thans Blerik, het *Blariacum* der Romeinen, en de villa *Walare*, waarschijnlijk mede in dien omtrek [1]; een charter van 855 vermeldt een klooster van S. Pieter genoemd *Berg*, *in pago Maso super fluvium Rurae*, zijnde Odilienberg bij Roermond, later in die stad zelve overgebragt [2]. In 960 schonk koning OTTO I aan zijnen vassal ANSFRIED in eigendom „mercatum et monetam in loco qui dicitur *Cassalo*, sito *in pago Moseland*, in comitatu Rodulphi, benevens het regt om den tol," quod hactenus in villa *Ehti* (Echt) geheven werd, te Kessel te mogen innen [3]. In 968 vindt men *Marsna in comitatu Masagau*, thans het dorp Meersen, een uur van Maastricht [4], dat ook reeds in 847 als *villa Marsna* voorkomt, en waar een koninklijk paleis was, in de Bertiniaansche jaarboeken ten jare 851 gedacht [5]. Nevens Marsna worden in 968 vermeld de daartoe behoorende plaatsen *Cluma*, thans Clummen in het land van Valkenburg, *Lita*, waardoor sommigen Lith of Lithoyen in Noordbraband verstaan, dat echter zeer te betwijfelen is, *Hertra*, thans Ertrem in het Luiksche, en *Angledura*, thans Angleure, mede aldaar [6]. Eenige dezer plaatsen worden reeds in het cijnsregister der abdij S. Remy te Reims omstreeks de helft der 9e eeuw vermeld, namelijk *Anglatura*, *Marsna*, *Clumena*, *Schina*, thans Schinnen, *Scinmottera*, thans Schimmert, *Wertena*, misschien

---

1 *Oorkondenb.* I. n°. 9. § 17.

2 BONDAM I. n°. 32.

3 Zie v. MEILER in het *Notizenbl. der K. K. Akademie* te Weenen, 1851 S. 227.

4 MIRAEUS I. p. 48.

5 ERNST a. w. I. 327.

6 MIRAEUS I. 48. Verg. twee latere charters van 1147 en 1178, bij ERNST a. w. IV. n°. 2 en 3.

Weert, *Hercena* (Hertena?), mogelijk Herten en *Litta.* [1] Ook wordt in 948 *in comitatu Masau* nog de villa *Masnic* (Masuic?) dat is Maaswijk genoemd, benevens *Biettine* met de kerk, eene heerlijke hoeve, een molen en eene *camba* [2] of brouwerij en in het Corveische register *Lunni in pago Masao.* Eindelijk vindt men nog in eenen brief van 1055 *Apinis*, dat is Epen, twee uur van Aken, in het graafschap van hertog FREDERIK, in de gouw Maasland geplaatst [3], maar in 1075 worden daarentegen *Valchenburch*, *Munzhic*, Monzen, *Gimminich*, *Epena* en *Wilere* tot den *pagus Aquensis* gerekend [4]. De grensbepaling schijnt hier zeer wankelend geweest te zijn, of liever de benaming Maasgouw was meer algemeen en geographisch, de overigen waren staatsregtelijk.

Zonder opgave van gouw zijn mij in de tegenwoordige provincie Limburg nog voorgekomen, in 711 en 714 *Suesteren* [5] Susteren, in 1067 het alodium *Genape*, misschien Gennep of Genappe [6], en de kerk van *Thorne*, gesticht in 992 [7], die in 1007 het regt van markt, tol en geregt in die plaats van den keizer erlangde [8]; in 1034 *Masuyck*, Maaswijk, in 1040 *Vals*, thans Vaals [9], in 1050 en 1096 *Cuke*, Cuik aan de Maas [10], in 1057 *Berga*, Odilienberg en *Linna* [11], in 1074 *Wilere* [12], in 1096 *Bemel*, en *Buocholz.*

---

1 GUERARD, *Polyptique de l'abbaye de S. Remy* pag. 30. Nog in 1145 en 1154 (ald. bl. 111) wordt de abdij door twee pauselijke bullen in het bezit dezer goederen bevestigd.

2 MIRAEUS I. 140.

3 ERNST I. 320.

4 ERNST I. 313.

5 MARTENE et DURAND, *Veter. Scriptt. — ampl. coll.* I. 18. MIRAEUS III. 286. In 714 wordt echter de gouw genoemd, „mansionile *Suestra*, situm in pago Mosariorum super fluviolo Suestra."

6 MIRAEUS I. 663 en 77.

7 Ibid I. 146.

8 Ibid. I. 507. BONDAM I. n°. 65.

9 ERNST, VI. n°. 14.

10 STEPHELINUS de mirac. S. Trud. bij GHESQUIERE V. 66 en MIRAEUS.

11 BONDAM I. n°. 76, 88.

12 MIRAEUS I. 78.

Zeker worden nog een aantal andere plaatsen in oude oorkonden genoemd, die ons ontgaan zijn, doch hoe gebrekkig en onvolledig deze schets van het oude Maasland zijn moge, wij wilden die bij de algemeene beschrijving des lands niet terughouden, een of ander inwoner van dat gewest moge daardoor opgewekt worden om het vele ontbrekende aan te vullen en de grenzen der verschillende graafschappen naauwkeuriger op te sporen.

TAXANDRIE.

Noordwestwaarts van Mosago strekte zich de gouw Taxandrie uit, dus genoemd naar de Toxandri, die reeds ten tijde van PLINIUS in dit gewest ten noorden van de Schelde woonden [1].

Bij inlandsche schrijvers vindt men daarvan reeds in het begin der 8e eeuw gewag gemaakt als een land met wouden en moerassen opgevuld, wier woeste inwoners bijna geenen omgang met andere gewesten hielden en in verspreide dorpen woonden, tot dat de geloofsprediker LAMBERTUS hier het Christendom en de eerste beginselen der beschaving aanbragt.

De grenzen van dit landschap zijn slechts ten deele met zekerheid bekend, namelijk ten noorden de Maas, Waal en Oude Maas, de zuidergrens schijnt zich tot aan Munsterbilsen te hebben uitgestrekt (zie boven bl. 210); ten oosten paalde het vermoedelijk aan het land van Cuik en de Peel, ten N. westen gis ik dat het riviertje de Donge het van de gouw Stria afscheidde, terwijl in het zuidwesten de rivier de Nethe Taxandrie van de gouw Rijen scheidde [2].

Omtrent de hoofdplaats dezer uitgestrekte gouw is men mede in het onzekere. Ik zou niet ongenegen zijn als zoodanig te

---

1 PLINIUS *Hist Nat.* L. IV. C. 17. „a Scaldi incolunt extera Toxandri pluribus nominibus."

2 THEOBALDI Vita S. Gummari C. 1 in de *Acta SS. Boll.* 11 Oct. V. 684." Nomen huic villae (Lirae) antiquum Nivesdonck fuit, quod mutatum vulgus Ledonem appellavit. Haec uno latere respicit Taxandriam, a latere altero Renensem provinciam; sed inter has et villam amnis Nita nomine medius influit, qui eam suo ambitu inclusam ab utraque sequestrat."

besehouwen het dorp Vucht in de meijerij van 's Hertogenbosch, want uit eenen brief van 1006 blijkt, dat ANSFRIED, graaf van Taxandrie, en toen bisschop van Utrecht, aan het klooster Hohorst afstond de helft van den tol en de munt (*dimidium census theolonarii et monetae*) te *Fugthe* [1]; tol en munt waren gelijk wij vroeger aangetoond hebben, gewoonlijk aan de hoofdplaatsen der graafschappen verbonden.

Behalve Vucht komen nog een aantal dorpen reeds vroeg voor en met aanduiding der gouw, zij werden geheel of ten deele door bekeerde Franken aan WILLEBRORD geschonken, die ze ook in zijn testament gedeeltelijk vermeldt: het zijn de volgende plaatsen:

In pago Texandriae of *Texandrensi*, in 704 *Waderlo super fluvium Dutmala*, dat is Waalre aan den Dommel, in 709 locus *Alfheim*, Alphen en *Tilliburgis*, Tilburg; in 710 *Hoccascaute super fluvio Dudmala*, dat in het testament van WILLEBRORD *Bobanschot* heet, en volgens ACKERSDIJCK het gehucht Baschot bij Diessen is; voorts een bosch te *Hulislaum*, Hulsel in de meijerij van 's Hertogenbosch, en een bosch te *Heopurdum*, Haperd bij Hulsel. In 711 *Haesloos* aan de Dudmala, thans onbekend. In 712 *Eresloch*, in het testament verkeerdelijk *Hinesloten* genoemd, thans Eersel in de meijerij, en *Osne*, thans het dorp Osch aldaar; in datzelfde jaar nog *Diesne*, of zooals het testament heeft, *Diosna super fluvio Digena*, thans Diessen in de meijerij, *Levetlaus* aan de Dutmala, ons onbekend, en het bovenvermelde *Waderloe* of Waalre. In 721 *Fleodrodun*, Vlierden, *Durninum*, Deurne en *Baclaos*, Bakel, met eene kerk aan de H. H. Peter en Paulus en Lambertus gewijd en eerst onlangs gesticht, zijnde drie dorpen, bij elkander in de meijerij digt bij de Peel gelegen [2]. Eindelijk worden nog ten jare 726 in het testament van WILLEBRORD vermeld *Busloth*, misschien hetzelfde als *Haesloos*, althans beiden

---

1 BONDAM I. n°. 64. Verg. ACKERSDIJCK *over Fugthe en Rumelo* in de *Verhand. der Maatsch. van N. L.* St. 2. bl. 71 volgg.

2 Zie alle deze brieven bij MARTENE et DURAND *Veter. scriptorum et monum. — ampliss. collectio.* I. 14 sqq.

van zekeren ANSBALD afkomstig, en *Pieplo*, thans Poppel, het laatste echter zonder opgave van gouw [1].

Behalve deze dorpen vindt men in 779 *Budilio in Texandria*, dat toen aan de Lieve Vrouwen Kerk te Aken afgestaan werd, welke gift in 844 werd bevestigd [2]; in 947 werd de kerk *in villa Budil* aan het klooster Kevermund geschonken [3]. Het was het dorp Budel in de meijerij op de uiterste grenzen van Noordbraband.

In de giftbrieven der abdij Lauresham vindt men in het begin der 9e eeuw mede verscheidene dorpen opgeteld, als ten jare 815 *in pago Texandria sive Testarbante*, *Empele* met de kerk, thans Empel, *Hunsete*, Heusden, en *Hatalle*, Hedel, allen eigenlijk in Teisterbant, benevens *Ortinon* en het bosch aldaar, thans Orten en 's Hertogenbosch, *Rosmalla* met een bosch, thans Rosmalen, mede in dien omtrek, *Herpina*, Herpen, *Angrisa*, onbekend, *Osterol*, misschien Oosterwijk, met een bosch, de kerk te *Marvilde*, waarschijnlijk Mereveldhoven in de meijerij, en *Palethe*, Over- of Nederpelt even over de zuidelijke grenzen der meijerij; voorts *Martras* met een aandeel der gemeenschap in het bosch [4]; misschien Maren of Maarhees.

Ook de abdij Epternach was blijkens hare brieven na WILLEBRORDS dood in Taxandrie gegoed; zij verkreeg in 781 landerijen te *Dissena*, d. i. Diessen *in pago Texandrisse*, in 785 te *Hezia* (Heze) *in p. Texandrie*, in 850 te *Reple in p. Taxandris* en in 915 te *Waderlo* (Waalre) *in Texandria* [5].

Ten jare 837 komt dit landschap voor het eerst als een

---

1 MIRAEUS I. 11. Verg. over alle deze stukken de Verhandeling van Mr. W. C. ACKERSDIJCK *over Taxandrie* (*N. Werken van de Maatsch. van Ned. Letterk.* V. 1.) die de juiste ligging grondig betoogd heeft.

2 MIRAEUS I. 496 en 337. LACOMBLET I. no. 1.

3 Ibid. I. 506.

4 BONDAM I. no. 17. Verg. ACKERSDIJCK a. w.

5 Uit het oude cartularium of zoogenaamde *liber aureus* der abdij medegedeeld in de *Publ. de la société pour les monum. hist. dans le Luxembourg*, année 1860, p. 14 volgg. Eene pauselijke bevestiging van 1069 geeft BEYER, I. no. 369.

graafschap voor, ***comitatus Taxandrius***, waarin zeker graaf EVERARD eenige ongenoemde goederen vervreemde [1], en zoo heet het ook (*comitatus Texandrus*) in de rijksverdeeling van 870, elders ook *pagus*. Zoo gaf KAREL DE KALE in 877 aan de kerk van Nijpels onder anderen het dorpje, *villula*, *Forest in Taxandro*, en SUENTIBOLD bevestigde dit in 897 [2], hetgeen MIRAEUS door het dorp Vorst bij Meerhout in de Brabandsche Kempen verklaart, waarin ACKERSDIJCK berust. Ook het dorp Bladel wordt als *Pladella villa*, maar zonder aanduiding der gouw in 922 vermeld, toen KAREL *de Eenvoudige* aldaar grave DIRK I begiftigde [3]. Moeilijk is het echter te verklaren, dat ten jare 966 Geertruidenberg, of zooals het daar heet, *Bergon* aan de rivier Struona in Taxandrie geplaatst wordt [4]; sommigen hebben hierdoor Bergen op Zoom verstaan, doch te onregt, dit behoorde niet tot Taxandrie. Het komt mij echter voor dat de keizer zich vergist en dat Geertruidenberg evenmin tot Taxandrie behoorde, en alleen op de grenzen van dit graafschap, maar eigenlijk in Strijen gelegen was, zooals uit drie andere brieven blijkt, die wij later zullen mededeelen, want de Donge bij die stad schijnt de scheiding tusschen beide gouwen gevormd te hebben.

Nog twee andere plaatsen worden te dien tijde *in pago Thesandriae* opgegeven, namelijk in 976 *Northrevinc* (*Northreuuic?*) en *Idingehem* met de kerk [5], dat is volgens MIRAEUS Norderwijk in de Brabandsche Kempen, in het arrondissement van Turnhout; Idingehem wordt door hem gehouden voor Edighem of Eghem tusschen Antwerpen en Lier, maar door anderen voor Iteghem twee uur van Lier.

---

1 MIRAEUS I. 19.

2 Ibid. I. 502, 503.

3 Het best uitgegeven bij KLUIT, II. n°. 3. HUYDECOPER in zijne aanteek. op MELIS STOKE heeft betwijfeld dat hier Bladel zou bedoeld zijn, doch de indentiteit is op nieuw verdedigd door ACKERSDIJCK in de *N. Werken der Maatschappij van N. L.* III. 2.

4 *Oorkondenb.* I. n°. 38. „Hereditas S. Gertrudis sita in p. Tessandria super fluvio Struona, in villa quae dicitur *Bergon* cum integritate sua illic aspiciente, insulae tres, prima Bievelant, secunda Spiesant, tertia Gerselre."

5 MIRAEUS I. 314. KLUIT II. n°. 10

In het laatst dezer eeuw (969 en later) treft men zekeren ANSFRIED als graaf dezer gouw aan, die ook over andere graafschappen regeerde en op het einde zijns levens bisschop van Utrecht werd, wanneer hij ettelijken zijner goederen in Taxandrie ten jare 1006 aan het klooster Hohorst bij Amersfoort schonk, namelijk *Fugte*, het vierde deel van het bosch *Fughoute*, en *Rumelo* (niet Ermelo, zooals sommigen lezen) met het geheele voordeel van het geregt (*cum placito universo*), dat is het gehucht Rummel, waar oudtijds een slot stond, waarschijnlijk de zetel des graven als vlak bij Vucht gelegen [1].

Dit dorp Vucht wordt omstreeks het midden der 11e eeuw nogmaals als *Fuchta* in Taxandrie vermeld bij den monnik STEPHELINUS in zijne levensbeschrijving van S. Trudó, benevens nog drie andere plaatsen, *Budiclur*, welks ligging onzeker is, *Eycha*, misschien Bergeik in de meijerij, en *Endeholt*, volgens GHESQUIERE Eindhout bij Geel in de Brabandsche Kempen [2]. Deze STEPHELINUS geeft daarbij te kennen, dat Taxandrie in zijnen tijd *Campinia*, de Kempen genoemd werd.

De eerste naam bleef echter nog langer in gebruik. In eenen brief van 1134 wordt gewaagd van *Erthepe*, Erp, in *Tassandria* [3], en in 1146 wordt *Empla in comitatu Thessandrico* geplaatst, hetgeen de laatste melding dier gouw was, die den geleerden ACKERSDIJCK voorkwam [4]; men vindt *Texandria* echter nog genoemd in eenen brief van 1191, maar later niet meer [5].

Onder alle deze plaatsen zijn er geenen in het land van Cuik of westwaarts van de Donge. Zuidwaarts echter kwamen er voor in de tegenwoordige provincien Antwerpen en Zuidbraband; waarschijnlijk is daar de grens ook door kleine riviertjes afgebakend geweest, doch de berigten daarover ont-

---

1 BONDAM I. n°. 64. Verg. hierbij ACKERSDIJCK *Verh. over Fugthe en Rumelo* in de *Verh. van de Maatsch. van Ned. lett.* II. 2. 71.

2 ACKERSDIJCK *over Taxandrie*, bl. 160.

3 MIRAEUS I. 173.

4 ACKERSDIJCK, *over Taxandrie* bl. 163.

5 MARTENE et DURAND op l. IV. 458 en KLUIT, II. n°. 41.

breken. Wanneer eenmaal de grenzen aller Belgische gouwen opgespoord zullen zijn, mag men daaromtrent meer zekerheid verwachten, doch deze taak is nog niet ondernomen.

Holtland en Forne.

In de 10[e] en het begin der 11[e] eeuw lag er tusschen de Merwede en de Oude Maas een moerassig bosch, slechts door enkele lieden bewoond, genaamd: *Meriwido* of *Mereweda*, dat in gemeenschap aan de Luiksche en Utrechtsche bisschoppen behoorde. Deze wildernis werd in het begin der 11[e] eeuw door den Frieschen graaf Dirk wederregtelijk in bezit genomen: hij stichtte er alras eene vesting en begon toen van de voorbijvarende schepen op eigen gezag tol te vorderen. Deze wederregtelijke daad, die in dien tijd de misdaad van stroomroof daarstelde, deed hevige klagten ontstaan, voornamelijk van de Tielsche kooplieden, waarop de keizer den Lorreinschen hertog Godfried beval den stroom te vrijen, doch deze deels door verraad, deels door ongeschiktheid zijner benden in verwarring gebragt, werd geslagen en de graaf bleef in het onwettig bezit. Deze vesting gaf den oorsprong aan de stad Dordrecht, die in 1064 het eerst onder den naam van *Thuredrecht* in eene oorkonde optreedt [1].

Het schijnt dat de boschrijkheid dezer landstreek haar ook van ouds den naam van *Holtland* verworven heeft, waaronder zij in het register der Utrechtsche kerk voorkomt. Na de verovering ging deze naam allengs over op de streken ten noorden langs de Merwede en Maas gelegen, vooral op de gouw Maasland, en nu begonnen de graven zich ook allengs graven van Holtland te noemen, zooals Dirk V zich in 1083 *Theodericus*

---

1 van de Wall *Priv. van Dordr.* n. 1. In het *Chronicon S. Bavonis* wordt *Dordracum* ten jare 837 genoemd, doch wanneer men dat verhaal vergelijkt met de oudere Frankische jaarboeken, blijkt het volkomen, dat dit eene schrijffout is en er *Dorstadum* moet gelezen worden. De auteurs der nieuwste *Beschr. van Dordr.* hebben dus onnoodig hun werk met een facsimile van dat HS. bezwaard, waarvan zij zelf de onjuiste lezing moeten erkennen. Het is even geloofwaardig als dat Orlando te Dordrecht kwam, volgens het verhaal van Ariosto."

Dei gratia Holtlandensis comes noemt en reeds zijne moeder werd *comitissa Holdlandensis* geheeten [1], en in eenen brief van 1064 wordt gewaagd van *omnis comitatus in Holland.* Het schijnt dus in de 11e eeuw met het omgelegen land tot een afzonderlijk graafschap door den keizer verheven te zijn.

Wat dit graafschap bevatte blijkt niet duidelijk; het schijnt evenwel dat daartoe behoorde de groote Zuidhollandsche Waard, die in 1200 *Dordrechtswaerde* heet en waarschijnlijk nog eenig omgelegen land ten zuiden van de Merwede tot over de Oude Maas, uitmakende het noordelijke gedeelte der gouw Strijen [2]. Of Zwijndrecht, dat in het Utrechtsche register *Suinonerit*, lees *Suinonedriht*, in 1006 *Suindrecht* [3] en in 1028 *Suindrechtwere* heet [4], hiertoe behoorde; blijkt niet genoegzaam. Voorts worden nog in het boven aangehaalde charter van 1064, maar zonder aanduiding van gouw of graafschap vermeld in de omstreken van Dordrecht, *Menkenesdrecht*, misschien de latere polder Menkeles, *Ryede*, aan de Merwede, thans de Riederwaard, *Slydrecht* en *Godekines hoffstatt* bij *Werkenemunde*, misschien het latere Werkendam. Uit een charter van 1200 blijkt zelfs dat de graaf van Holland zich meester gemaakt had van Dussen en het land in Strijen en Waalwijk. Hierdoor werd dus de oude wettige landscheiding veranderd en het territoor der gouw Stria verkleind, hetgeen later zoo gebleven is.

Bij Holtland voeg ik hier het land van Voorn, dat wel in dien tijd nog niet met name genoemd wordt, maar toch bestaan moet hebben. Op de kaart bij VAN DE WALL, vertoonende den loop van de Maas en Merwede vóór den Elisabethsvloed van 1421, welke gevolgd is naar die van den landmeter DIERT in 1565 opgemaakt, en die dus nog al veel geloof verdient, wordt het land van Oost- en Westvoorne of Goedereede als twee eilanden voorgesteld, door een breeden rivierarm gescheiden. Dit land, laag en moerassig, schijnt reeds vroeg

1 KLUIT II. nº. 19 en p. 138.

2 Zie VAN DE WALL I. bl. 11 volgg.

3 BONDAM I. nº. 64.

4 Ibid. I, nº. 73.

grootendeels verdronken te zijn, misschien wel bij den grooten aandrang van bovenwater, na het sluiten des Rijns bij Dorestad. Daar beide eilanden denzelfden naam dragen, is het niet onwaarschijnlijk dat zij oudtijds verbonden geweest zijn en alleen door eene kreek gescheiden. Het Haringvliet schijnt wel uit eene doorbraak ontstaan, daar men in 1618 aan de oostkust van Goeree bij eene lage eb de overblijfselen eener Romeinsche stad ontdekt heeft. Welligt heeft deze oudtijds den naam van *Forum*.... gedragen en is daaruit bij verbastering de naam van *Voorn* ontstaan, evenals van het kasteel diens naams bij Utrecht, waar een Romeinsch castrum ontdekt is, en even als men Voorburg van *Forum Hadriani* afleidt. Sommigen zoeken hier het *emporium Witland* of *Witlam* aan den mond der Maas gelegen en in 837 door de Noormannen verwoest; ik zou dit echter eer aan de zamenvloeijing der Widele met de Maas plaatsen, bij Heenvliet of Geervliet en gissen of daarin ook de oorsprong van den Geervlietschen tol te zoeken is. Misschien wordt Oostvoorn bedoeld in het testament van WILLEBRORD, waar hij spreekt van zeker moeras of gors [1] (mariscus) hem door eenen clerc HERIBALDUS geschonken, dat geschikt was voor schapenweide. In 1108 treden de heeren VAN VOORN in de geschiedenis op, en zij waren reeds vroeg burggraven in Zeeland.

STRIA.

Het westelijk gedeelte der tegenwoordige provincie Noordbraband vormde oudtijds de gouw of het graafschap *Stria*, dat zich mede over de landen van Strijen en Putten uitstrekte, maar door den grooten Elisabethsvloed van 1421 geheel van gedaante veranderd is.

Het komt het eerst onder dien naam in de 10[e] eeuw voor. In 992 schonk HILSONDIS of HILSUINDIS *comitissa terrae de Stryen*, echtgenoot van graaf ANSFRIED, eenigen harer goederen aan de abdij van Thorn, en zooals later blijken zal,

---

1 MIRAEUS I. 12, „mariscum unde berbices nascuntur (?)."

lagen dezen in het westelijke gedeelte van Noordbraband [1], en in eenen brief van keizer OTTO II, mede uit het laatst der 10e eeuw, wordt insgelijks van den *pagus Stria* gewaagd [2].

De grenzen der gouw zullen geweest zijn ten noorden de Oude Maas van Maasdam tot Strijenmonde en verder de tegenwoordige Maas tot de Bornisse, ten zuiden de gouw Rijen wier juiste grenzen nog onbekend zijn, ten oosten de Donge en Taxandria, ten westen de Schelde en het eiland Tholen en Zuidbeveland.

Als eene der oudste plaatsen schijnt men te kunnen aannemen Geertruidenberg, op de grenzen der gouw gelegen. In 966 komt het zooals wij gezien hebben, volgens sommigen onder den naam *Bergon* voor en wordt aan de Striene (Struona) geplaatst, hetgeen onjuist is; misschien zou men er dus liever Steenbergen door willen verstaan, dat bij die rivier lag, en dit komt mij ook inderdaad waarschijnlijker voor. Maar in het charter van 992 wordt het met zekerheid vermeld als *Mons littoris* te weten van de Donge, en daaruit blijkt dat de plaats reeds ten tijde der H. Geertruida, in de 7e eeuw bestond. [3] Ook in den brief van OTTO II wordt het eenvoudig *Mons* genoemd.

De overige plaatsen die in deze gouw voorkomen zijn: in 992 de kerk van Onze Lieve Vrouw te *Strijen*, het dorp *Gillizela* met zijn toebehooren, thans Gilzen, zooals blijkt uit eenen brief der abdis van Thorn van 1292, benevens *Baerle*, ook in 1262 als *Baerle* voorkomend [4] en het slot *Sprundelheim*

---

1 *Oorkondenb.* I. no. 67.

2 Ibid no. 40.

3 Ibid no. 67. „Ego Hilsundis comitissa de Strijen — attuli ad dictam ecclesiam (de Thoren) omne alodium meum quod in terra de Strijen gloriosus Rex Zuendiboldus olim perdonaverat. Inprimis ipsam ecclesiam de Stryen, quae est consecrata in honorem Mariae virginis. Montem litoris ubi B. Gertrudis corporaliter conversata est et cellam habet a B. Amando consecratam, villam *Gillizela* (Mir. *Gilleyela*) cum appendiciis, villam *Barle* cum altari in honore S. Remigii confessoris a me constructo, castellum *Sprundelheim* cum omni integritate, sicut situm est super fluvium Moerwater cet."

4 GRAMAYE *Antiquit. Bred.* p. 10. „Jus patronatus ecclesiarum de Gilze et Baerle et Monte S. Gertrudis."

aan het Moerwater thans Sprundel geheeten; voorts nog *Dungha*, Dongen, *Emelberga*, thans Amelenberg en *Sandert*, of zooals eene andere uitgave leest, *Sundert*, thans Zundert bij Breda, eene plaats die reeds ten tijde der Romeinen bestond, zooals blijkt uit een monument in dien omtrek ontdekt, gewijd aan de *Dea Sandraudiga*, dat is de godin van *Saudrauda*, Zandrode, waaruit met een de naamsafleiding blijkt [1].

In den brief van OTTO II komen behalve Mons, nog voor *Tremella*, Drimmelen aan de Oude Maas en *Sturnahem*, thans niet meer bekend, met de visscherij in de Maas [2]. Wat de hoofdplaats van dit graafschap was blijkt nergens., men zou kunnen gissen Geertruidenberg, als eene der oudste plaatsen, doch hiervoor is niet het minste bewijs. Wij hebben reeds aangetoond dat door de roofzucht der Hollandsche graven in de 11e eeuw de grenzen van dit landschap zijn ingekrompen, naderhand heeft de Elisabethsvloed er een gedeelte van verzwolgen en allengs is het onder verschillende heeren verdeeld.

SCALDIS.

Wij komen thans aan de Zeeuwsche eilanden en vooreerst aan het land van Schouwen. In 976 wordt daarvan gewag gemaakt onder den naam van *pagus Scaldis*, dien het van de rivier de Schelde ontving [3]; in 1156 heet het *insula Scouden* [4]. Ook in den boven aangehaalden brief van OTTO II treft men de gouw Scaldis aan en daaruit blijkt zelfs dat zij zich ook over het vaste land uitstrekte, want daarin worden geplaatst de villa *Bergis*, d. i. Bergen op Zoom met de drie eilanden *Sprange*, *Waterange* en *Steninge* benevens eene kerk en een tol [5].

---

1 In een charter van 1354 bij NIJHOFF II. n°. 63, komt *Sundert* nog als een gemeen zelfst. naamw. voor: „die *sundert* die leget tusschen der Nederheesche beec ende dMeerre gericht."

2 *Oorkondenb.* I. n°. 40.

3 KLUIT II. n°. 9.

4 *Oorkondenb.* I. n°. 133.

5 Ibid. I. n°. 40.

Op de kaart van Dresselhuis, voorstellende Zeeland in de middeleeuwen, vind ik deze eilanden niet aangeteekend en deze geleerde maakt er zelfs geene melding van; het komt mij voor dat zij tusschen Bergen en het tegenwoordige eiland Schouwen gesteld moeten worden en uit slikken en gorzen bestonden, en dat die tol, waarvan de brief spreekt, te Tholen was, dat daarvan waarschijnlijk den naam ontving. Misschien heeft het gebied dezer gouw zich op het vaste land uitgestrekt tot aan de Rozendaalsche wetering; bij gebrek aan berigten laat zich dit niet beslissen, doch het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat men het markgraafschap van Bergen daartoe rekenen mag [1]. In den brief van 976 wordt ook nog in deze gouw eene bezitting met name *Creca* en *Papingalant* met eene kerk genoemd; sommigen verstaan daardoor het Kreekgors bij Bergen en Papenhoek of Papenisse, doch dit zijn bloote gissingen. Voorts lagen hier nog, schoon de gouw niet vermeld wordt, *Sunnonmeri*, in 776 met Gusaha genoemd en dat in 985 nogmaals als *villa Sunnemere* bekend wordt, later Zonnemaar geheeten, en in dienzelfden brief van 776 *in lacu villam Audaco inter Scaid et Sunnonmeri*, welks ligging onbekend is, want er is geen grond om het voor het gehucht Maye te houden. Zie boven bl. 83. Veel van dit land zal uit gorzen en slikken bestaan hebben, die later allengs ingedijkt zijn.

Beveland.

Zuidwaarts van Scaldis lag het eiland Beveland, mede in 976 als *pagus Bevelanda* vermeld, dat zijnen naam waarschijnlijk van de kerk van S. Baafs te Gent gekregen heeft. Het werd toen reeds door de *Suthflita* of Zuidvliet in twee deelen gesplitst en in dien brief wordt land vervreemd van de Zuidvliet ten Z. tot aan *Curtagosum* en *Campan*, waaronder Kluit de stad Goes verstaat in Zuid-Beveland, die in 776 onder den naam van *Gusaha* bekend was [2]. Campan zou Camperland in

1 Bergen was een markgraafschap geen graafschap en heeft altijd zijne onafhankelijkheid staande gehouden, die ook zelfs onder de republiek door de Staten Generaal eenigermate erkend is.

2 *Oorkondenb.* I. n°. 8.

Noord-Beveland zijn, het schijnt echter dat men beiden in Noord-Beveland moet zoeken en dan zal het eerste misschien Cortgene zijn. In denzelfden brief wordt ook *Brumsale*, dat is Borsele vermeld; waarschijnlijk was het een eiland op zichzelf, maar of het tot de gouw Beveland behoorde blijkt niet, en evenmin weet men waar *Hostholt* aan de rivier Laraha gelegen was.

In den boven aangehaalden brief van 966 worden de drie eilanden *Bievelant*, *Spiesant* en *Gerselre* nevens elkander genoemd, die in een stuk van 980 *Suisant* en *Gersicha* heeten [1], waarschijnlijk is door het laatste het tegenwoordige dorp Yerseke te verstaan. Nog vindt men in 946 *Scakersle* vermeld [2].

Wolfgersdike of Wolfaartsdijk wordt in 1105 [3]; genoemd of het in 961 *terra Vulfras* heette, is mij niet genoegzaam gebleken [4].

Walachra.

Het eiland Walcheren was reeds op het einde der 7e eeuw onder den naam van *Walachra*, *Walacria* bekend. Alcuinus verhaalt in het leven van Willebrord, dat deze geloofsprediker aldaar een godenbeeld vernielde [5], en de latere levensbeschrijver Theofridus van Epternach verhaalt dit nog uitvoeriger en berigt dat het te Westkappel gebeurde [6]. Voorts vindt men in 1089 ook nog *Flissinghe* genoemd [7], wat echter misschien het dorp van dien naam in Staatsvlaanderen is.

---

1 *Oorkondenb.* I. n°. 38 en 53.

2 Ibid. n°. 321 aanteek.

3 Kluit II. n°. 21.

4 Miraeus I. 41.

5 Alcuini V. S. Willebrordi I. 13. ed. Frobenii I. 188. „Venit ad quandam villam (var. *insulam*) *Walachrum* nomine, qua antiqui erroris idolum remansit cet."

6 Ik heb ondanks alle moeite dit werk niet kunnen bekomen en moet mij hieromtrent op de verzekering van anderen verlaten. Melis Stoke neemt dit berigt over: (Rijmkr. B. I.)

Tote *Westcappel* dat hi quam,
Daer hi aenbeden vernam
Mercuriuse over enen god.

7 Miraeus III. 567. „In Rodeburg duo aratra. In Oostkerka octo aratra. In Liswegha octo aratra. In *Flishinghe* tres partes diurn."

In de Frankische jaarboeken lezen wij dat de Noormannen in 837 het eiland brandschatten en er zekeren EGGIHARDUS, graaf des lands en HEMMING HALFDANS zoon ombragten [1]. In 972 werd het met andere streken als morgengave aan de keizerin THEOPHANA afgestaan [2].

Ten tijde der Romeinen moet dit eiland gebloeid hebben en bij Domburg eene bezochte zeehaven geweest zijn, blijkens de aldaar gevondene oudheden. De naam schijnt van zekeren *Walcherus* afgeleid te moeten worden, wat een zeer bekende mansnaam diens tijds is, niet van bewalde akkers noch van valkyrien.

GASTERNA.

In eenen brief van 984 wordt vermeld de *villa Isendic in pago Gasterna super fluvium Beverna*, het is het dorp Yzendyke in Zeeuwsch Vlaanderen [3]. Dit Gasterna schijnt een district of pagus minor van Vlaanderen geweest te zijn, waarvan nog zoo men wil de plaatsnaam Gaternisse in het Oostburger ambacht afkomstig is. Tot deze gouw schijnt ook behoord te hebben het *castrum Osborch*, thans het stadje Oostburg, dat in eenen brief van 939 *in pago Flandrensi* gesteld wordt met het daarbij gelegene *Merona Bennonis* en *Combescura*, dat digt aan zee lag [4], beiden thans onbekend, het laatste misschien bij Lapschure te zoeken. Vermoedelijk was mede in deze gouw gelegen *Rodenburg*, thans Aardenburg, eene aloude koopstad, die vóór Damme gebloeid heeft. Deze plaats wordt in 961,

---

1 ENHARDI FULD. *Ann.* ad a. 837, bij PERTZ I. 361. „Nordmanni tributum exactantes in *Walchram insulam* venerunt ibique Eggihardum, eiusdem loci comitem et Hemmingum Halbdani filium, cum aliis multis XV. Kal. Jul. occiderunt et Dorestadum vastaverunt." Ook Prud. Trec. *Ann. Bert.* bij PERTZ. I. 430.

2 KLUIT II. n°. 8.

3 SANDERUS *Flandr. Ill.* II. L. 4. p. 207. Verg. KLUIT I. 2. 153 en DRESSELHUIS de *Prov. Zeel.* bl. 81.

4 KLUIT II. n°. 4. — MIRAEUS I. 40, stelt dit bij vergissing op 937.

wanneer het een kerspel heet [1], voor het eerst vermeld; in 967 wordt het in Vlaanderen geplaatst, en toen was er eene moederkerk met eene kapel [2].

QUASA.

In een charter van 939 vindt men gewaagd van den *pagus Quasa* langs de Schelde, waarin het dorp *Temsica*, Teemsche gelegen was [3]. Het is het land van Waas en zoo men meent hetzelfde als het foreest *Wasda*, dat in 969 door koning LOTHARIUS aan grave DIRK *van Holland* verleend werd [4], eene meening die evenwel aan twijfel onderhevig is. Later wordt het *Wasia* genoemd.

Hiertoe behoorde in het noorden een afzonderlijk district, dat der vier ambachten, Axel, Hulst, Assenede en Bouchoute, thans gedeeltelijk Nederlandsch. Het chronicon S. Bavonis noemt die reeds in 936, van de beide eersten heb ik echter geen gewag gevonden in charters vóór 1108 [5].

Alle deze kleinere gouwen of districten schijnen tot de groote gouw Vlaanderen behoord te hebben, tenzij men ze liever tot de gouw Rien wilde rekenen. Bij de gedurige overstroomingen en veranderingen die deze landstreek ondergaan heeft, is er met zekerheid weinig van te zeggen, vooral dewijl er zoo weinig oorkonden uit dien tijd tot ons zijn gekomen. Men kan het bijna als een nieuw land beschouwen, welks eigenlijke geschiedenis eerst later aanvangt; de oude toestand ligt grootendeels in het duister.

---

1 MIRAEUS I. 44.

2 Ibid. I. 47. „In p. Flandrensi in Rodenborch mater ecclesia cum capella et cum omnibus appendiciis."

3 KLUIT II. nº. 4.

4 Ibid. nº. 7.

5 Bij HEDA p. 147. „Contuli ecclesiam de *Axele* et capellam de *Hulst*."

BESLUIT.

Wanneer wij nu aan het einde van ons werk de verzamelde bijzonderheden overzien, dan laat zich aangaande den algemeenen toestand des lands in het Frankische tijdvak een bepaalder denkbeeld vormen en een duidelijker tafereel ontwerpen dan men er tot nog toe van gehad heeft en dit vergunt tevens eenen rugwaartschen blik in een vroeger tijdperk, dat tot nog toe in dikken nevel gehuld ligt.

Met het laatst der 7ᵉ eeuw, de invoering des Christendoms begon ons onderzoek, omdat wij dan van de zendelingen, mannen van kunde en ervaring, uitvoerige berigten ontvangen. Op dat tijdstip en iets later, in de 8ᵉ eeuw, vinden wij het land bijna overal wel bewoond, ofschoon digte wouden nog geheele streken bedekten; overal dorpen en buurten van heidensche kapellen voorzien, en enkele plaatsen zelf, die voor steden kunnen doorgaan. De bevolking was niet meer in den staat van wilde horden, maar in eene geregelde maatschappij gevestigd, met vaste wetten en gemeentelijke instellingen en verdeeld grondeigendom. Die orde kan zich niet in weinige jaren ontwikkeld hebben, zij is alleen de vrucht van een lang en vreedzaam landbezit; bovendien komen de toenmalige namen der gouwen overeen met de berigten ons door de Romeinen nagelaten, zoover wij dit uit de zeer onvolledige opgaven dier tijden kunnen opsporen. De Friezen bij voorbeeld, bewoonden in de 7ᵉ en 8ᵉ eeuw nog hetzelfde land, dat zij ten tijde van Tacitus bezaten, de namen der Batavieren, Toxandren en Tubanten vinden wij in Batua, Taxandrie en Tuvanti terug, en mogelijk nog meerderen. Mogen al in den loop der tijden de

grenzen hier en daar wat veranderd zijn, bij de ruimte die men toen had, maakt dat in het geheel weinig verschil. Hieruit kan men opmaken dat de stroom der groote volksverhuizing, die als een stormvloed van het noorden van Europa naar het zuiden ging, Nederland slechts ten deele beroerd, maar de geheele maatschappij niet ontworteld heeft. Nederland lag dan ook eigenlijk te veel zijdwaarts en buiten den grooten weg dien de stroom houden moest; de Romeinsche vestingen mogen toen verwoest en een gedeelte des lands geplunderd zijn, nadat dit onweder voorbijgetrokken was, herstelde zich de maatschappij spoedig van die schokken en hernam haren ouden rustigen gang; alleen schijnt het uit de oude volkssagen, dat ook hier ondernemend volk gevonden werd, dat zich aan den stroom aansloot en naar het zuiden toog, waarvan nog de overblijfselen in Zwitserland en elders zouden bestaan.

De grootste wijziging die de maatschappij in de 7e en 8e eeuw onderging was de verandering van godsdienst, de vestiging der Christelijke kerk en van het Frankische gezag onder eenen monarchalen vorm, waardoor meerdere eenheid tusschen de verschillende deelen des lands kwam en zekere afhankelijkheid van eenen vorst, die ook over andere gewesten den schepter zwaaide. Die afhankelijkheid openbaarde zich in de instelling van hertogen, graven en schouten en van *missi dominici* of inspecteurs, die van den vorst hunne instructie kregen en te gelijk over het burgerlijke beheer, het krijgswezen en de financien het toezigt hielden. Vroeger hadden waarschijnlijk ook dergelijke ambtenaren bestaan, maar of van den inlandschen vorst of van de verschillende gemeenebesten gesteld, thans werden zij ambtenaren van den koning der Franken.

Met dat al bleef de vrije werking der gemeenten en hare zelfstandigheid onverkort, want ook de Frankische koning was aan oude wetten en herkomen, en aan de toestemming des vrijen volks gehouden, maar de centralisatie van het bestuur bevorderde handel en nijverheid; de groote wegen werden behoorlijk onderhouden en met wering van knevelarij, tegen voldoening van bepaalde tollen, voor elk opengesteld en de handel in de koopsteden krachtig beschermd. De capitularien behelzen

daaromtrent een aantal voorschriften, die het toenmalige bestuur des lands merkelijk ophelderen.

Maar allengs werd op de staatsregeling inbreuk gemaakt, en het stelsel verzwakt, door de voorregten van tolvrijheid en eigen regtspraak aan de kerken verleend. Hierdoor waren niet langer alle gouw- of markgenooten gelijk voor de wet en door een gemeenschappelijk belang verbonden, maar de onderdanen der kerk stonden dikwijls vijandig tegenover de andere inwoners, en hoe meer die vrijdommen toenamen, des te spoediger verzwakte en kwijnde de oude staatsregeling en de vrijheid des volks.

Maar nu kwamen hierbij de kruistogten, die eene geheele omkeering in de maatschappij te weeg bragten en de natien van de vreedzame volksvrijheid afwenden en smaak deden vinden of althans gewoon maakten aan krijgstucht en militaire ondergeschiktheid. Vandaar dat na den afloop dier togten, toen men tot het burgerlijke leven terug keerde, de maatschappij eenen geheel anderen vorm aannam en zich aan het militaire leenstelsel onderwierp, waarop veel meer dan op de oude staatsregeling de benaming van *vuistregt* toepasselijk is. Toen begonnen ook de vorsten, die in den oorlog een uitgestrekter gezag bekleed hadden, naar de opperheerschappij te verlangen en konden de vrije mannen in gouwen en marken met hunne oude volksregten niet meer verdragen; zij zochten de onafhankelijke burgers allengs in gehoorzame onderzaten te hervormen en begonnen daartoe de gouwgeregten te besnoeijen en de landregten te verscheuren door de oprigting der steden, die door hen bevoorregt, ook hun gezag tegenover dat des vrijen volks zouden ondersteunen en hen allengs tot de oppermagt verheffen. Geen der Nederlandsche graven heeft dit stelsel krachtiger vervolgd dan FLORIS V, die zich daardoor dan ook den haat des adels op den hals haalde. In de gevolgen beschouwd, waren zijne pogingen alleszins weldadig, doordien zij den handel en de beschaving grootelijks bevorderd hebben en de oude staatsregeling toen toch reeds half versleten was, en zoo is het gedrag diens graven, dat men slechts uit de gevolgen beoordeelde, altijd hoogelijk geprezen; maar uit het

oogpunt des regts beschouwd zal het moeilijker zijn zijne handelingen van willekeur vrij te pleiten.

Van het laatst der 12ᵉ eeuw begint dan ook een nieuw tijdvak in de geschiedenis, de derde stand komt op en daarmede de volksvertegenwoordiging; daar vroeger de vrije man in persoon stem in het bestuur had, wordt hij nu allengs onmondig en door de aristocratie vervoogd, maar handel en nijverheid steken het hoofd op ondanks de onophoudelijke oorlogen der vorsten en veten des adels; kunsten en wetenschappen ontwikkelen zich, door de hoven beschermd en in de talrijke kloosters zorgvuldig gekweekt, en de vorsten streven eerst naar de landsheerlijke waardigheid en allengs naar de onbepaalde magt, die zij onder het Bourgondische huis genoegzaam erlangen.

Op de geographie heeft die maatschappelijke omwenteling eenen gewigtigen invloed. De oude scheidsmuur tusschen Friezen, Franken en Saxen wordt allengs gesloopt, de indeeling in gouwen geraakt in verval en nieuwe grensbepalingen worden hier en daar gevormd.

De graafschappen vooral veranderen van aard. Wel schijnen zij van den aanvang af hier meestal erfelijk geweest te zijn, strijdig met hetgeen men algemeen aanneemt, maar eerst op het eind der 10ᵉ en vooral in de 11ᵉ eeuw worden verscheidene aangrenzende graafschappen aan eénen graaf toevertrouwd, waardoor zich het land in weinige landvoogdijen scheidt, zooals uit het door ons bijgebragte duidelijk blijkt; sommigen dier geslachten sterven uit of worden verdreven en met hunne nalatenschap verrijken zich de overigen, die aldus magtiger worden, zoodat in de 12ᵉ eeuw bijna het geheele land tusschen de graven van Gelre en Holland en den bisschop van Utrecht verdeeld is.

Nadat de graven landsheeren geworden zijn, veranderen zij de staatsregeling. Door het onttrekken der steden aan het gouwgeregt en het uitgeven van hooge heerlijkheden, zijn de gouwen of graafschappen niet meer wat zij vroeger waren, maar worden, waar ook de oude grenzen blijven, enkel provincien van het vorstelijk gebied, door 's graven baljuwen of ambtlieden bestuurd; de koningswegen verliezen de oude vrij-

heden, de graaf stelt op eigen gezag tollen in en verleent vrijdommen daarvan.

Door de algemeene bedijking der lage landen en de inpoldering van gorzen en slikken komen nieuwe dorpen op, en wanneer die gunstig gelegen zijn trekken zij den handel tot zich en doen de oude koopsteden verkwijnen, maar die bedijking maakt ook den stroom der rivieren bij wintertijd gevaarlijker en zoodoende wordt veel verlies van land, van vee en menschen geleden, kortom 's lands toestand in het volgende tijdperk, onder het leenstelsel levert een geheel ander tafereel op dan onder het Frankische gebied, alleen 's volks oude wetten en herkomen worden grootendeels geëerbiedigd in zoover zij het burgerlijke en strafregt betreffen, en die maatschappelijke toestand, schoon allengs naar de tijdsomstandigheden gewijzigd, heeft tot aan het einde der vorige eeuw, tot aan de afschaffing van het leenregt voortgeduurd.

De geographie van het Frankische tijdvak, die wij hier inzonderheid hebben trachten op te helderen, als nog zeer weinig bekend, is dus van het grootste belang niet slechts om den maatschappelijken toestand en de geschiedenis van dat tijdvak regt te begrijpen, maar ook om na te gaan hoe en waarom het leenstelsel een geheel anderen staat van zaken deed ontstaan, wat van het oude behouden bleef en welke nieuwe bestanddeelen daaronder gemengd werden. Aan den anderen kant geeft de klare voorstelling van het eerste gedeelte der middeleeuwen de middelen aan de hand om met meerdere zekerheid ook de vroegere eeuwen na te sporen, en eenmaal op vaste gronden de geschiedenis onzer maatschappij gedurende de laatste twee duizend jaar te boek te stellen.

AANHANGSEL.

Chronologische opgaaf der landschappen, wateren en plaatsen, voor het eerst in de 12e—14e eeuw vermeld, met den ouden naam.

LANDSCHAPPEN.

Drechterland, oudtijds *Drechterne*, 1155. (Chron. Egmund.)
Goregt, *Gha*, 1285. (Driessen Monum. Groning.)
Halveambt, 1252. (Driessen.)
Langewold, *Langewald*, 1207. (Wilk. van L.)
Marken, 1232. (Emo.).
Marne, 1264. (Dr.)
Oldambt, *Oldaombechte*, 1271. (Dr.)
Oosterambt, *Asterombechte*, omstr. 1231. (Dr.)
Putten, 1229. (Oorkondenb. van Holl.)
Schieland, 1273. (Oork.)
Schiermonnikoog, *Moenke Langenoe*, 1414. (Dr.)
Terschelling, *Scellinghe*, 1322. (van Mieris.)
Ubbega, 1371. (Dr.)
Vlieland, 1351. (Rijksarch.)
Voorn, *Fornhe*, 1105. (Oork.)
Vredewold, *Fredowald*, 1332. (Emo Chron.)
Waterland, 1275. (Oork.)
Westerwold, 1316. (Dr.)

WATEREN.

Aa, *Ae*, 1166. (Kempius de situ Fris.)
Arne, 1217. (Oork.)
Bodegraven, rivulus 1157. (O.)

Bornisse, 1217. (Oorkondenb.)
Giessen, 1277. (O.)
Gouwe in Holland, *Golda*, 1139. (Oorkondenb.)
Grevelinge, *Greveninghe*, 1278. (Oork.)
Haringvliet, 1304. (M. Stoke, B. 9. vs. 630.)
Linge, *Lingia*, 1108. (Heda.)
Rotte, 1306. (M.)
Schie, omstr. 1216. (van Mieris.)
Vlist, 1289 (O.)
Witsmeer, *Withmere*, 1250. (O.)
Zijl, *Sile*, 1204. (Chr. Egm.)
Zijp, *Zipa*, 1239. (Oork.)

DORPEN EN BUURSCHAPPEN.

NOORDBRABAND.

Bronnen: De *charterboeken* van Miraeus, aangeduid door (Mir.), van Mieris (M.), Bondam (B.), Kluit (K.), Nijhoff (N.), voorts Heda (H.), Hermans *Analytische lijst van Charters* (Hs.), Paringet, *Beschr. van Grave* (P.), van Goor, *Beschr. van Breda* (G.), de *Beschr. van Ravestein*, in de *werken van het N. Br. Genootsch.* (R.), Ackersdijck, *over de afsch. der slavernij* (A. Sl.), en eenige anderen.

Aarle, 1300. (A. Sl.)
Alem, *Aleym*. 1107. (Cart. S. Trond).
Almkerk, 1327. (M.)
Altena, 1155. (Oork.)
Asten, 1366. (dipl. ined.)
Baardwijk, 1242. (Tr.)
Babilonienbroek, *Babilonia* 1131. (O.)
Bavel, 1173. (Mir.)
Beek, 1285. (O.)
Beers, 1308. (P.)
Berchem, 1331. (Hs.)
Berkel, 1234. (Mir.)
Berlicum, *Berlinchem* 1240. (O.) 1139. (Sloet.)
Bernhese. 1196. (Mir).
Besoyen, *Bysoyen*, 1314. (M.)
Beugen, 1294. (P.)
Blaarthem, *Blarthem*, 1173. (Mir.)
Boekel, 1314. (R.)
Bokhoven, 1374. (R. Arch.)
Boxmeer, 1294. (Hs.)

:el, 1173. (Mir.)
.a, 1125. (G.)
.en, 1331. (R.)
rsen, *Doeren*, 1331. (R.)
.en, *Dieten*, 1380. (R.)
her, 1139. (Sloet.)
veren, *Dover*, 1148. (O.)
st, 1323. (M.)
ıgelen, 1292. (M.)
nen, 1232.
:el, 1326. (dipl. ined.)
sen, *Dusna*, 1156. (O.)
ıen, *Ethene*, 1262 (O.)
lhoven, 1232.
out, 1292. (Hs.)
nichoven, 1325 (Hs.)
elen, 1186. (O.)
:hot, *Endeschit*, 1186.
Mir.)
, *Erthepe*, 1134. (Mir.)
ı, 1301. (A. Sl.)
ıaren, 1308. (P.)
n, 1261. (Mir.)
eldonk, 1253. (Mir.)
ıel, 1282. (Hs.)
:el, 1275. (Mir.)
en, 1246. (Meerman, Wil-
em II. D. IV. n°. 8.)
lrop, 1377. (Hs.)
ıert, 1314. (R.)
deren, 1322. (M.)
wen, 1300. (A. Sl.)
:el, 1186. (Mir. 3. 353.)
sen, 1259. (O.)
ıeken, 1246. (Mir.)
·le, *Gorle*, 1314. (Mir.)
ve, 1254. (Hs.)

's Gravenmoer, 1383. (M.)
Halsteren, 1290. (M.)
Haps, *Hoeps*, 1354. (N.)
Haren, 1309. (dipl. ined.)
Heesch, *Heze*, 1191. (R.)
Heeswijk, 1196. (Mir.)
Heesbeen, 1325. (Hs.)
Heeze, 1285.
Hedikhuizen, 1186. (Hs.)
Helmond, 1108. (H.)
Helvoirt, 1192. (dipl. ined.)
Herpt, 1247. (Cart. S. Trond.)
's Hertogenbosch, 1196. (B.)
Hilvarenbeek, 1263. (Hs.)
Houweningen, 1105, *Hougninke.* (O.)
Huchten, *Hoeght*, 1213, (dipl. ined.)
Huibergen, 1277. (Hs.)
Huisseling, 1331. (R.)
Hulsdonk, 1268. (G.)
Hulten, 1334. (R.)
Kalfsdonk, 1268. (G.)
Capelle, 1257. (Cart. S. Trond.)
Katwijk, 1354. (N.)
Knechsel, 1325. (dipl. ined.)
Cranendonk, 1305. (A. Sl.)
Cromvoirt, 1356. (van Heurn.)
Cuyk, *Kuc*, 1101. (M.)
Leende, 1220.
Linden, 1308. (Hs.)
Lithoyen *Lytthoyen*, 1287. (dipl. ined.)
Lommel, *Lumele*, 1298. (dipl. ined.)

Loon op Zand, *Venloen*, 1269. (Hs.)
Maarhees, Marresia, 1213. (dipl. ined.) *Maruhese*, (A. Sl.)
Macharen, 1326. (Hs.)
Maren, 1361. (Hs. Bijdr. 2. 575.)
Megen, 1139 (Sloet.)
Meeuwen, 1335. (R. Arch.)
S. Michielsgestel, 1186. (Hs.)
Middelrode, 1300. (dipl. ined.)
Mierde, *Mirta*, 1212. (Mir.)
Mierlo, 1292. (dipl. ined.)
Mil, 1308. (P.)
Moergestel, 1326. (dipl. ined.)
Netersel, 1340. (A. over Pla della.)
Nieuwkuik, 1383. (dipl. ined.)
Nispen, *Nisipa*, 1157. (G.)
Nistelrode, 1361. (Hs. Bijdr. 2. 575.)
Nuland, 1300. (Hs. Bijdr. 2. 550.)
Nunen, 1300. (A. Sl.)
S. Oedenrode, *Rode*, 1232. (A. Sl.)
Oerle, 1325. (A. Sl.)
Oirschot, 1196. (Mir.)
Oisterwijk, 1192. (dipl. ined.)
Onzenoird, 1374. (Hs.)
Ossendrecht, 1187. (O.)
Oudenbosch, 1277. (R. A.)
Oudheusden, 1285. (O.)
Oijen, 1361. (Hs.)
Raamsdonk, *Ramesdong* 1295. (R. A.)
Ravestein, 1365. (R.)
Reuzel, *Roseio*, 1140.
Rixtel, 1173. (Mir.)
Rozendaal, 1246. (Mir.)
Rijsbergen, 1158. (Hs.)
Schijndel, *Scinle*, 1299. (dipl. ined.)
Sleeuwijk, 1265. (Utr. bisd. 2. 516.)
Soerendonk, 1342. (dipl. ined.)
Someren, 1301. (A. Sl.)
Son, 1285. (O.)
Sprang, 1314. (R. A.)
Stanthazen, *Stanhasen*, 1213. (M. ad. Chr. Egm.)
Steenbergen, 1272. (Hs.)
Steensel, 1349. (dipl. ined.)
Sterksel, 1172. (A. Sl.)
Stiphout, 1352. (dipl. ined.)
Teffelen, 1325. (Hs.)
Terheiden, 1401. (G.)
Tongelre, *Tungelare*, 1282. (M.)
Uden, 1339. (R.)
Udenhout, *Endenhout?* 1269. (Hs.)
Uitwijk, 1140. (Hs.)
Ulvenhout, 1277. (Mir.)
Vechel, *Vegghele*, 1207. (Mir.)
Veen, 1320. (Hs.)
Veersel, *Versele*, 1173. (Mir.)
Vessem, 1292. (gem. arch.)
Vierlingsbeek, 1374. (Hs. Chron. S. Crusis.)
Vlijmen, 1285. (O.)
Volkel, 1314. (R.)
Vorsel, 1253. (B.)
Waalwijk, 1200. (O.)

Waardhuizen, 1334. (Hs.)
Wanroy, *Wanroede*, 1354. (N.)
Waspik, 1257. (Cart. de S. Trond.
Wernhout, *Wierenhoute*, 1323. (M.)
Wintelre, 1292. (A. Sl.)
Woensdrecht, 1341. (R. A.)
Woensel, 1307. (Gem. arch.)
Wouw, *Woude*, 1277. (Hs.)
IJpenlaar, 1280. (G.)
Zeeland, 1376. (R.)
Zeelst, 1297. (dipl. ined.)
Zevenbergen, 1283. (R. A.)
Zwaluwe, 1290. (G.)

Gelderland.

Bronnen: van Mieris (M), Bondam (B.), Nijhoff (N.), Lacomblet (L.), van Spaen, *Inl. tot de gesch. van Gelderl.* (S.) de werken van G. van Hasselt (H.), Sloet, *Oorkondenb. van Gelderl.* (Sl.) Binterim u. Moore, *die Erzdioc. Cölln.* (Bint.)

Aart, *Aerde*, 1275.
Afferden, 1176. (Bint.)
Aldforst, 1134. (Sl.)
Alfen, 1179. (Sl.)
Almen, 1188. (R. 7. 62. 66.)
Amsen, *Amsene*, 1105. (Sl.)
Angerlo, 1273. (Arch. Bethl.)
Asselt, *Assele*, 1247. (S. 4. n°. 10.)
Baak, 1344.
Baar, 1190.
Balgooi, 1172. (Sl.)
Barneveld, 1310. (H. Arnh. O. 1. 183.)
Beek bij Nijmegen, 1300.
Beek bij Zeddam, 1340. (N.)
Beekbergen, 12 . (Beth.)
Beesd, *Bisde*, 1129. (Sl.)
Bemmel, 1178. (Sl.)
Bennekom, *Bernichem*, 1346 (N.)
Beuningen, *Boninge*, 1145. (Sl.)
Bevervoorde, 1230. (Tad.)
Borculo, 1190. (B.)
Braamt, *Brameth*, 1246. (Arch. Bethl.)
Brakel, 1260. (S. 3. 262.)
Breedevoort, 1200. (B.)
Bronkhorst, *Brunchorst*, 1127—1131. (Sl.)
Bruchem, 1312. (S. 3.)
Burgharen, *Haren*, 1188. (R. 7.)
Culenburg, 1281. (B.)
Dalen, 1302. (S. 3. 328.)
Deil, *Daile*, 1148 (Sl.)
Delwijnen, 1321. (N.)
Dinksperlo, *Dinxperen*, 1326. (S. 1. 460.)
Doddendaal, 1379. (S. 4. 24.)
Dorenweerd, 1280. (S. 4. 170.)
Dremt, *Thremmethe*, 1200. (B.)
Dreumel, 1117. (Sl.)

Driel, in de Overbetuwe, *Triele*, 11^{e} of 12^{e} eeuw (B.)
Echteld, 1178. (Sl.)
Eck, 11^{e} of 12^{e} eeuw. (B.)
Ede, *Edhe*, 1225. (K.)
Eepe, 1176. (Sl.)
Eibergen, *Ecberge*, 1188. (R. 7. 64.)
Elburg, 1291. (M.)
Ellekom, *Ellinchem*, $11\frac{2}{3}\frac{7}{1}$ (Sl.)
Elspeet, 1227. (B.)
Enghuizen, 1240. (T.)
Enspijk, *Inspihc*, 1129. (Cart. Marienweerd.)
Essen, 1334. (N.)
Est, 1316.
Etten, 1105. (Sl.)
Ewijk, 1196. (B.)
Everdingen, $12\frac{1}{1}\frac{2}{5}$. (B.)
Garderen, 1274. (Reg. E. L. 34. R. A.)
Geesteren, 1188. (R. 7. 66.)
Gellicum, 1354. (Dodt Arch. I. bl. 21.)
Genderingen, 1274. (Reg. EL. 34.)
Gooi, *Goye*, 1200. (B.)
Golberdingen, 1269. (Matth. Fund. eccl. p. 600.)
Gorsel, 1340. (N.)
Groenlo, 1188. (R. 7. 65.)
Hal, 1340. (N.)
Halderen, 1188. (R. 7. 72.)
Harderwijk, 1230. (B.)
Heelsem, 1309. (Arch. Arnh.)
Heerde, 1340. (N.)
Hees, 1271. (dipl. ined.)
Hemmen, 1188. (R. 7. 70.)
Hengelo, 1152. (Sl.)
Hernen, 1183. (S. 4. 104.)
Heteren, 1232. (T.)
Heumen, 1188. (R. 7.)
Hierde, 1335. (N.)
Hoevelaken, *Hovelaken*, 1132. (Sl.)
Homoet, 1348. (S. 3.)
Horsen, 1242. (S. 4. n°. 9.)
Hulhuizen, 1336. (S. 4. 78.)
Hurwenen, 1320. (N.)
Ingen, 1313. (Rek.)
Indornik, 1322. (S. 4. n°. 24.)
Keent, *Kyent*, 1247. (S. 4. n°. 10.)
Keppel, 1200. (B.)
Kerkwijk, 1321. (N.)
Kootwijk, 1396. (Rek.)
Lakemond, 1313. (Rek.)
Lanksmeer, *Langesmer*. 1135. (Sl.)
Latmer, 1273. (T.)
Leeuwen, 1225. (Bint.)
Lent, 1172. (Sl.)
Leur, *Lore*, 1322. (S. 4. n°. 23.)
Leuvenum, *Lovenem*, 14^{e} eeuw. (B.)
Lichtenvoorde, 1312. (N.)
Lobith, 1220. (Sl.)
Loel, 1200. (B.)
Lunteren, 1334. (N.)
Maasbommel, 1250. (Marienw.)
Malden, 1247. (S. 4. 48.)
Manen, 1336. (N.)
Meteren, 1188. (R. 7. 70.)

Middachten, *Michdach*, 1190. (Sl.)
Miste, 1248. (S. 1. 399.)
Neerbosch, 1389.
Nergenna, 1340. (N.)
Netterden, 1242. (L.)
Nifterik, *Nifterka*, 1117. (Sl.)
Nijbroek, 1328. (N.)
Nijkerk, $13\frac{34}{40}$. (N.)
Nunspeet, 1345.
Ochten, 1173. (Mir.)
Oen, *Unen*, 1176. (B.)
Oensel, 1335. (N.)
Oldebroek, *Hollenderbroock*, 1320. (N.)
Oosterwolde, 1340. (N.)
Pannerden, *Pannardar*, 1207. (Lindeb. p. 73.)
Paveijen, *Paveia*, 1129. (Sl.)
Persingen, 1293.
Puflijk, 1176. (Sl.)
Randwijk, *Ranwic*, 1299. (S. 4. n°. 16.)
Ravenswade, 1139. (Sl.)
Renooi, *Reynoy*, 1265. (B.)
Rietveld, 1129. (Sl.)
Rozendaal, 1315. (N.)
Rumpt, *Rumede*, 1148. (Sl.)
Ruurlo, *Roderlo*, 1305. (T.)
Rijssel, *Rislo*, 1105. (Sl.)
Scherpenzeel 1229.
Sinderen, 1235. (S. 1. 398.)
Spankeren, 1179. (Sl.)
Speulde, 1368.
Staveren 1290. (N.)
Steenderen, *Stenre*, 1228. (B.)
Stroe, *Strude*, 1368.
Terborg, *Burch*, 1311. (S. 1. 360.)
Tricht, *Trijectum*, 1129 (Sl.)
Twello, 1340. (N.)
Ubbergen, 1277. (R. A.)
Ulft, 1327, (R. 7.)
Voorst, 1222. (B.)
Vorchten, *Vorichten*, 1176. (Sl.)
Vorden, *Urdene*, 1121. (Sl.)
Vuren, 1326. (S. 3. 330.)
Waardenburg, 1310.
Warnsveld, *Warnesveld*, 1121. (Sl.)
Weel, 1200. (B.)
Westervoort, 1310. (H. Arnh. O. 1. 185.)
Weurt, *Werthe*, 1196. (B.)
Wezop, *Wesepe*, 1398.
Wichen, 1105. (Sl.)
Wildenborg, 1372. (T.)
Winterswijk, *Winethereswic*, 1152. (Sl.)
Wisch, 1159. (Sl.)
Wuesik, 1196. (B.)
Zeddam, *Sydehem*, 1246. (Arch. Bethl.)
Zelhem, *Selehem*, 1152. (Sl.)
Zilvolde, *Silwolde*, 1200. (B.)
Zoelen, *Soule*, 1139. (Sl.)
Zoelmond, *Solemunde*, 1214. (Sl.)
Zuilichem, 1196. (B.)

Driel, in de Overbetuwe, *Triele*, 11ᵉ of 12ᵉ eeuw (B.)
Echteld, 1178. (Sl.)
Eck, 11ᵉ of 12ᵉ eeuw. (B.)
Ede, *Edhe*, 1225. (K.)
Eepe, 1176. (Sl.)
Eibergen, *Ecberge*, 1188. (R. 7. 64.)
Elburg, 1291. (M.)
Ellekom, *Ellinchem*, $11\frac{27}{31}$ (Sl.)
Elspeet, 1227. (B.)
Enghuizen, 1240. (T.)
Enspijk, *Inspihc*, 1129. (Cart. Marienweerd.)
Essen, 1334. (N.)
Est, 1316.
Etten, 1105. (Sl.)
Ewijk, 1196. (B.)
Everdingen, $12\frac{12}{15}$. (B.)
Garderen, 1274. (Reg. E. L. 34. R. A.)
Geesteren, 1188. (R. 7. 66.)
Gellicum, 1354. (Dodt Arch. I. bl. 21.)
Genderingen, 1274. (Reg. EL. 34.)
Gooi, *Goye*, 1200. (B.)
Golberdingen, 1269. (Matth. Fund. eccl. p. 600.)
Gorsel, 1340. (N.)
Groenlo, 1188. (R. 7. 65.)
Hal, 1340. (N.)
Halderen, 1188. (R. 7. 72.)
Harderwijk, 1230. (B.)
Heelsem, 1309. (Arch. A
Heerde, 1340. (N.)
Hees, 1271. (dipl. in

Hemmen, 1188. (R. 7. 7
Hengelo, 1152. (Sl.)
Hernen, 1183. (S. 4. 104
Heteren, 1232. (T.)
Heumen, 1188. (R. 7.)
Hierde, 1335. (N.)
Hoevelaken, *Hovelaken*, 1
(Sl.)
Homoet, 1348. (S. 3.)
Horsen, 1242. (S. 4. nᵒ.
Hulhuizen, 1336. (S. 4.
Hurwenen, 1320. (N.)
Ingen, 1313. (Rek.)
Indornik, 1322. (S. 4. nᵒ.
Keent, *Kyent*, 1247. (S. nᵒ. 10.)
Keppel, 1200. (B.)
Kerkwijk, 1321. (N.)
Kootwijk, 1396. (Rek.)
Lakemond, 1313. (Rek.)
Lanksmeer, *Langesmer*. 1
(Sl.)
Latmer, 1273. (T.)
Leeuwen, 1225. (Bint.)
Lent, 1172. (Sl.)
Leur, *Lore*, 1322. (S. 4. nᵒ.
Leuvenum, *Lovenem*, 14ᵉ e
(B.)
Lichtenvoorde, 1312. (N.
Lobith, [illegible] (Sl.)
Loel [illegible]
L[illegible]

Drei, omstr. 1120. (O.)
Dubbelmonde, *Duplamunde*, 1105. (O.)
Durgerdam, *Ydoringherdam*, 1344. (Rek. Amst.)
Duivenvoorde, 1226. (O.)
Edam, *Yedamme*, 1339. (R. A.)
Eertswoude, *Edaertswoude*, 1319. (M.)
Elshout, 1365. (M.)
Endegeest, 1375. (R. A.)
Enigenburg, 1288. (M.)
Enkhuizen, 1311. (Rek.)
Ettershem, *Ettersem*, 1277. (O.)
Geervliet, 11$\frac{57}{70}$ (O.)
Geestmanambacht, 1319. (M.)
Gelkenes, 1281. (O.)
Giessendam, *Gisendam*, 1231. (O.)
Giessenmonde, 1198 (dipl. ined.) 1252. (O.)
Gnephoek, *Gnepwich*, 1233. (O.)
Goeree, *Goedereede*, 1316. (R. A.)
Gommerskerspel, 1311. (Rek.)
Gorinchem, 1224. (O.)
Gouda, 1143. (O.)
Gouderak, 1274. (O.)
Goudriaan, 1260. (O.)
Graft, voor 1120. (O.)
'sGravenhage, *Haga*, 1242. (O.)
's Gravezande, 1200. (O.)
Groet, *Grothem*, 1230. (O.)
Grootebroek 1311. (Rek.)
Grosthuizen, *Groetoysthusen*, 1352. (R. A.)
Grijsorde, 1284. (O.)
Gybeland, *Ghibenlant*, 1325. (M.)
Haastrecht, *Havekesdreht*, 1108. (O.)
Hagestein, 1330. (M.)
Hardinxveld, *Herdingfelde*, 1105. (O.)
Harenkarspel, 1316. (R. A.)
Hazerswoude, *Haeswaerdwoude*, 1280. (O.)
Heenvliet, 1253. (O.)
Heer Huigenwaard, *'s Heren Hughencoegh*, 1319. (M.)
Heer Jansdam, 1340. (M.)
Heinenoord, *Heynekensorde*, 1311. (M.)
Hekelingen, 1307. (R. A.)
Helsdingen, 1352. (M.)
Helvoet, 1220. (O.)
Hem, 1311. (Rek.)
Henric Idenambacht, 1340. (M.)
Hensbroek, *Heynsbroek*, omstr. 1120. (O.)
Heukelum, *Hokelhem*, 1269. (O.)
Hillegersberg, *Hildegerberge*, 1269. (O.)
Hillegom, *Hijllingen*, 1248. (O.)
Hilversum, *Hilferssom*, 1344. (Rek. Amst.)
Hodenpijl, 1260. (O.)
Hofwegen, 1359. (R. A.)

ZEELAND.

Bronnen: van Mieris, (M.), Kluit, (K.), Warnkönig, *Flandr. Staats- und Rechtsgesch.*, (W.)

Aardenburg, 1201. (K.), vroeger *Rodanburg*.
den Agger, 1187. (K.)
S. Anna ter Muiden, *Muda*, 1241. (K.)
Allartskerke, 1246. (O.)
Arnemuiden, 1217. (O.)
Axel, 1108. (Heda.)
Baarland, 1295. (M.)
Baarsdorp, 1278. (O.)
Bakendorp, *Badickedorp*, 1295. (M.)
Biervliet, 1183. (W.)
Bieselingen, 1246. (O.)
Biggenkerke, 1247. (O.)
Bommenede, *Bomna*, 1204. (O.)
Boudinskerke, *Ecclesia Baldwini*, 1247. (O.)
Bridorp, 1285. (O.)
Brigdamme, 1197? (O.)
Brouwershaven, 1321. (M.)
Burg, 1222. (O.)
Buttinge, 1250. (O.)
Domburg, 1223. (O.)
Dryschor, *Dreeskiere*, 1206. (O.)
Duivendijke, 1274. (E. L. 34. R. A.)
Elkerzee, *Hilchersee*, *Elegaersee*, 1274. (E. L. 34.)
Ellemeet, *Ellimed*, 1235. (O.)
Ellewoutsdijk, *Elewoldesdike*, 1216. (O.)
Everinge, 1289. (O.)
Eversdijk, *Everdersdike*, 1247. (O.)
Gapinge, 1216. (O.)
Geerlofsdijk, *Gerolfdijc*, 1282. (O.)
Groede, 1133. (Dresselhuis Aardenburg.)
Grijpskerke, 1247. (O.)
Haamstede, 1226. (O.)
Heer Arntskerke, 1341. (M.)
Hontenisse, 1252. (O.)
Hulst, 1108. (Heda.)
Kapelle in Z. Beveland, 1248. (O.)
Cats, 1209. (O.)
Kattendijke, 1220. (O.)
Kerkwerve, 1313. (M.)
Klaaskinderkerke, *Claeyskyndernieuwelant*, 1285. (O.)
Kleverskerke, *Clauwerskercke*, 1251. (O.)
Kloetingen, *Clotingen*, 1216. (O.)
Cortgene, *Cortkeen*, 1247 (O.)
Koudekerke op Walcheren, 1198. (O.)
Koudekerke op Schouwen, 1313. (M.)
Krabbendijke, 1187. (O.)
Kruiningen, 1203. (O.)
Maalstede. 1246. (O.)
S. Martensdijk, 1310. (R. A.)

Meliskerke, *Meiloskerke*, 1240. (O.)
Middelburg, 1153. (O.)
Moermond, 1350. (M.)
Monster op Borselen, 1343. (M.)
Nieuwkapelle, 1386.
Nisse, *Gervarsnesse*, 1209. (O.)
Noordgouwe, 1304. (M.)
Norddijk, 1261. (O.)
Oostkappel, 1208. (O.)
Oudelande, 1295. (M.)
Ouderkerk, 1312. (M.)
Poortvliet, 1200. (O.)
Popkensburg, *Poppekinborch*, 1290. (O.)
Poppendamme, 1247. (O.)
Renesse, *Rienesse*, 1253. (O.)
Reimerswaal, 1214. (O.)
Rilland, *Rilant*, 1284. (O.)
Sabbinge, 1209. (O.)
Scherpenisse, *Scarpenesse*, 1206. (O.)
Schore, 1252. (O.)
Sinoutskerke, 1209. (O.)
Sluis, *Lumminsvliet*, 1293. (K.)
Stavenisse, 1206. (O.)
Tholen, *Tholne*, 1291. (O.)
Valkenisse, 1253. (O.)
Veere, 1250. (K.)
Vlake, 1246. (O.)
Vlissingen, 1247. (O.)
Voortrappen, *Vortrappe*, 1325. (M.)
Welle, 1209. (O.)
Wemeldingen, *Wimeldingen*, 1233. (O.)
Westkappel, 1223. (O.)
Westkerke, 1316. (M.)
Wissekerke, 1230. (O.)
Wissekerke op N. Beveland, 1337. (M.)
Wolfaartsdijk, *Wolfgersdike*, 1105. (O.)
Yerseke, 1233. (O.)
Zaamslag, 1242. (W.)
Zandijk, 1214. (K.)
Zierikzee; *Syricseporch*, 1220. (O.)
Zoutelande, 125$\frac{6}{8}$. (K.)
Zouburg, 1198. (O.)
Zuidland, 1313. (M.)

UTRECHT.

Bronnen, Heda, *de episcopis Trajectinis* (H.), van Mieris (M.), Bondam, (B.), Kluit (K.), de werken van Matthaeus (Ms.), Dodt, *Archief* (D.), en eenige anderen.

Achterveld, 1288. (D.)
Achthoven, 1375. (M.)
Amerongen, *Amerungon*, 1127. (B.)
Baarn, 1306. (Rek. Amst.)
Benschop, 1293. (D.)
Beverweerd, 1296. (Ms. de J. gl. p. 343.)

Breukelen, *Broclede*, 1216. (O.)
Bunschoten, 1300. (van Bemmel, Beschr. van Amersf. 2. n°. 3.)
Doorn, *Thornen*, 1127. (B.)
Driebergen, 1393. (Nass. Arch.)
Eembrug, 1300. (van Bemmel, 2. n°. 2.)
Eemnes, 1269. (Lib. rub. fol. 50 te Utr.
Eiteren, 1122. (Lacomblet.)
Emminclare, 1253. (Ms. Amerf. 198.)
Galencop, 1295. (Ms. de j. gl.)
Gerverscop, 1386? (H.)
Gein, *Gana*, 1200. (H.)
Goy, 1253. (Ms. Amersf. p. 198.)
de Haar, 1364. (Ms. Fund. p. 528.)
Hardenbroek, 1333. (Nijhoff.)
Harmelen, 1270. (Ms. de J. gl. p. 172.)
Heemstede, 1309.
Heeswijk, 1204. (Bondam).
Hekendorp, *Hedekendoerp*, 1357. (D.)
Hoencoop, 1300. (M.)
Honswijk, 1331. (M.)
Hoogeland, 1205. (K.)
Jaarsveld, 1321. (M.)
Jutfaas, *Judefax*, 1165. (M.)
Kabauw, *Kabau*, 1254. (O.)
Kamerijk, *Kamerka*, 1131. (H.)
Keulhorst, *Colhurst*, 1253. (Ms. Amersf. p. 198).
Kokkengen, 1326. (R. A.)
Kooten, 1127. (B.)
Langbroek, *Langebroic*, 1289. (H.) 1245. (Cod Neerl. IV. 2.)
Leersum, *Larshem*, 1279. (B.)
Linschoten, *Lindescot*, 1131. (H.)
Loenersloot, 1156. (B.)
Lokhorst, 1247. (B.)
Loosdrecht, 1306. (Rek.)
Lopik, *Lobeke*, 1155. (O.)
Maarseveen, 1269. (K.)
Meern, *Marne*, 1304. (Ms. J. gl. p. 432.)
Montfoort, 1204. (B.)
Nichtevecht, 1306. (Rek. Amst.)
Nijenrode, 1304. (M.)
Oudegein, *Aldengheyne*, 1217. (K.)
Polsbroek, *Pulsebroch*, 1155. (O.)
Portengen, *Bertengen*, 1320. (Lib. rub. f. 27.)
Replikerweerd, 1217. (K.)
Reijerskop, *Reinaertscope*, 1323. (M.)
Ruwiel, 1240. (Meerman 4. n°. 2.)
Schalkwijk, 1165. (B.)
Schonauwen, 1248. (Marienw.)
Sterkenburg, 1349. (D. 1.)
Tekkop, *Tekencoep*, 1335 (D.)
Themaat, 1259. (D.)
Tienhoven, 1281. (O.)
Vinkeveen, 1342. (R. A.)

Vleuten, *Fluten*, 1235. (B.)
Vreeland, 1260. (H.)
Vreeswijk, 1217. (K.)
't Waal, *Wale*, 1288. (D.)
Waveren, 1268. (O.)
Waverveen, 1336. (Kerk. Oudh.)
Westbroek, 1317. (Aanh. Kerk. O. 311.)
Wierse, *Werse*, 1217. (K.)
Wiltenborch, 1169. (D.)
Woudenberg, 1299. (van Spaen 4. n°. 16.)
Wulven, *Wulvenne*, 1196 (Ms. de J. gl. p. 383.)
IJsselstein, 1279. (D.)
Zegveld, 1310. (D.)
Zevender, 1320. (D.)

Overijssel.

Bronnen: Dumbar, *Analecta* (An.), en *Kerkel. en wereldl. Deventer* (Dev.), Racer, *Overijsselsche Gedenkstukken*, (R.), Lindeborn, *Hist. episc. Daventr.* (Li.), Jungius, *Hist. comit. Benthemensis* (J.), van Hattum, *Geschied. van Zwolle* (v. H.), Driessen, *Monum. Groningana* (Dr.), voorts Matthaeus (Ms.), Dodt (D.), en eenige andere werken.

Ane, 1328. (R. 6. 294.)
Anewede, 1328. (R. ib.)
Avereest, *Resten*, 1263. (Dr.)
Bathmen, 1319. (Arch. Overijss.)
Beerse, 1328. (Heda.)
Dalfsen, 1233. (v. H. 1. 126.)
Diepenheim, 1105. (B.)
Eese, 1336. (An. 2. 264.)
Enschede, *Aneschedhe*, 1118. (Li. 195.)
Enter, 1188. (R. 7. 65.)
Espelo, 1188. (R. 7. 64.)
Genemuiden, 1275. (R. 6. 54.)
Grafhorst, 1277. (R.)
Gramsbergen, 1387. (R. 7. 245.)
Grimbergen, 1323. (J.)
Haaksbergen, *Hockesberghe*, 1188. (R. 7. 66.)
Hardenberg, *Nienstede*, 1240 en 1233. (Li. p. 265 en 73.)
Hasselt, 1255. (Arch. Overijss.)
Heemze, *Heymisi*, 1240. (Li. p. 73.)
Heine, 1357. (Dodt I.)
Hellendoorn, 1274. (E. L. 34.)
Hengelo, 1369. (Niesert munst. Beitr. 2. 128.)
Herkelo, 1309. (Li. 301.)
Hoenlo, *Honloe*, 1233. (v. H. I. 126.)
Ittersum, *Ittersen marka*, 1207. (Li. 72.)
Kampen, 1236. (Li. 266.)
Kamperveen, 1277. (R.)
Kolmschate, *Colmescate*, 1230. (Dev. 2. 217.)

Kuinder, *Cunere*, 1118. (Li 196.)
Laar, 1217. (Dr.)
Leussen, 1328. (R. 6. 291.)
Losser, 1352. (R. 6.)
Markelo, 1188. (R. 7. 65.)
Mastenbroek, 1277. (R. 2. 194.)
Ootmarsum, *Oetmerzen*, 1216. (Arch. Almelo.)
Ommen, *Umme*, 1133. (R.)
Pekkendam, 1188. (R.)
Raalte, 1123. (B.)
Ramele, *Ramlo*, 1169. (Dr.)
Randerzijl, *Randerziele*, 1240. (B.)
Rechteren, 1315. (R. 7. 234.)
Rouveen, 1327. (Arch. Overijs.)
Ruitenberg, 1322. (Arch. Overijss.)
Rijssen, *Risnen*, 1188. (R. 7. 65.)
Saasveld, *Satersloo*, 1145. (B.)
Staphorst, 1217. (Dr.)
Steenwijk, 1141. (Dr.)
Stokkum, 1188. (R. 7.)
Twickel, 1272? *Tueclo*. (R. 7. 77.)
Tubbergen, *Tubberg*, 1312. (J.)
Voórst, 1190. (B.)
Voorsterbroek, 1169. (Dev. 2. 213.)
Wanneperveen, *Wanepe*, 1210. (Dr.)
Weleveld, 1312. (J.)
Weerselo, 11$\frac{5}{6}\frac{7}{4}$. *Werslo*. (B.)
Wezepe, *Wesope*, 1230. (Li. 88.)
Wilsum, 1213. (R. 2. 187.)
Wijhe, 1336. (Dev. 2. 68.)
Yhorst, *Ywehorst*, 1292. (Magnin. kl. in Drenthe, bl. 126.)
IJsselham, 1313. (van Mieris.)
IJsselmuiden, *Islemuthen*, 1133. (R. 2. 200.)
Zalk, *Santlike*, 1213. (R. 2. 187.)

FRIESLAND.

Bronnen: Schwartzenberg, *Charterboek van Friesland* (Schw.), Driessen, *Monum. Groningana* (Dr.), Dumbar, *Deventer* (Dev.), en eenige andere werken.

Aalsum, 1399. (Dr.)
Abbingwier, *Abingwer*, 1379. (Schw.)
Achlum, 1399. (Dr.)
Akkrum, 1389. (Schw.)
Allingwier, 1379. (Schw.)
Almenum, 1326. (Schw.)
Anjum, *Aynghim*, 1389. (Schw.)
Backenveen, 1233. (Li. 264.)
Bergum, 1338. (Schw.)
Blesdijk, 1399. (Schw.)
Dronrijp, 1399. (Dr.)
Eekmarijp, *Achmaripe*, 1389. (Schw.)

Tzum, 1399. (Dr.)
Tzummarum, 1399. (Dr.)
Wierum, *Werum*, 1338.
Wirdum, 1399. (Dr.)
Witmaarsum, 1399. (Dr.)
Wolvega, 1399.
Wons, *Woldens*, 1374.
Workum, *Woldrichem*, 1333. (M.)
Wykel, *Wicle*, 1132.
Wynaldum, 1399. (Dr.)
Ydaard, *Eedawere*, 1392.
IJlst, *IJlcke*, 1313.
Zuichem, 1392. (Schw.)

Groningen.

Bronnen: de Sitter, *Lijst van Groningsche charters* (S.), Driessen, *Monumenta Groningana* (Dr.), Feith, *Invent. van het Gron. archief* (F.), en eenige andere werken.

Aduwerd, 1250. (S.)
Aldersum, 1317. (Halsema St. der Ommel, bl. 363.)
Alinghuizen, 1410. (Dr.)
Appingadam, 1253. (Menco Chron.)
Baflo, *Befelo*, 1211. (Dr.)
Bedum, 1223. (Emo Chron.)
de Breede, 1300. (S.)
Broek, *Broke*, 1323. (S.)
Delfzijl, 1303. (S.)
Doornwerd, 1397. (Dr.)
Eenrum, 1371. (Dr.)
Eenum, *Enim*, 1317. (Dr.)
Eexta, 1391. (Dr.)
Engelbert, *Engberde*, 1323. (S.)
Eppingehuizen, 1390. (S.)
Esinge, *Eesdingum*, 1371. (Dr.)
Eversvolde, *Everdeswalda*, 1264. (S.)
Garmerswolde, *Germowolt*, 1287 (Contin. Menc. Chron.)
Garnwerd, 1382. (S.)
Garshuizen, *Gershusen*, 1283. (Cont. Menc.)
Glimmen, *Glemmene*, 1166. (Kempius de situ Fris. p. 157.)
Haren, 1332. (Dr.)
Harsens, *Hersingen*, 1166. (Kemp. p., 157.)
Heiligerlee, 1391. (Dr.)
Hellum, 1282. (Cont. Menc. Chron.)
Helpen, *Helcman*, 1309. (F.)
Hemerswolde, *Hemthrawalda*, 1301. (Dr.)
Holwierda, *Halfwirht*, 1344. (Dr.)
Hoogkerk, 1132. (Schw.)
Hornhuizen, *Horahusum*, 1344. (Dr.)
Jukwerth, *Jukawerth*, 1396. (Dr.)
Kantes, *Canteze*, 1326. (Dr.)
Crewerd, *Creawerth*, 1396. (Dr.)

Cropswolde, 1268. (Feith.)
Liens, *Lidense*, 1381. (Dr.)
Loppersum, *Loppeshem*, 1211. (Dr.)
Maarhuizen, *Marahuson*, 1211. (Dr.)
Maarslagt, 1371. (Dr.)
Marum, 1332. (S.)
Marsum, *Mersum*, 1344. (Dr.)
Meethuizen, 1375. (Dr.)
Mencingeweer, 1307. (S.)
Middelbert, 1323. (S.)
Midwolde in het Oldambt, 1391. (Dr.)
Noorddijk, 1332. (Dr.)
Noordlaren, 1254. (Dr.)
Noordwolde, *Northawalde*, 1385. (Dr.)
Northorn, 1398. (Dr.)
Obergum, 1307. (S.)
Oldeklooster, 1276. (Dr.)
Onnen, 1332. (Dr.)
Onstwedda, *Unsuede*, 1316.(Ledebur, die münst. gaue s. 26.)
Oosterwierum, *Aaesterwerum*, 1319. (Dr.)
Oostwold, 1285. (Dr.)
Oterdum, 1290. (Cont. Menc.)
Pietersburen, 1371. (Dr.)
ten Post, 1385. (Dr.)
Ranum, 1400. (Dr.)
Rottum, 1211. (Dr.)
Sandeweer, 1358. (S.)
Sauwert, 1364. (Dr.)
Scharmer, *Skiramere*, 1231. (Emo Chr.)
Scheemda, 1391. (Dr.)
Schildwolde, *Skelwalda*, 1224. (S.)
Selwerd, *Selewert*, 1169. (Dr.)
Sellingen, 1316. (Dr.)
Sibaldeburen, 1207. (Wilk. v. Langewold.)
Siddeburen, *Syerdaberth*, 1385. (Dr.)
Slochteren, 1291. (S.)
Spijk, 1246. (Menco Chron.)
Stedum, 1246. (Dr.)
Stitswerd, *Stetheswerth*, 1234. (Emo.)
Tamminga, 1376. (Dr.)
Tenboer, *Bure*, 1301. (Dr.)
Termunte, *Menterne*, 1224. (Emo.)
Thesinge, *Thiasinga closter*, 1283. (Cont. Menc.)
Tjamsweer, 1306. (v. Mieris.)
Tuukwerd, 1280. 1284? (Cont. Menc.)
Uithuizen, *Uthusum*, 1283. (Cont. Menc.)
Ulrum, 1378. (Dr.)
Usquerd, 1231. (Emo.)
Vlachtwedde, 1316. (Dr.)
Vrieschelo, *Vreschenlo*, 1316.
Wafhuizen, 1371. (Dr.)
Wehe, *Wee*, 1371. (Dr.)
Weiwerd, 1306. (v. Mieris.)
Wedde, 1316. (Dr.)
Westerbroek, *Broke*, 1332. (Dr.)
Westerlee, 1391. (Dr.)
Wierhuizen, *Werahuesum*, 1371. (Dr.)

Winschoten, 1391. (Dr.)
Wittewierum, *Floridus hortus*, 1276. (Dr.)
Witwierda, *Wijtwert*, 1353. (S.)
Woltersum, *Waltersum*, 1262. (Menc.)
't Zand, *Sonde*, 1272. (Menc.)
Zeerijp, *Rip*, 1227. (Emo.)
Zuidbroek, *Suthebroke*, 1283. (Cont. Menc.)
Zuidhorn, 1398. (Dr.)
Zuidwolde, *Sudawalda*, 1385. (Dr.)

DRENTHE.

Bronnen, Driessen (Dr.), Magnin, *geschied. der besturen in Drenthe* (B.); dezelfde, *de kloosters in Drenthe* (Kl.), en anderen.

Anderen, 1217. (Dr.)
Anen, 1230. (Li. 88.)
Annen, 1309. (Dr.)
Anlo, 1166. (Kempius p. 157.)
Ansen, 1261. (Dr.)
Appelsche, *Appels*, 1246. (Kl. 32.)
Assen, *Ascen*, 1286. (B. 2. 59.)
Beilen, 1206. (Dr.)
Blijdenstein, *Blidenstat*, 1152. (Dr.)
Buinen, *Buum* (*Bunin?*) 1141. (Dr.)
Dalen, 1166. (Kempius p. 157.)
Dickeningen, 1247. (Dr.)
Dieveren, *Devere*, 1181. (Dr.)
Donderen, *Dunren*, 1276. (B. 2. 38.)
Duurse, *Durse*, 1259. (Kl. 190.)
Dwingelo, 1181. (Dr.)
Echten, 1181, (Dr.)
Eekst, *Esethe*, 1309. (Dr.)
Eelde, *Elethe*, 1250. (Dr.)
Eemster, 1217. (Dr.)
Eexelo, 1376. (Dr.)
Gasselte, 1360. (Kl. 231.)
Gees, *Gies*, 1207. (Dr.)
Gieten, *Geten*, 1223. (Dr.)
Halen, 1334. (Kl. 45.)
Havelte of Westerhesselt, *Hesle*, 1206. (Dr.)
Holte, 1207. (Dr.)
Koekange, *Kukange*, 1290. (B. 2. 116.)
Coevorden, 1188. *Kovordia*. (RACER 7. 68. In een charter van 1159 bij VAN MIERIS, is misschien voor *Enforde*, *Cuforde*, te lezen.)
Leggelo, 1207. (Dr.)
Lhee, *Lede*, 1360. (B. 2. 143.)
Loon, 1166. (Kempius p. 157.)
Meppel, 1141. (Dr.)
Midlaren, 1332. (Dr.)
Norch, *Nurch*, 1206. (Dr.)
Nyeveen, 1309. (B. 1. 125.)
Odoorn, *Oderen*, 1376. (Dr.)

Padhuis, *Pathhus*, 1276. B. 2. 37.)
Pesse, 1141. (Dr.)
Peyze, *Pezie*, 1176. (Dr.)
Roden, 1313. (Dr.)
Roderwolde, 1350, (Dr.)
Rolde, *Roetloe*, 1304. (Kl. 208.)
Rooswinkel, 1386. (Dr.)
Ruinen, 1141. (Dr.)
Sleen, *Slen*, 1166. (Kempius p. 157.)
Valte, 1217. (Dr.)
Vledder, 1410. (Kl. 85.)
Vries, *Vres*, 1301. (Kl. 197.)
Weerdingen, 1327. (Feith.)
Westerbork, *Burch*, 1206. (Dr.)
Witten, *Wiethen*, 1294. (Kl. 204.)
Zweelo, *Suele*, 1303. (Kl. 201.)
Zuidlaren, 1262. (de Sittert.)
Zuidwolde, *Suthwalda*, 1275. (B. 2. 36.)
Zwinderen, *Swinre*, 1276. (B. 2. 39.)

Nederlandsch Limburg.

Bronnen: Miraeus (Mir.), Bondam (B.), Nijhoff (N.), Lacomblet (L.), Ernst, *Hist. du Limbourg.* (E.). *Public. de la société hist. de Limbourg*, (Limb.)

Amby, 1190. (E.)
Bingelrade, *Bingerode*, 1268. (E.)
Born, *Burn*, 1158. (L.) 1218. (Mir. 2. 846.)
Buggenum, *Buggenheyen*, 1362. (Limb.)
Bunde, 1223. (Mir. 1. 285.)
Broeksittard, *Bruchsitert*, 1144. (L.)
Echt, *Hechte*, 1203. (B.)
Eisden, 1334. (Limb.)
Elsloo, 1202. (E.)
Geleen, 1205. (E.)
Gronsveld, *Grunsele*, 1145. (E.)
Gulpen, *Golopia*, 1226. (L.)
Heer, 1292. (Limb.)
Heerle, *Herle*, 1179. (L.)
Helden, 1144. (L.)
Herkenbosch, 1376. (Mir. 2. 891.)
Herten, *Hertena*, 1178. (E.)
Hoogsittard, *Hagsitert*, 1144. (L.)
Horn, 1294. (Mir. 2. 832.)
Houthem, 1157. (Limb.)
Hulsberg, *Hulisberga*, 1147. (E.)
Itteren, 1237. (E.)
Jabeek, *Jabecke*, 1144. (L.)
Cadier, 1266. (Inv. Maastr.)
Kerkrade, *Rode*, 1108. (E.)
Kessel, 1172. (E.)
Merkelbeek, *Meckelbecke*, 1336. (E.)

Montfort, *Munforth*, 1283. (E.)
Mook, *Moldeke*, 1206. (Quix. Gesch. von Aachen I. n°. 70.)
Neer, *Nere*, 1203. (Mir. 1. 731.)
Nieuwstad, *Nyestat*, 1312. (N.)
Oirsbeek, *Orbeka*, 1250. (Mir. 2. 996.)
Roermond, 1203. (B.)
Roosteren, *Rufsosteren*, 1243. (B.)
Schimmert, *Schinmortera*, 1152. (Mir. 1. 537.)
Schinnen, *Schinna*, 1147. (E.)
Schinveld, 1180. (L.)
Simpelveld, 1155. (Chapeaville.)
Sittard, *Sitter*, 1157. (Limb.)
Swalmen, *Sualm*, 11 .. (E.)
Tegelen, *Tigele*, 1196. (B.)
Ubach, 1217. (E.)
Venlo, *Venla*, 1170. (L.)
Weert, 1306. (Bull. de la comm. d'hist. 1867.)
Wanssum, *Wansem*, 1359. (N.)
Wessem, 1314. (N.)
Wittem, *Witham?* 1125. (E.)

VERKLARING VAN DUISTERE UITGANGEN VAN NEDERLANDSCHE PLAATSNAMEN.

De namen van plaatsen en personen zijn de oudste gedenkstukken onzer taal; hunne verklaring kan dus niet onbelangrijk geacht worden, mits die op vaste gronden steune en van alle willekeur vrij blijve. Die taak is echter wegens onze zeer beperkte kennis der taal, hoogst moeilijk. In Duitschland en Frankrijk legt men zich thans ijverig daarop toe, in Belgie is mede het een en ander beproefd, schoon niet altijd even gelukkig; hier te lande is nog altijd het hoofdwerk de *Taalkundige Bijdragen tot de naamsuitgangen van eenige meest Nederl. plaatsen*, door Mr. J. Hoeufft, Breda 1816, een werk dat met grooten omhaal van geleerdheid weinig resultaten levert; sedert is er bijna niets van wetenschappelijk belang bijgekomen.

Ik heb beproefd die gaping hier zooveel mogelijk aan te vullen. Mijne opgave is nog onvolledig, en meer dan één woord is mij duister gebleven; maar ik heb het niet ontveinsd en geene gissingen als zekerheid doen voorkomen. Een ander kan misschien meer licht geven; die het kan doe het, hij zal er de wetenschap door verpligten, maar men raadplege dan vooral de oudste naamsvormen in de charters en toetse de echtheid der lezing, anders leidt het tot dwaling. Een aantal dezer plaatsnamen zal echter vooreerst wel onverklaarbaar blijven, daar hun oorsprong tot in het Romeinsche tijdvak of nog hooger opklimt.

Aa. vr. Dit woord schijnt wel water te beteekenen en verwant te zijn met het Goth. *ahva*, Lat. *aqua*; het Oudhoogd. heeft *â*, het Middelhoogd. *ahe*, *ach*. Vergel. Graff, *althochd. Sprachschatz* en Ziemann *Mittelh. Wörterb.* Vandaar de dorpsnaam Ter Aa.

Alk. vr. in *Alkmaar*, *Alkemade*, hetzelfde als het Oudhoogd. *alah*, tempel of heiligdom. Zie Graffs Althochd. Sprachsch. I. 235. Ook mans- en vrouwennamen zijn hiermede zaamgesteld als *Alcwin*, *Alahfred* en anderen.

Baar. Een woord van onzekere beteekenis. Graff heeft „*para* pars et nomen pagi, nomen villae", bij voorbeeld *Folcoltes-para*. Bovendien heeft het Oudhoogd. nog een woord *paro*, gen. *parawes*, heilige boom of heilig bosch, A. Sax. *bearo*. Waarschijnlijk komt het eerste bij onze plaatsnamen *Baar*, *Baarlo*, *Baarle* in aanmerking; het tweede zou bij ons eer Berwe luiden.

Berd. In Engelbert (oudtijds *Engberde*), Middelbert, Luinjebirt, Tjallebirt. De juiste beteekenis is onzeker. In de spreekwijs *te berde brengen* staat het gelijk met boord, dat is tafel, Deensch *bord*. Berd beteekent ook plank en boord, rand van iets. Misschien kan het laatste bij deze plaatsnamen in aanmerking komen, als plaatsen aan den boord van het water gebouwd. Er is hiervoor echter geen bewijs.

Bierum. In Oosterbierum, Sixbierum, (in 1322 *Sixtebeeren*), Pietersbierum. Een woord van onbekende beteekenis. Kan het oorspronkelijk ook hetzelfde zijn als Bern (in 709 *Birni*) of Born? De drie genoemde dorpen liggen in Friesland: elders komt deze uitgang niet voor.

Buren. In Friesland de kom van een dorp of gemeente. Plaatsnamen zijn Buren in Gelderland (in 772 *Buria*), Burum, Monnikeburen, Ausbuur, Sibrandaburen, Pietersburen, Sebaldeburen, Siddeburen en anderen.

Delf. Eene vaart of graft, van het werkw. *delven*. In Zeeland wordt een sloot nog *een dulve* genoemd. Plaatsnamen Delft, Assendelft, Delfzijl.

Dingen. Ding, oudtijds *thing*, beteekent, zooals bekend is,

volksvergadering, ook geregtsplaats, en vandaar proces. Maar in plaatsnamen schijnt het iets anders te kennen te geven, want bij dezen is mij nooit de *th* ontmoet en meestal komt *dingen* niet *ding* voor, als Wemeldingen, Golberdingen, Everdingen, Helsdingen, en in de Fuldasche brieven *Baltratingen*.

Donk. Een duister woord. Het Oudhoogd. en Middelhoogd. hebben *tunc* kelder of onderaardsche weefkamer; ook wordt het van de hel gebruikt: *der tiefen helle tunc*, *der abgrunde tunc*; vandaar misschien het adject. *tunkel*, donker. Ik gis dat het of moeras of woning zal beteekenen. Plaatsnamen zijn Donk, Barendonk, Gageldonk, Kalfsdonk, Keldonk, Kranendonk, Raamsdonk, Surendonk, en in Belgie Mendonk (in 694 *Medmedung*), Oostdonk, Sprendonk, Haasdonk en anderen.

Does, vr. Naam van een riviertje bij Leiden, aan welks boord het huis Ter Does lag; voorts heeft men de dorpen Opperdoes en Lagerdoes (thans verdronken) in Noordholland, en het klooster Does in Vlaanderen bij Brugge. De oude naam van deze allen was *Thosa* of *Those*, zooals in een charter van 1083 bij Kluit, waar een der Noordhollandsche dorpen bedoeld wordt, en *Thosan* in eenen brief van 1187 bij Kluit. De verklaring van het woord is moeilijk; in het Oudhoogd. is *diuzen* of *diozan*, strepere stridere, waarvan *wazardiozo*, cataracta, en *doz*, sonitus, fragor, bij Graff V. 235 sqq., maar dit zou in het Nederl. *dieten* en *doet* luiden. Het Oudhoogd. heeft evenwel ook een werkw. *doson* flare, strepere, dat des noods hier in aanmerking komen kan.

Doorn. In Apeldoorn, Hellendoorn, IJzendoorn, misschien ook in Doorn en Doornik, beteekent eigenlijk boom, zooals nog heden in *esdoorn*. Misschien is het echter een pluralis met de beteekenis van boomgaard, Oudhoogd. *apholtra*, *aphildera*, *holuntar*. Kiliæn heeft *appeltere*, *mispeltere*, *holentere* enz. Zie ook Hoeufft op *Tere*.

Dorp, o. Men leidt gewoonlijk dit woord van *terp* af, maar te onregt; het eerste is onzijdig, het laatste vrouwelijk,

ook zijn op verre na niet alle dorpen op terpen gesticht, vooral niet in het bergachtige Duitschland. Het Oudnederl. heeft *thorp*, en onze *d* kan wel uit de *th*, maar niet uit de *t* voortkomen.

DRECHT voor Trecht, verbasterd van het Lat. *trajectus* of *trajectum* en daarom niet aan de letterwisseling onderworpen. Voorbeelden zijn Tricht, Dordrecht, Haastrecht, Loosdrecht, Maastricht, Utrecht, allen aan het water gelegen.

DUIN. Oorspronkelijk heuvel, hoogte, naderhand op de zandheuvelen langs de kusten toegepast. Zie boven bl. 28.

ELST. Elzenboom (misschien ook in plaatsnamen elzenbosch) volgens KILIÆN. Het dorp Elst in de Overbetuwe heet in 725 *Eliste*. — Misschien is dit ook de verklaring van den dorpsnaam Aalst in Gelderland, in 814 *Halosta* genoemd.

ENG. Dit woord beteekent veld; zoo zegt men nog de Naarder Eng, de Hilversummer Eng. Vandaar Enghuizen, den Eng, misschien ook Enkhuizen in Noordholland.

GA. Beteekent in Friesland ook een dorp. Zie WASSENBERG, *Bijdr. tot den Fr. tongval*, op h. w. Vandaar een groot aantal Friesche plaatsnamen, als Augustinusga, Abbega, Finkega (in de 11e eeuw *Fenkiga*), Goppinga, Gooijinga, S. Jansga, Makkinga en reeds in de 8e eeuw *Doccinga*. Het woord schijnt evenwel oorspronkelijk hetzelfde te zijn als *go* of *gouw* land. Evenzoo heeft men ook dorpsnamen die op *gouw* en *land* uitgaan.

GASTEL, GESTEL. Naar de meening van sommigen beteekent dit woord eene nederzetting of nieuwen aanleg. Deze uitgang komt vooral in Noordbraband voor, als, Gastel, Gestel, Luiksgestel, S. Michielsgestel, Moergestel.

GEER. Een driehoekig of schuinloopend stuk land. Het is het Middelnederl. *gere*, dat volgens KILIÆN *sinus vestis* en in het algemeen een schuin stuk van iets beteekende. Vandaar heette misschien ook de speer of speerpunt oudtijds *geer*.

GEEST. vr. Hooge zandgrond, in dorpsnamen als Oestgeest, Poelgeest, Endegeest, en in den Utrechtschen blaffert,

Hustingest, *Langongest*, *Ostresgest*, *Polgest*, en in een charter van 1083 bij KLUIT *terra super gest.* In Friesland ook *gast* en *gaast*, waarvan de naam Gaasterland.

GEIN. o. Een woord van onbekende beteekenis. Plaatsnamen, het Gein en Oudegein bij Utrecht en het Gein bij Loenen en Vreeland, oudtijds *Gana*, zoo althans de lezing zuiver is. Kan het misschien zooveel als doortogt beteekenen?

GOOR. Eigenlijk slijk, moeras. *Het Geurke* te Tilburg is eene buurt die lager ligt en slijkeriger is dan het overige. KILIÆN verklaart het „*palus*, *locus paludosus*, en „*limus*, „*lutum*, *coenum*." Plaatsnamen zijn Goor in Overijssel en Goirle bij Tilburg. Zie verder HOEUFFT op het woord.

GRAAF, GRAVEN. Vaart of graft, Hoogd. *graben.* KILIÆN heeft: „Graef, graeve. *Fovea.*" Plaatsnamen: Bodegraven, Molenaarsgraaf, Bleskensgraaf.

HAAR, vr. Zooals blijkt uit den eigennaam ter Haar, en dus niet hetzelfde als harg dat mannelijk is. Zevenaar heet in 1049 *Subenhara*; Rinderen bij Cleve in 720 *Reynaren*, misschien zooveel als woning, dus Zevenhuizen. HOEUFFT en anderen denken ook aan het Nederd. *haar*, slijk, vuil, mest, in het Angelsaxisch *harg*, doch dit kan niet, want de Nederlandsche vorm zou *herwe* (vroeger *harawa*) moeten zijn, zooals ook inderdaad een kleidorp in de Betuwe heet.

HAM. In plaatsnamen, als Drogeham, Blyham, Hambroek, Eindhoutham en het huis den Ham bij Vleuten. Het schijnt hetzelfde te zijn als inham, boezem of kom.

HARG. m. Heiligdom, hetzij bosch, altaar of tempel of zelfs vroonstad, Oudhoogd. *harah*; in de Salische wet leest men *in haraho*, Ysl. *haurgr.* Nederlandsche plaatsnamen hiertoe betrekkelijk zijn Hargen (oudtijds *Harago*) Herk, Herkenrade, Herkenbosch.

HEES. Een duister woord, veelvuldig in plaatsnamen, als Hees, Broekhees, Fornhese, Maarhees, Maashees, Westerhesi, Wolfhees, Heeswijk, Heesbeen. Volgens den Tegenw. staat van Utr. 2. 357, heet de buurschap Darthuizen in zeker oud handschr. *Darthese*, ook vindt men Broekhuizen

en Bruechese, waaruit men zou kunnen opmaken dat het huis of woning beteekent. In het Middelhoogd. komt het woord als gemeen subst. niet meer voor en evenmin vind ik het in het Oudhoogd. of Angelsaxisch.

HEL. Eene buurschap in het Zutphensche heet Heelweg, in 828 *Hellanwich*, d. i. volgens LEDEBUR heerweg, heerstraat. „De landwehr beneffen dem Helweghe van Werne nae Lünen," heet het in eene oorkonde van 1542. Zie zijne belangrijke aanteek. daarover in het werkje: *das Land und Volk der Bructeren*, s. 40.

HEM, HEIM. Woning. Eng. *home*, Oudhoogd. *heim*, domus, rus, patria, bij GRAFF, IV. 946. Vandaar *heemstede*, *heemraad*.

HENGEMUNDE, HEEGMUNDE, vr. Veelvuldig in Geldersche stukken der 14[e] eeuw. Zie NIJHOFF, *Gedenkwaardigh.* I. 198 en 238, die het aldaar door heerenveld verklaart. In eenen brief van 814 leest men Stillinha (lees Stillinga) *Hagamundi*, waaruit volgt dat henghemunde verbastering is van heegemunde. Ook de plaatsnaam *Haecmunde*, Egmond, schijnt hiertoe te behooren. *Haga*, ons haag beteekent *sepes*, en *mund*, vrouwelijk, is in het Oudhoogd. *munimen*. Voorbeelden bij GRAFF II. 813, bij wien echter *hagamundi* niet voorkomt. Het schijnt dus oorspronkelijk eene omheinde sterkte of eene omheinde plaats die bijzondere bescherming genoot, te beteekenen.

HIL, m. Heuvel, hoogte. Zoo Ruigenhil, Piershil. In de omstreken van Breda noemt men volgens HOEUFFT, de hoogten op de akkers, nog hillen. Ook KILIÆN kent het woord in die beteekenis. Angels. en Eng. *hill*, heuvel.

HORN, m. Oorspronkelijk hoek, zooals ook KILIÆN het verklaart, van daar uithoek, buitenbuurt van eene plaats, zooals in Hoorn, Uithoorn, Avenhorn, Benthorn, Schermerhorn, en in eenen brief van 981 *Colimehornon*.

HORST, vr. Volgens KILIÆN: „*virgultum*, *sylva humiles tantum frutices proferens*, *frutectum*, *fruticetum*, *senticetum*." VAN HASSELT in zijne aanteekeningen verklaart het ook *praedium*. Bij GRAFF is het *sylva*, *frutectum*, dus bosch,

boschaadje. Plaatsnamen zijn: Ter Horst, Bronkhorst, Nettelhorst, Boukhorst.

KAPPEL. Met den toon op de *a*; verbasterd van Kappelle, zooals in Westkappel, S. Janscappel en anderen.

KESSEL. Verbasterd van *castellum*. Kessel in Limburg, oudtijds naar men meent *castellum Menapiorum*, Cassel in Fransch-Vlaanderen, *castellum Morinorum*.

KESTEREN. Verbasterd van *castra*. Het dorp Kesteren in Gelderland heet in 815 *Castra*. Misschien behoort hier ook toe Castricum in Noordholland en twee gehuchten Kasteren in Noordbraband.

KOGGE, KOOG. Polder, evenals in het Nederduitsch. Plaatsnamen: Koog aan de Zaan, de vier Noorderkoggen, Koog op Texel.

KOP, KOOP. Plaatsnamen zijn Boskoop, Gerverskop, Heikop of Heikoop, Oldeberkoop en anderen. De beteekenis is onzeker. HOEUFFT wankelt tusschen koopplaats, het Zweedsche *köping*, en kaphout. Ik waag liefst geene gissing, doch het komt mij voor, dat zoo het van *koopen* kwam, de vokaal niet kort zou kunnen zijn.

LAAK, LEEK. vr. Grensscheiding en daar die hier te lande doorgaans door wateren gevormd werden, hebben eenigen dezer daarvan hunnen naam ontleend, zoo als de Lek, oudtijds *Laca*, en de Laak op de Veluwe; de eerste vormde de grens van Friesland. Van daar beteekent het ook omtrek en grondgebied: *Lonaralaca*, het gebied van Loenen. Het Oudhoogd. heeft ook nog een woord *lacha*, palus, lutosa aqua. Z. GRAFF II, 100.

LAAR. o. Ook in het meerv. Laren, beteekent woning, huis. Het Oudhoogd. heeft *lar*, *gilari*, mansio, b. v. Gozlar, Frideslari. Een dichter diens tijds zegt:

uuio managfalt *gilari*
in himilriche wari.

hoeveel woningen waren er in het hemelrijk. Zie GRAFF II. 243. Hierom werd het ook bij plaatsnamen dikwijls in het meervoud gebezigd even als huizen, bijv. in Noord- en Zuid Laren, Zevenhuizen. In de costumen van Deurne

art. 420 leest men „Item soo wie van binnen dorps met opsetten wille henne beesten stouwen in eenighe *laeren*, daer sy niet kommen en moghen, sal den schutter moghen schutten." Christijn *Brab. recht*, bl. 1301.

LEDE. vr. In Ter Lede, Leerdam of Lederdam en het oude riviertje Hureslede. Het schijnt vaart of waterleiding te beteekenen, in het Oudhoogd. *leiti*, ductus, *wazarleiti*, aquaeductus. GRAFF II. 187. Ook KILIÆN geeft deze verklaring.

LEEK. Z. Laak.

LO. o. in het Loo, Eeclo, Boeclo, Elslo, Espelo; oudtijds *laos*, *los*, *loch*, als Eresloch, Braclog, doorgaans bij namen van wouden of dorpen in woudstreken gelegen, zooals uit de boven bl. 97 gegevene voorbeelden blijkt. Het beteekent 1°. bosch, bijv. in Eeclo, Espelo, dat is populierbosch, en is dan verwant met het Latijnsche *lucus*: het Oudhoogd. heeft *loh*, *lo*, lucus, *dornloh*, doornbosch; deze beteekenis is de meest gewone, zoo vindt men dan ook in de keur van S. Omer van 1127 „in nemori quod dicitur *lo*." 2°. plaats, verwant met het Latijnsche *locus*; van daar het Angels. *loh*, plaats, b. v. *gehalgode on his loh*, hij wijdde in zijne plaats. Zie BOSWORTH, Dict. i. v. De plaatsnaam Loenen schijnt hiertoe geene betrekking te hebben, en evenmin, zooals sommigen willen, uit Lovenen zaamgetrokken te zijn. Loenen in de Overbetuwe heeft geen veen, maar zware klei.

LOET. Ook meerv. de Loeten, zooals de naam is van zeker gedeelte van het dorp Hazerswoude. Loet in de Duffel heet in 891 *Lotde*. Misschien behoort hiertoe ook Loterveld, de naam van een gedeelte van het dorp Amerongen. De grond is op alle deze plaatsen laag, het zou dus misschien moeras of onvruchtbare grond kunnen beduiden; die gissing wordt evenwel door niets anders ondersteund. bij GRAFF II. 192. vindt men ook *lotstat*, asylum, maar dit komt mij minder toepasselijk voor; HOEUFFT geeft het woord niet op.

MAAL, MAL, in Malberg of Malburg, beteekent spraak, zamenspraak en dus volksvergadering, (het oude *mallum*)

even als heimaal en hagespraak. In *Maalstede* kan het ook van malen, *molere* afstammen, zoo als men van het dorp diens naams in Zeeland beweert. Malden en Malsen (oudtijds Malsna) weet ik niet te verklaren. *Malberg* komt reeds in de Salische wet voor.

Made vr. in Alkemade, Hoogmade, Vromade, weide en ook wel hooiland. Tusschen 's Gravenhage en Delft liggen uitgestrekte weilanden *'s Gravenmaden* genoemd. In de Fuldasche brieven leest men „tradidit — partem *pratorum*, quod lingua nostra dicitur *mada*," — en in een charter van 796 bij Bondam: in illa *prata* quae dicitur (sic) *Blidgeryngmad*," dat is Blidgers made. In Noordholland is het woord naar ik meen, nog in gebruik, en in Friesland en de Ommelanden zegt men *meden*, *mieden*.

Megen. Een oud Gallisch woord, dat ook zoover ik weet, niet dan op Gallischen bodem voorkomt; ons Megen en Nymegen behooren daartoe. Men heeft dit op verschillende wijzen verklaard o. a. door water of rivier, maar zeer gedwongen; mijns inziens moet het zooveel als stad, dorp of heim beteekenen: het wordt doorgaans van steden of dorpen gebruikt en dikwijls met een Romeinschen geslachtsnaam verbonden of ook met het adject. nieuw, evenals men dit gewoonlijk bij stedenamen aantreft, maar niet bij namen van rivieren. Een stellig bewijs heb ik echter nog niet gevonden, zelfs niet in de plaats van Plinius *Hist. Nat.* III. C. 15.

Muiden, vr. oudtijds *Muthon*, *Mutha*, dat is mond eener rivier, plaatsnamen zijn Muiden, Arnemuiden, Genemuiden, IJsselmuiden, S. Anna ter Muiden. Het Angelsaxisch heeft evenzoo *mudh* en *mudha* waarvan het Eng. *mouth*. Het is oorspronkelijk hetzelfde woord als het vorige; het uitvallen der *n* voor de *d* is meer eigen aan de noordelijke Germaansche talen, het Saxisch en Skandinavisch, dan aan het Frankisch en de zuidelijken, maar ontbreekt daar toch ook niet geheel, en die namen leveren dus geen bewijs op van Saxischen oorsprong, zooals sommigen gemeend hebben.

MUND. Heeft tweederlei beteekenis: 1°. mond eener rivier, en dan is het woord mann. 2°. vesting of sterkte, en in dit geval schijnt het vr. te zijn. Het is bij onze plaatsnamen niet altijd met zekerheid te bepalen, welke beteekenis bedoeld is, want meestal passen zij beiden even goed, zooals in Leksmond, IJsselmonde, Roermond, alleen in Lakemond en Wichmond schijnt de tweede beteekenis te gelden, dus grensvesting, en stedevesting of zooals de oudste brieven lezen *Widmundi*, *Withmundi*.

MONSTER, o. Hoofdkerk, ook wel klooster. Zoo heeft men ook de munster of hoofdkerk te Straatsburg. Van daar de plaatsnamen Monster in het Westland (in 1156 *Monasterium*), Monster op Borselen, Maasmunster, de stad Munster en anderen. Bij de Middelnederl. dichters, b. v. in den roman van Floris en Blancefleur, komt het woord nog in dien zin voor.

NES. Het komt mij voor dat dit woord beteekent eene lage streek en dat het niet verward moet worden met het Eng. *ness*, kaap. MEIJER *Woordenschat*, heeft onder de verouderde woorden *nes*, waterleegte, zijp; doch dit is zeker onjuist. Verschillende dorpen en buurten en zelfs eene laag gelegene straat te Amsterdam heeten de Nes, verder heeft men Eemnes, Matenes, Renesse, en in 1658 werden door de grafelijkheid in leen uitgegeven „de tienden van de buitenoörden van den Zwijndrechtschen waard, vulgo genaamd de *nessche* van den Zw. waard." Repert. der leenen in Z. Holl. fol. 596vs.

OOI, vr. Oorspronkelijk misschien hetzelfde als *ouw* (verg. *kooi* en *kouw*) dat is veld; doch het schijnt veelal aan plaatsen toegeëigend, waar weiden waren. Zoo heet zekere weidestreek met een dorp bij Nijmegen, de Ooi, zoo ook Poederoyen (dat echter oudtijds *Podarwic* heette), Wadenoyen (oudtijds *Wadahem*), Gansoyen en anderen.

PEET of SPEET, in de dorpsnamen Elspeet en Nunspeet is nog onverklaarbaar.

PRAAST. Eene plaats over Arnhem en eene bij Emmerich

Misschien verbasterd van het Latijnsche *praesidium* of iets dergelijks.

RAK, o. Vaart, graft, nog bij HOOFT. Plaatsnamen zijn b. v. Gouderak, Houtrak, Langerak, voorts het Volkerak, eene voortzetting van het Haringvliet, en het Damrak te Amsterdam, zijnde eene gracht die op den Dam aanschiet.

RODE. Uitgerooide boschgrond, novalia. Oudhoogd. *rod*, novale, bij GRAFF II. 489. Ten tijde der Romeinen was het *rauda*, zooals blijkt uit den ouden naam van het dorp Zundert, *Sandrauda*. Plaatsnamen in Nederland zijn Nistelrode, S. Oedenrode, Bingelrode (oudtijds *Bingerode*), Wijnandsrade, denkelijk ook Stampray en Venray. In Duitschland Gernrode, Wernigerode en anderen.

RIJP, vr. Plaatsnamen zijn de Rijp in Noordholland, Rijpwetering, Dronrijp, Eekmarijp, Gooyingarijp (oudtijds Gohimriip), Hardegarijp, Jarijp, Jortrijp, Zeerijp enz. allen in het oude Friesland gelegen. In Groningerland dragen de zijwegen voor voetgangers of trottoirs den naam van *rijp*. Vermoedelijk zal het dus de straat aan het water beteekenen, waarlangs de huizen gebouwd zijn en welligt af te leiden zijn van het Latijnsche *ripa*. Verg. ook WASSENBERG, *Bijdr. tot den Frieschen tongval*, o. h. w.

SCHOT, SCHOTEN. Plaatsnamen hebben dan het eene dan het andere, maar vermoedelijk zal het laatste het meervoud van het eerste zijn, zoo Enschot, Baschot (oudtijds Bobanscot), Oirschot, in Belgie Aarschot, Voorschoten (oudtijds Forscate), Winschoten, Linschoten (in 1131 Lindescot), Kolmschate. Het is niet onwaarschijnlijk dat KILIANS verklaring hier past: „septum, libera custodia, locus conclusus," zoodat het een dorp beteekent dat binnen eene omheining lag. Het Angels. heeft wel een woord *sceat*, dat volgens BOSWORTH *regio* beteekent, bijvoorbeeld *on tham feower sceatum middan-eardes*, maar dit schijnt eer met ons *schede* (scheiding overeen te komen en behoort dus hier niet toe.

SLACHT. Waterleiding, wetering. In eenen brief van 1364 bij DRIESSEN, *Monum. Gron.* p. 246, leest men, locus ad

„faciendum *slachte* sive aqueductum." Van hier is het Ommelander dorp Maarslacht genoemd, misschien ook Slochteren, het Zeeuwsche dorp Zaamslag en zelfs het Hollandsche Kalslagen, hoewel men daar des noods ook eene andere afleiding van kon voorslaan.

SPIJK. Zooveel als haag, betuining. In Gelderland kent men nog de *spijkschouwen*, wanneer de dijken behoorlijk met stroo of horden tegen het water beschermd moeten zijn. Zie *Geld. Plakaatb.* 3. 408 en SLOET in NIJHOFFS *Bijdr.* IX. 155. Plaatsnamen zijn Spijk, Enspijk, Doornspijk (in 796 Thornspic), Spijkenes.

STEEN, o. Oorspronkelijk steenenhuis en van daar slot. Plaatsnamen zijn IJsselstein, Hagestein, beiden oorspronkelijk kasteelen, ook later veel bij namen van landgoederen en buitenplaatsen.

TER. Boom. Zie *Doorn*.

TERP, vr. Vloedheuvel tegen overstroomingen opgeworpen. Friesche plaatsnamen zijn Greenterp, Olterterp, Slappeterp, Ureterp, Wijnjeterp.

TIL. KILIÆN heeft: „*Tille*, Fris. Holl. Pons, ponticulus." In die beteekenis is het nog in Friesland en misschien ook elders in gebruik. Van daar ook ons *duiventil*. De plaatsnaam Tilburg schijnt hier echter niet toe te behooren.

TRECHT. Veer. Zie *Drecht*.

VLAAK. Zandplaat, schor, van het adject. vlak. In Zeeland heeft men een dorp Vlake.

VOORDE. v. Gewoonlijk beteekent het waadbare plaats en van daar overvaart, veer; inzonderheid als tweede lid in plaatsnamen, b. v. Amersfoort, Westervoort; nog is het woord voorde voor *vadum* niet geheel in onbruik, maar niet altijd past die beteekenis, althans waar geen water is, zooals te Duivenvoorde, Voorthuizen. In Montfoort schijnt een Latijnsch woord aan te nemen. HOEUFFT geeft ook de beteekenis weg op en beroept zich op het Oudduitsch en Angelsaxisch, maar bij GRAFF en BOSWORTH komt die beteekenis niet voor. Verg. ook *Waard*.

VOORN. Waarschijnlijk verbasterd van het Latijnsche *forum*.

Men heeft net eiland O. en W. Voorn, waar de grondslagen eener verdronkene Romeinsche stad ontdekt zijn, het kasteel Voorn bij Utrecht, waar een Romeinsch castrum is opgegraven en Voorburg oudtijds *Forenburg*, bij het oude *Forum Hadriani*. De beide eersten heeten in de 12e eeuw *Forne*, *Fornhe*.

VOORST. Bosch, in het Latijn der middeleeuwen *forestum*, Hoogd. *forst*. Men heeft Voorst in Overijssel, Voorst bij Zutphen en de Vuursche (in de 11e eeuw *Furs*) in het Sticht van Utrecht. In het Middel-Nederl. was het woord *foreest* veel in gebruik, b. v. in een charter van 1150 bij KLUIT: „in silva quae *conince forest* dicitur."

VROON. o. Wat den heer toebehoort. Plaatsnamen zijn Vromade, Vroonakker, Vroonland enz. Ook het oude *Franlo* en *Vronanstat*.

WAAL, in Gelderland *wiel*, beteekent kolk bij eene doorbraak, ook naar het schijnt de doorbraak zelve, van daar de plaatsnamen Klaaswaal, Zwartewaal. Maar de rivier diens naams acht ik van den volksnaam Walen afkomstig: *Gallicus Rhenus*.

WAARD, WEERD, WOERD. Verschillende schrijfwijzen van hetzelfde woord, want de *a* kon onder zekere voorwaarden, oudtijds tot *e* en *oe* overgaan, zooals Bavo, Buovo, Staveren en Stouvera, maar en mora, moer. De oudste HSS. der 8e en 9e eeuw hebben dan eens *werd*, dan weder *wurd*, *vurd* en zelfs *furt*, (b. v. in de *Traditiones Fuldenses*.) In Anskarii vita S. WILLEHADI, een werk der 9e eeuw, vindt men eene plaats *Midlistan-fadhar-vvrde*, thans Misselwaarde genoemd. In ALTFRIDI vita S. LUDGERI mede in de 9e eeuw, komt eene plaats voor, die in de verschillende handschriften, volgens de uitgave van PERTZ, dus gespeld wordt: *Helewirt*, *Helewijrd*, *Heleguardis*, *Heligvvrt*, *Haeleweirt*, *Heilewort*, *Heiligvurdh*, *Heligwerde*, thans Holwijrde bij Delfzijl. Dit *weerd* is in het Latijn der middeleeuwen *insula*, gelijk men uit verscheidene charters leeren kan, dat is een stuk land met sloten of ander water geheel of grootendeels omgeven.

De beteekenis van begraafplaats die men er in de laatsten tijd in gezocht heeft, ligt niet in het woord.

WADE. Dit woord heeft naar het schijnt, verschillende beteekenissen. 1°. eene waadbare plaats, Kilian: „*wad.* J. *waede.* vadum." 2°. doorbraak, in welken zin het schijnt voor te komen bij van MIERIS II. 280, zoo daar althans de lezing zuiver is. Tot eene van beide beteekenissen behoort de plaatsnaam Ravenswade. 3°. gewaad en misschien overdragtelijk bekleeding, beleening, als in Kovelswade. — Of Wadenooijen hiertoe behoort is twijfelachtig; Wamel schijnt te zijn het loo van de weeme d. i. de pastorij of kerkhoeve.

WEER. Eene weer schijnt eene hoeve of bepaald stuk lands te zijn; zoo de weren in de marken waar zij ook wel *waren* heeten; van daar een gewaarde in de mark, iemand die zoodanige eigene hoeve in de mark bezit. In het Utrechtsche register leest men van „septem *were* ad piscandum; Zwijndrecht komt in de elfde eeuw onder den naam *Swindrechtwere* voor en Westerblokker heette in 1288 *Westerblocwere.* Misschien is het Friesche *wier* van denzelfden oorsprong.

WIJN. Plaatsnamen zijn Delwijnen, Herwijnen, Sennewijnen, (in 850 reeds *Sinuinum*), Aaswijn (oudtijds *Asuin*). Het woord schijnt weide te beteekenen, waarvan in het OHD. „*biwine*, depascat." GRAFF I. 882, van een niet voorkomend werkwoord *winjan*, pascere, en die verklaring strookt met de gelegenheid dier dorpen: Delwijnen zou dan lage weiden, Herwijnen, volksweiden kunnen zijn.

WIJZEND. Men heeft Binnenwijzend en anderen in het Noorderkwartier van Holland. In eene sententie van den Hoogen Raad van 9 Sept. 1598 heet het „eene wijzent ofte kadijck;" Mr. G. DE VRIES in zijn werk *de kaart van Holl. Noorderkwartier* bl. 92 verklaart het zoowel door sloot als door kade.

ZATE, vr. In de plaatsnamen Avezaat, d. i. havezate en Heusden, in de 8e eeuw *Hunsate;* het beteekent een hof of heemstede. Het woord *sate* of *gesate* wordt nog in

dien zin bij Middel-Nederl. dichters aangetroffen, b. v. in den Seghelijn van Jherusalem en elders.

ZEEL. In Scherpenzeel, Oldenzaal (in de 11e eeuw *Aldensele*) Oudezeele, Neerockerseel en vele andere in Belgie. Het woord schijnt zooveel als kasteel te beteekenen.

ZUNDERT, vr. Verbasterd van *Zandrode*, d. i. een uitgerooid bosch op eenen Zandgrond. Zie hiervoor bl. 122.

ZWAAG. Vooral in Friesland en de Ommelanden voorkomend, ook in Noordholland, als Zwaag, Beetsterzwaag, Bornzwaag, Hornsterzwaag, Kollumerzwaag, Langezwaag, Snikzwaag, Zwaagwesteinde, Oudezwaag. HOEUFFT haalt uit Ihre *Gloss. Suio-Goth.* het woord *swag* aan, daar vertolkt door „locus depressus et vicinia sua humilior" van het IJsl. *sueigia*, inclinare. Het Oudhoogd. heeft „*sweiga* f. vaccaritia, armentarium, buccula." GRAFF VI. 861. Derhalve zooveel als weiland. In een charter van 1392 bij DRIESSEN *Mon. Groning.* p. 736 leest men: „Dit vorscr. gras landes is gheleghen in den Zwaghe bij Altekama leen, in enen venne van zes grazen." Die zwaag was dus eene weidestreek.

ZWET. Grens, nog in dien zin in de Ommelanden in gebruik; van daar werd het even als laak ook van een grondgebied gebruikt. Aremerswete en Winnemerswete bij Egmond, die in een charter van 1083 voorkomen zijn de omtrek of het grondgebied van Arem en Winnem.

ZWIN. o. Kreek tusschen twee banken, in Noordholland nog in dien zin gebruikt. Zie PALUDANUS *Oudheidk. Verh.* I. 29. Van daar in de omstreken van Wieringerwaard nog het Middelzwin, het Boterzwin en anderen; hiervan is ook de latere naam van het Sincfal bij Damme afkomstig.

ZIJDEWIND, ook Zijtwende, Zijtwendinge. Grens- of ringdijk, zijde. In een charter van 1277 bij van MIERIS I. 389, leest men: Wy hebben goet gevonden te setten eenen streeck landts ofte ommeganck van eenen dijck, in 't gemeen genaemt *Zydewint*, tusschen die wateren van de Lecke ende den Donck. — „In eenen brief van 1285, bij DRIESSEN p. 47 heet het" aggerem seu obstructionem

aque, que vulgo *Sidwendene* dicitur." Zie verder DRIESSEN a. w. bl. 431, die de ware beteekenis des woords grondig verklaart.

ZIJL. Sluis, in Friesland en de Ommelanden nog in gebruik; van daar de plaatsnamen Blokzijl, Delfzijl, Randerzijl, Monnikezijl, Nyezijl, Oldenzijl, Pieterzijl, Kommerzijl. In Noordholland wordt het ook wel van een bruggetje gebruikt.

ZIJP, vr. Waterloozing, van daar de naam der grenzen van het oude Holland, tusschen Maas en Zijp. In eene bekendmaking van burgemeester en kroosheemraden van Rijnsburg las ik onlangs dat zij zouden komen schouwen de *Zijpen* of waterloozingen. KILIÆN verklaart het *cloaca*.

LIJST DER NEDERLANDSCHE HERTOGEN EN GRAVEN IN DIT WERK VERMELD.

Hertogen.

Friesland,	tot	719, RADBOD.
		734 of 736, POPPO.
		809, N. N.
Saxen,		968, N. N.
Frankenland,		1018, GOZELO.
		1050, GODEFRIDUS.

Graven.

Hunusga,		1057—68, ECBERTUS I.
Fivilga,		10 . ., GOTAFRIDUS dux.
		1057—68, ECBERTUS I.
		1068—90? ECBERTUS II.
Hugmerchi,		8e eeuw, DEODREDUS?
Ostraga,	vóór	755, ABBA.
		873. ALBDAGUS.
		1038—57, BRUNO III.
		1057—68, ECBERTUS I.
		1068—90? ECBERTUS II.
Westraga,		7 . ., GERHART?
		1038—57, BRUNO III.
		1057—68, ECBERTUS. I.
		1068—90, ECBERTUS II.
Texla,		985, THEODERICUS. II.

Westerlinga,		986, ANSFRIDUS?
	vóór	1064, THEODERICUS IV of V.
Kinhem,		985, THEODERICUS II.
		1083, THEODERICUS V.
Rinland,		889, GERULPHUS.
	vóór	1064, THEODERICUS IV of V.
Masaland,		985, THEODERICUS II.
		1046, THEODERICUS IV.
		1083, THEODERICUS V.
Lake et Isla,	vóór	944, WALGERUS?
	vóór	944, RADBOD?
Germepi,	vóór	1027, UNROCH.
		10.., GODEZO.
	vóór	1064, THEODERICUS BAVO.
Niftarlake,		725 of 726, ERKENFRIDUS?
		975, RUOTBODO.
Thrianta,		944, EVERHARDUS.
		1006, BALDRICUS.
		1025, TEMMO.
	tusschen	1025—1046, GOZELINUS dux.
Umbalaha,		943, EVERHARDUS.
	vóór	1042, ECKEHARDUS.
Tuvanti,	vóór	1054, GODESCALCUS.
Salon,		956, EVERARDUS.
	vóór	1086, EGBERTUS.
Hamaland,		799—799, WRACHARIUS?
		855, WIGMANNUS.
		954, WIGMANNUS.
		968, WIGMANNUS.
	omstr.	1049, WECELO.
		1083—1085, GERARDUS.
Felua,		1076, DIEDERICUS.
Flehite,		776, WIGGERUS?
		950, LIUDGERUS.
Batua,		855, ANSFRIDUS.
		897. DODO.

Testrebenti,	vóór 950, Walcherus.
	999, 1000, Unrohus.
	1052, Gerardus.
Dubla,	720, Ebroinus?
	948, Irinvridus.
	1014—1021, Baldericus?
Niumagen,	830, Lambertus?
	863, Ansfridus?
	1165, Meinardus.
	1176, Herimannus.
	1196, Alardus.
Mosago,	908, Albuinus.
	968, Rodulphus.
Taxandrie,	969—1006, Ansfridus.
Holtland,	1018, Theodericus III.
	1083, Theodericus V.
Stria,	992, Ansfridus.
Walachra,	837, Eggihardus.

Graven, zonder bepaling van gouw.

8[e] eeuw;	Reginbert. Wiccingus.	*Traditt. Fuldenses*, boven bl. 140.
847;	Sigirus, Liutharius	Zie boven bl. 196.

Men moet hierbij in het oog houden, dat wij de graven alleen opgegeven hebben, in zoover dit voor ons oogmerk dienstig was en dat deze lijst dus uit de charters en andere gedenkstukken diens tijds nog merkelijk aangevuld kan worden.

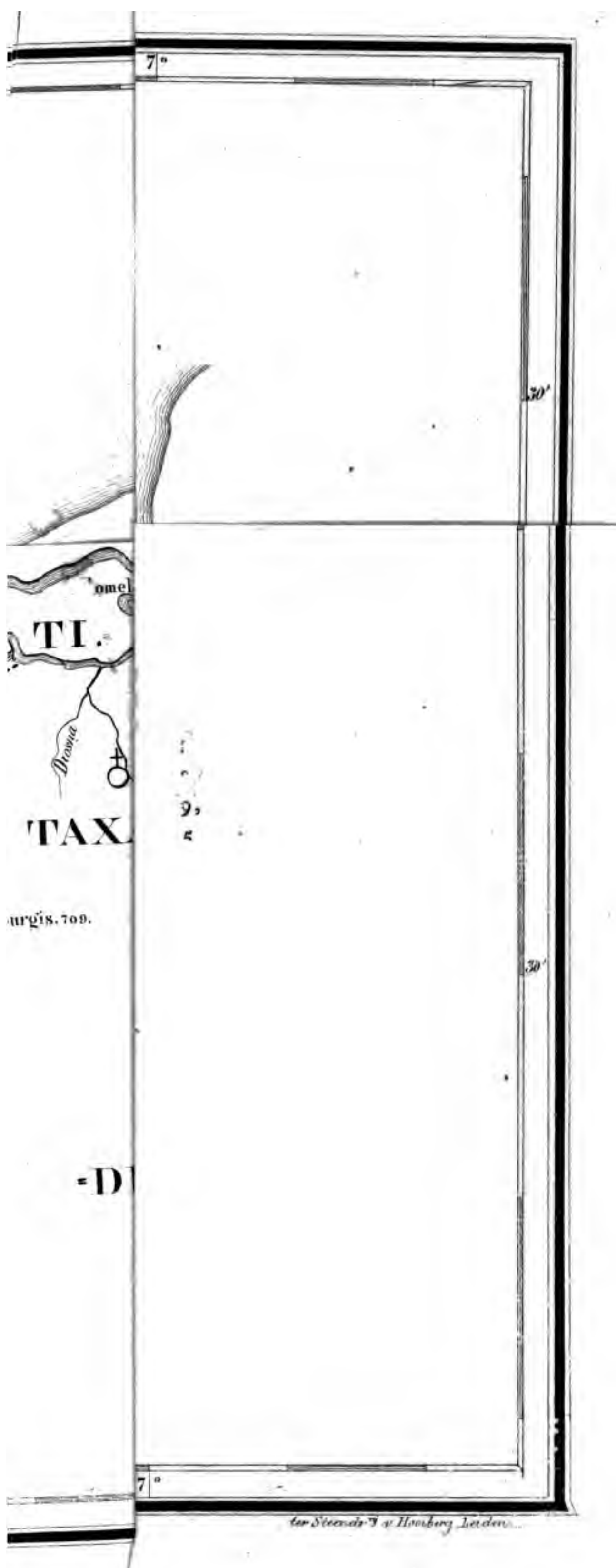
REGISTER.

De namen der gouwen zijn met kapitaal, die der wateren met cursief, die der plaatsen met gewoon schrift gedrukt.

OPGEMERKTE DRUKFOUTEN.

Blz.	23, reg. 9 v. ond.,	*staat:*	Maresedop,	*lees:*	Maresdeop.
„	57, noot 3,	„	heredtate,	„	hereditate.
„	57, „ 4,	„	ommibus,	„	omnibus.
„	68, reg. 1,	„	sleshts,	„	slechts.
„	77, noot 2,	„	Massao,	„	Masao.
„	81, reg. 13, v. bov.,	„	noordche,	„	noordsche.
„	82, noot 3,	„	PERZ,	„	PERTZ.
„	94, „ 1,	„	Beigis,	„	Belgis.
„	96, „ 2,	„	Junrus,	„	Junius.
„	107, reg. 12, v. ond.,	„	vetgeten,	„	vergeten.
„	112, „ 3,	„	Gaermanos,	„	Germanos.
„	112, „ 3,	„	colilocavit,	„	collocavit.
„	116, „ [illegible] v. bov.,	„	Sazen,	„	Saxen.
„	118, noot 5,	„	Frieslandt,	„	Frieslands.
„	118, „ 5, v. ond.,	„	Oostetlauwersche	„	Oosterlauwersche.
„	124, „ 5, v. bov.,	„	Aliengs,	„	allengs.
„	127, noot 1,	„	Hugmcrchi,	„	Hugmerchi.
„	177, reg. 4 v. ond.,	„	welker,	„	welken.
„	191, „ 12 v. „	„	Lopenermarkt,	„	Lopenermark.
„	203 zijn de aant. 5 en 6 verwisseld.				
„	211, reg. 1,	*staat:*	112,	„	108.
„	214, „ 13, v. ond.,	„	Haesloos,	„	Haeslaos.
„	217, „ 14,	„	Budiclur,	„	Budiclar.
„	221, „ 2, v. ond.,	„	Baerle,	„	Barle.
„	223, „ 11, v. „	„	83,	„	80.
„	224, noot 7,	„	Flishinghe,	„	Flissinghe.

7°
30'
omel
TI.
Drosna
TAX
urgis. 709.
D
30'
7°
ter Steendr. & v. Hoorberg Leiden.

